

T.C.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TASAVVUFU ORTAYA ÇIKARAN SOSYO-
EKONOMİK, SİYASAL VE TARİHSEL PARAMETRELER
BAĞLAMINDA ZÜHD DÖNEMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNKAYA

HAZIRLAYAN

Bayram ADIGÜZEL

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**TASAVVUFU ORTAYA ÇIKARAN SOSYO-EKONOMİK, SİYASAL VE
TARİHSEL PARAMETRELER BAĞLAMINDA ZÜHD DÖNEMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bayram ADIGÜZEL

Malatya-2018

KABUL ONAY

T.C.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

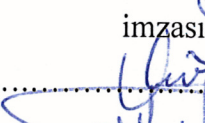
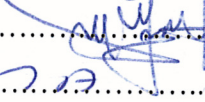

TASAVVUFU ORTAYA ÇIKARAN SOSYO-
EKONOMİK, SİYASAL VE TARİHSEL
PARAMETRELER BAĞLAMINDA ZÜHD DÖNEMİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

HAZIRLAYAN

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNKAYA Bayram ADIGÜZEL

Jürimiz ..15.11.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans tezini (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak ..Tavane f.....Anabilim, ...T.T.B... Bilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı	imzası
1. Prof. Dr. İhsan Soysal da	
2. Dr. Refik Kasım	
3. Dr. Mustafa Altunkaya	
4.	
5.	

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve.....sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNKAYA danışmanlığında, Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım; “Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi” adlı bu çalışmamın ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Bayram ADIGÜZEL

Malatya-2018

BİLDİRİM

Hazırladığım “Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi” başlıklı tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ✓ Tezimin sadece özet kısmı erişime açılabilir.
- Tezim sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ✓ Tezimin 3 (üç) yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Bayram ADIGÜZEL

ÖNSÖZ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Salât ve selâm Hz. Muhammed (s.a.s) efendimizin, zühd hareketinin önderleri olan, İslâm'a hizmet eden ashabının ve ehl-i beytinin üzerine olsun. Tasavvuf tarihi açısından Hz. Peygamber (s.a.s) ashabının Muhammedi (s.a.s) tecrübe ile zühd ve takva kavramları üzerinden yaşadığı zühd hayatını anlamaya ihtiyaç vardır. Bu çalışmada Zühd döneminin devamı olarak kabul edilen tasavvufu, İslam'ın ilk yüzyılında ortaya çıkaran sosyo-ekonomik, siyasal ve tarihsel parametrelerinin arka planına bakmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın konusu olan “*Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler bağlamında Zühd Dönemi*” adlı çalışmamız, İslam Tarihi ve Tasavvuf tarihi harmanlanarak iki bilimin literatüründen ve ayrıca Tefsir, Hadis ve İslami ilimlerin kaynaklarından istifade ile çalışıldı. Böylece tasavvuf bilim tarihine bir nebze farklı bir sayfa aralanması hedeflenmektedir.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm iki genel başlık altında işlenecektir. Birinci başlık altında, Zühd, Takva ve Vera' kavramları üzerinden bir değerlendirme yapmaya çalışarak, Hz. Peygamberin zühd yönünü, ilk iman eden sahabilerin, Aşere-i Mübeşşere, suffe ehli ve sahabeden zühd yönüyle öne çıkan: Ebû Berze el-Eslemî (ö. 65/685), Ebû Derdâ (ö. 32/652) ve Osman b. Maz'un (ö. 2/623-24) gibi sahabilerin hayatlarından kesitler sunulacaktır. Öte yandan Bekkain olarak maruf sahabilerin zühd ile ilişkisine de değineceğiz. İkinci başlık altında ise tasavvuf tarihi açısından zühd döneminin daha iyi okunup anlaşılmasında önümüzü aydınlatan zühd dönemi ekolleri zikredilmeye çalışılacaktır.

İkinci bölüm ise üç başlık altında ele alınacaktır. Birinci kısımda zühd döneminden tasavvufa geçerken tasavvufun doğuşunu ve çeşitli tanımları ele almaya çalışılacaktır. Bölümün ikinci kısmında tasavvufu ortaya çıkaran sosyo-ekonomik parametreler bağlamında Yermük (15/636), Kadisiye (15/636) gibi bazı fetihlerin sonucunda elde edilen ganimetlerle birlikte halkın refahının mali olarak iyileşmesi ile birlikte sosyo-ekonomik olarak oluşan mali refahın sonucunda oluşan dünyevileşme temayülü üzerine bir değerlendirme sunulmaya çalışılacaktır. Daha sonra tasavvufu

ortaya çıkaran bazı siyasal ve tarihsel parametreler olan Kerbela Vak'ası (61/680) ve sonucunda oluşan Tevvâbîn Hareketi (61/680) ve Hârre Savaşı (63/683) gibi olayların tarihsel arka planını, bu olaylara halkın ve âlimlerin tepkileri ele alınacaktır.

Üçüncü bölümde ise zühd hareketinin tasavvufa evrilme aşamasında yaşayan ve bu hareketin neşv-ü nema bulmasında rolü olduğu kabul edilen bazı mutasavvıfların hayatlarından kesitler sunarak zühd anlayışlarını ve zühd döneminde ortaya çıkan olaylara karşı tepkilerinden bahsedilecektir. Ayrıca bazı Emevi ve Abbasî yöneticilerinin halka karşı uyguladıkları politikalardan dolayı, muhalif tavır takınan İmam Zeynel Abidin (ö. 90/712), Cafer es-Sadık (ö. 148/765), Said b. Müseyyeb (ö. 94/713), Hasan-ı Basri (ö. 110/728) ve Süfyan es-Sevri (ö.161/778) gibi zühd ehli şahsiyetlerin, dönemin olaylarına tepkilerinin sebep ve sonuçlarına da yer verilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada sosyo-ekonomik, siyasal ve tarihsel olarak ele alacağımız etkenler, aslında bu dönemde doğrudan tasavvufu doğurmak yerine tasavvufun bu dönemde neşv-ü nema bulmasına imkân sağlayacak bir zemini hazırlamıştır. Tasavvufun oluşumunda etkili başka bazı koşullar da olmakla birlikte bu çalışmada tarihsel arka plana dikkat çekme amaçlanmaktadır. Çalışmada ele alınan bazı olaylar Şia'yı da doğuran bazı nedenler olarak sayılsa da tasavvuf ve Şia'yı birbirinden ayırmanın en pratik yolu olayların sonucunu iyi okumak olarak görülebilir. Zaman zaman ikisi de aynı ortak zeminde gelişme imkânı bulmuş olabilir. Ancak unutulmaması gereken bir konu Mevali etkenidir. Zira İslam tarihçileri mevalinin iki tarafa da eğilimi olan güçlü bir grup olduğunu dile getirdikleri de dikkatlerden kaçırılmamalıdır.

Bu çalışmanın oluşmasında duygu ve düşünceleriyle bizleri aydınlatan çalışmamızın bu seviyeye gelmesinde tavsiyeleriyle, değerli zamanını bize ayırarak yardımcı olan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNKAYA'ya, şükranlarımı sunarım. Gayret bizden, başarı Yüce Rabbimizdendir.

Bayram ADIGÜZEL

Malatya 2018

ÖZET

Her ilim dalı gibi Tasavvuf ile alakalı da birçok eser yazılmıştır. Bu çalışmamız; tasavvuf evrelerinin birincisi kabul edilen zühd döneminin tarihsel arka planına dikkat çekme düşüncesinden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Tasavvufu ortaya çıkaran nedenlere bu bağlamda yer verilmediği görülerek, bu çalışmayla tasavvufun doğuşunun aydınlatılması, böylece tasavvuf tarihine bir nebze katkı sunulması hedeflenmiştir. Çünkü tasavvufun bazı yönleriyle eleştirilmesinin ve iyi anlaşılmasının temelinde, zühd döneminin tasavvuf ile birlikte düşünülmemesi ve bu dönemin tasavvuftan ayrı olarak ele alınması vardır. Tasavvufu farklı kaynaklara dayandıran anlayışlara karşı tasavvufun doğuşunda en büyük etkenin zühd olduğu üzerinde yapılan bu çalışma, daha önce yapılan çalışmalardan farklı olarak dönemin sosyo-ekonomik durumunu, tarihsel ve siyasal olaylar bağlamında sunmaktadır.

Tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, önemi, yöntemi ve kapsamından bahsedilmiştir. Birinci bölümde zühd döneminin temel özellikleri hakkında detaylı bilgilendirmeye gidilmiştir. İkinci bölümde, tasavvufun doğuşu hakkında bilgi verilerek tasavvufu ortaya çıkaran nedenler araştırılmıştır. Üçüncü bölümde ise zühd döneminin mimarları olan zahid ve âlimlerin zühd anlayışları ve bu dönemde meydana gelen olaylara karşı gösterdikleri tavır ve tepkileri sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, tasavvuf tarihi, zühd, zühd dönemi, ilk zâhidler, İslam.

ABSTRACT

“Zuhd Stage Within the Context of Socio-Ekonomik, Political and Historical Parameters which Generated Islamic Sufism”

Like all of the scientific fields, many works have been written about Islamic Sufism, as well. This study was made moving from the idea of attracting attention to the historical background of zuhd (ascetism) stage, which is regarded as the first of the sufistic stages. Seeing that the reasons generating Islamic Sufism are not given place within this context, it is aimed by this study to enlighten the origin of Islamic Sufism and by this way to make some contribution to the history of Sufism. Because in the root of the criticism against some characteristic of Sufism and its not being able to be understood in a good way, there lies not thinking Islamic Sufism together with the zuhd period and considering this period as distinguished from Islamic Sufism. This study, which is made on the fact that the greatest factor in the generation of Islamic Sufism is zuhd against some understandings which base Sufism on different sources, presents the socio-economical state of the period within the context of historical and political events unlike the previous studies done on this field.

The thesis consists of introduction and three chapters. In the introduction, the subject, importance, method and scope of the study were given. In the first chapter, detailed information about the basic characteristics of the zuhd stage was presented. In the second chapter, by giving information about the generation of Islamic Sufism, reasons originating it were researched. In the third chapter, the zuhd understanding of the zaheds and scholars, who were the architects helping generate zuhd stage, and their attitudes and reactions to the event of their age are presented.

Key Words: Islamic Sufism, history of sufism, zuhd, ascetism, zuhd stage, first ascetics, Islam.

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY	iii
ONUR SÖZÜ	iv
BİLDİRİM	v
ÖNSÖZ.....	vi
ÖZET	viii
ABSTRACT	ix
İÇİNDEKİLER.....	x
KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ.....	1
I. Çalışmanın Konusu ve Önemi.....	1
II. Çalışmanın Amacı ve Yöntemi	3
III. Çalışmanın Kapsamı.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. Zühd Hareketinin Ortaya Çıkışında Etkili Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi Ve Ekolleri.....	6
1.1.1. Genel Hatlarıyla Zühd Dönemi	6
1.1.2. Zühd Kavramı ve Tanımları.....	8
1.1.3. Takva ve Vera' Kavramları Üzerinden Zühd Değerlendirmesi....	13
1.1.4. Hadis İlminde ez-Zühd ve'r-Rekâik.....	15
1.2. Tasavvufa Yansıyan Bazı Peygamber Hasletleri, Ulu'l-Azm Kavramı ve Hz. Peygamberin Zühd Yönü.....	17
1.2.1. Tasavvufa Yansıyan Bazı Peygamber Hasletleri ve Ulu'l-Azm Kavramı... 17	
1.2.2. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Zühd Yönü	18
1.3. İlk İman Eden Zahid Sahabiler.....	20
1.3.1. Hz. Hatice (r.anha).....	20
1.3.1. Hz. Ebubekir (r.a.)	23
1.3.2. Hz. Ali (r.a.)	25
1.3.3. Hz. Zeyd b. Haris (r.a.)	26
1.3.4. Hz. Ebu Zer el-Ğifari (r.a.)	27
1.4. Zahid Bazı Sahabiler	31

1.4.1. Hz. Ömer (r.a.) ve Zühd Yönü.....	31
1.4.2. Hz. Osman (r.a.) ve Zühd Yönü.....	33
1.4.3. Hz. Hasan (r.a.), Hz. Hüseyin (r.a.) ve Zühd Yönleri.....	34
1.4.4. Aşere-i Mübeşşere ve Aşere-i Mübeşşere'nin Bazı Ortak Vasıfları....	36
1.4.5. Ashab-ı Suffe ve Suffe Ehlerinden Zühd Örnekleri.....	37
1.5. Ashab-ı Güzinin içinden Zühd Yönüyle Öne Çıkan Bazı Zahid Sahabiler....	39
1.5.1. Hz. Bilal-i Habeşi (r.a.).....	39
1.5.2. Hz. Ammar b. Yasir (r.a.).....	41
1.5.3. Hz. Habbâb b. Eret (r.a.).....	43
1.5.4. Hz. Suheyb b. Sinan (r.a.).....	44
1.5.5. Hz. Ebu Berze el-Eslemi (r.a.).....	46
1.5.6. Hz. Ebu Derda (r.a.).....	47
1.5.7. Selman-ı Fârisî (r.a.).....	49
1.5.8. Hz. Osman b. Maz'un (r.a.).....	51
1.5.9. Bekkain Kavramı, Bekkain Olarak Maruf Sahabiler ve Zühd.....	52
1.6. Zühd Dönemi Ekolleri.....	53
1.6.1. Medine Ekolü.....	54
1.6.2. Kûfe Ekolü.....	54
1.6.3. Basra Ekolü.....	55
1.6.4. Horasan Ekolü.....	55

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametrelere Genel Bir Bakış.....	57
2.1.1. Tasavvuf'un Doğuşu, Tarihi ve Çeşitli Tanımları.....	57
2.2. Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik Parametreler.....	63
2.2.1. Hicri 1. Yüzyılda Mekke'ye Sosyo-Ekonomik Parametreler Bağlamında Genel Bakış.....	65
2.2.2. Hicri 1. Yüzyılda Medine'ye Sosyo-Ekonomik Parametreler Bağlamında Genel Bir Bakış.....	66
2.2.3. Hicri 1. Yüzyılda Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik Etkenler Olarak Kabul Edilen Bazı Olaylar.....	67

2.2.3.1. Ecnadeyn Savaşı (13/634)	67
2.2.3.2. Yermük Savaşı (15/636)	69
2.2.3.3. Kadisiye Savaşı (15/636)	70
2.2.3.4. Nihâvend Savaşı (21/642).....	71
2.3. Tasavvufu Ortaya Çıkaran Bazı Siyasal ve Tarihsel Parametreler	72
2.3.1. Cemel Vak'ası (36/656).....	73
2.3.2. Sıffin Savaşı ve Hakem Olayı (37/657)	77
2.3.3. Kerbela Olayı, Hz. Hüseyin'in Şehadeti (61/680).....	80
2.3.4. Tevvabin Hareketi (61/680).....	85
2.3.5. Harre Olayı (63/683)	88
2.3.6. Mekke Kuşatması (63/684) ve Haccac'ın Kâbe Baskını (70/692) ..	91
3.1. Zühd Döneminin Bazı Zahidleri.....	93
3.1.1. Amr b. Utbe	93
3.1.2. Üveys el-Karanî	94
3.1.3. Zeynelâbidîn	95
3.1.4. Saîd b. Müseyyeb.....	97
3.1.5. Hasan-ı Basrî	98
3.1.6. Habîb el-Acemî.....	101
3.1.7. Mâlik b. Dînâr	102
3.1.8. Ca'fer es-Sâdık	103
3.1.9. Süfyân es-Sevrî	104
3.1.10. İbrâhim b. Edhem	106
3.1.11. Dâvûd et-Tâî	106
3.1.12. Feth el-Mevsilî el-Kebîr	107
3.1.13. Abdülvâhid b. Zeyd.....	108
3.1.14. Abdullah b. Mübârek	108
3.1.15. Râbia el-Adeviyye	109
3.1.16. Fudayl b. İyâz	110
SONUÇ	112
KAYNAKÇA	115
ÖZGEÇMİŞ	131

KISALTMALAR

As.	: Aleyhisselam.
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
B.	: İbn, İbn-i, İbnu, Bin.
Bkz.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi.
H.	: Hicrî.
Haz.	: Hazırlayan.
Hz.	: Hazreti.
İÜ	: İnönü Üniversitesi
M.	: Miladî.
Mad.	: Maddesi, Madde.
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı.
Nşr:	: Neşreden.
Ö.	: Ölüm Tarihi.
R.a./r.anha	: Radiyallahu Anh/ Radiyallahu Anha.
S.	: Sayfa.
Sad.	: Sadeleştiren.
S.a.s.	: Sallalâhu Aleyhi Ve Sellem.
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı.
Thk	: Tahkik Eden/ Tahkik Edenler.
Trc.	: Tercüme.
Trs.	: Tarihsiz
Vb.	: Ve Benzerleri.
Vd.	: Ve Devamı.
Yay.	: Yayınları/Yayınevi.
Yy.	: Yüzyıl.

GİRİŞ

I. Çalışmanın Konusu ve Önemi

Araştırmanın konusu “*Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi*” olarak çalışıldı. Bu çalışmada, ortaya çıkışında sivil yöntemlerle çalışan İslam’ın en güçlü çizgisini teşkil eden zühd hareketinin tasavvuf hareketine dönüşmeden önceki sürecine yani hicri birinci y.y’da bu hareketi ortaya çıkaran sosyo-ekonomik etkenlere, siyasal ve tarihsel olaylara genel bir bakış sunmaya çalışıldı.

Öncelikle Hz. Peygamber (s.a.s) ve sahabesinin ibadete düşkünlüğü, suffe ehlinin zühdi hayatı tasavvuf tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.

Zira “Tasavvuf düşüncesinin yaşantı itibariyle Hz. Peygambere kadar götürülmesi zühd döneminin başlangıç noktasının asr-ı saadet olarak belirlenmesine neden olmaktadır. Peygamber ve onun örnekliğinde sahabenin yaşamlarında sergiledikleri zühd örnekleri bu hareketin nüvesini oluşturmakta ve bu ilk Müslümanlar daha sonraki dönemlerde sûfîlerin tasavvuf düşüncelerini oluştururken dayandıkları referansları olmuştur.”¹

Çalışmada tasavvufu ortaya çıkaran sosyo-ekonomik nedenler olarak kabul edilen bütün olayları tek tek ele alma imkânımız bulunmamakla birlikte yaptığımız araştırmada sonuçları itibariyle bu konuda son derece önem arz eden olayların tarihsel seyrini sunmaya çalıştık. Fetihler neticesinde elde edilen ganimetlerle birlikte halkın zenginleşmesi beraberinde toplumda bir dünyevileşme temayülü doğurduğu görülmektedir.

Zühd dönemi değerlendirilirken İslam coğrafyasının o dönemdeki iç sorunlarını, İslâm toplumunun Hz. Peygamber (s.a.v)’in vefatından sonraki siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmelerini bilmek ve tasavvuf hareketinin böylesi bir tarihsel arka planla ortaya çıktığını değerlendirmek gerekir. Hz. Osman’ın şehadeti ile başlayan iç çatışma Hz. Ali’nin hilafeti ile birlikte yaşanan Cemel ve Sıffin olaylarıyla yaşanan iç çalkantılar, Ammar b. Yasir gibi sahabilerin bu iç karışıklıklar esnasında şehadetleri, Hz. Ali’nin şehid edilmesi, Hz. Hüseyin’in şehadetiyle sonuçlanan Kerbela olayı ve neticesinde oluşan Tevvâbîn hareketi, Mekke kuşatması ve Medine’de baş gösteren sivil

¹ Çubukçu, Hatice, *Tasavvuf Hareketi İçinde Yer Alan Bayan Mutasavvıflar (H. I-V M. VII-XI)*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2004, s. 167.

muhalik başkaldırılar ve Hârre Vak'ası gibi siyasal hadiseler farklı düşünce ve anlayışların ortaya çıkmasına neden olmasıyla birlikte tasavvuf tarihi açısından da önemli bir yere sahiptir. Bu olaylar neticesinde Süheyb-î Rumi (ö. 38/659), Ebû Berze el-Eslemî (ö. 65/685) gibi sahabiler ve Hasan-ı Basri (ö. 110/728) gibi tabiin ve etbai tabiinden bazıları zühdi hayata yönelip insanları da böylesi bir tavra davet ederek, zulmetmemelerini telkin ettiler. İşte bu yüzdendir ki bu dönemdeki şartları, çözümleri anlamak için geliştirilen zühdi hayatı analize tutmak gerektiğini bu çalışmada ifade etmeye çalışıldı.

Emevi hilafeti ile birlikte gelişen toplumsal nefret ve tepki, saltanata dönüşen hilafete karşı kimilerinin silahlı mücadele yolunu seçtiğini, bazılarınin ise sivil muhalif tavırlarıyla bir mücadele içinde olduğunu görüyoruz. Bu dönemde İslam toplumunun zenginleşmesiyle birlikte dünyevileşme temayülünün başladığını böylece hak, adalet ve liyakat sorunlarını beraberinde yaşadığını, bu dönemde görmek mümkündür. Nitekim Hz. Hüseyin gibi Hz. Peygamber (s.a.s) torununun ölümüne sebep olanlardan biri olan Ömer b. Sa'd gibi sahabe neslinden olup da valilik makamını dolayısıyla içinde bulunduğu dünyalığı kaybetme korkusuyla hareket etmesi müslümanların o günki durumunu göstermesi bakımından önemli bir örnek sayılabilir.

Zühd döneminin geçirdiği böylesi tarihsel bir süreç, aslında sonuçlarına bakıldığında zühd döneminin yaşanmasına ve sonrasında zahid ve mutasavvıfların tavrı ile hicri ikinci y.y'dan sonra da tasavvufa dönüştüğünü görmek mümkündür. Bu konuyu ele alma amacımız da tasavvufu zühd döneminden ayrı olarak değerlendirenlere karşın tasavvufun kaynağının zühd olduğu vurgulanmaya çalışıldı.

Çalışmada sosyo-ekonomik, siyasal ve tarihsel olarak ele aldığımız nedenler bu dönemde doğrudan tasavvufu doğurmak yerine tasavvufun doğuşuna zemin hazırladığına dikkat çekildi. Şimdiye kadar tasavvufu sosyo-ekonomik, siyasal ve tarihsel parametreler bağlamında ortaya çıkaran nedenlere bir arada yer verilmemesi konuyu ele almamızda temel etken oldu. Bu alanın daha kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duyulan bir alan olduğunu görmekle birlikte çalışmada sadece olayların arka planını sunmakla iktifa edildi. Bu çalışmanın son bölümünde Zühd hareketinin tasavvufa evrilme aşamasında bu hareketin neşv-ü nema bulmasında rolü olduğu kabul edilen bazı zahid ve mutasavvıfların hayatlarından kesitler sunarak zühd döneminde meydana gelen

olaylara karşı Cafer es-Sadık (ö. 148/765), İmam Zeynelabidin (ö. 90/712) ve Davûd et-Tâî (ö. 165/781) gibi şahsiyetlerin tepki ve tavırlarından bahsetme imkânımız olsa da mezkûr dönemde gerçekleşen diğer olaylar hakkındaki halkın ve âlimlerin tepkileri ve tavırlarının çok geniş bir araştırma ile buna dair bütün rivayetlerin bir araya getirilme ihtiyacı olduğu da görülmüş oldu.

II. Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Tasavvuf tarihi evrelerinin birincisi sayılan zühd döneminin daha sonra tasavvufa evrildiği bilinen bir gerçektir. Tasavvufun anlaşılmasında sahabe döneminde tasavvufu ortaya çıkaran koşullar tasavvufu anlamamızda büyük katkılar sağlayacaktır. Bu bağlamda tasavvufu ortaya çıkaran tarihsel arka plan ile birlikte siyasal olayların ve halkın sosyo-ekonomik durumunun bilinmesi tasavvuf tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Schimmel'in (ö. 2003) "Tasavvuf öyle engin öyle çok yönlü bir olgu ki hiç kimse onu bütünüyle tanımlamayı göze alamıyor."² Şeklindeki sözünden tanımını gibi tasavvuf tarihi de farklı olay ve olgulara dayandırılabilen bir ilimdir. Bu anlamda asr-ı saadet ile başlayan zühd dönemini, tasavvufu doğuran etkenler bağlamında farklı yönleriyle tahlil edip değerlendirmek gerekir.

Hz. Ebu Bekir'in halifeliğiyle birlikte Hz. Peygamber (s.a.v)'in gerçek yol arkadaşları olan bazı sahabe ve diğer bazı Müslümanlar, İslam devletinin yayılması ve insanların İslam'la tanışmaları amacıyla cihad için Horasan ve hudut bölgelerine yerleşirken³ Medine, Mekke, Kûfe, Basra gibi İslam beldelerinde daha sonradan müslüman olan bazı kimselerde lükse düşkünlük, riya ve servet hırsı gibi dünyevileşme temayülleri ve böbürlenme gibi İslam öncesi cahiliye adetleri görülmeye başlamış, insanlarda Allah'ın hukukuna bir riayetsizlik ile takva bakımından bir gerileme söz konusu olmuştur. Bu durumun medeniyet kurma çabası içerisindeki yeni Müslümanlar için zararlı olduğunu görme ferasetinde olan Ebu Zer el-Ğıfari (ö. 32/653) gibi sahabe ve tabiinin önde gelen şahsiyetleri, bu dünyevileşme temayüllerinden vazgeçirmek, asr-ı saadet kazanımlarını diri tutmak için büyük bir çaba sarfetmiştir. Ancak bu çabalara rağmen sahabe ve tabiin neslinde konfor, aşırı tüketim, gibi dünyevileşme

² Schimmel, Annemarie, *İslam'ın Mistik Boyutları*, (çev. Ergun Kocabıyık), Alfa Yay., İstanbul 2018, s. 33.

³ Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1998, C. XVIII, s. 236.

temayüllerinin olduğu kaydedilmektedir.⁴ Aslında dünyevileşme dediğimiz şey de dünya aynasında gördüğümüz oyuna dalarak bir nevi asıl yapılması gereken şeyleri unutma süreci içinde bulunma olarak tarif edebiliriz.⁵

Hız. Ebu Bekir vefat ettiğinde biat alan Hız. Ömer, Sâsâniler üzerine bir ordu gönderdi. Bu sefer sonucunda Bizans'ı büyük bir yenilgiye uğrattı (13/635). Irak ve İran'ın tamamen fethedilmesinde büyük rolü olan Kadisiye (15/636) ve Nihâvend (20/642) zaferlerini başarıyla sonuçlandırdı. Bizans'a Yermük'te büyük bir zayıat verdi (15/636). Daha sonra Kudüs'ü (17/638) ve Mısır'ı fethetti (20/642). Böylece ganimet gelirlerinde büyük bir artış sağlandı. Hız. Ömer, fetihlerle ele geçirilen ganimet gelirleri ile Medine'deki Müslümanlara dağıtılan Cizye konusunda ortaya çıkan problemler için çözüm yollarına başvurdu. Elde edilen ganimet gelirlerinin kaynağı olan bölgede Müslüman olmayanların mülkiyetinde olan topraklara çıkar yol sağladı. Ayrıca Müslümanların Suriye'de iskân konusunu halletmek üzere Suriye'de valilerin iştirak ettiği toplantıda gelirlerin paylaşımındaki temel esasları ortaya koyarak aynı topraklarda yaşayan Müslümanların, Müslüman olmayan insanlarla ilişkilerinde dikkat edecekleri hususları belirledi. Hız. Ömer döneminde ganimetlerde artış, insanların sosyo-ekonomik şartlarını değiştirmiş, toplumda refah görülmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda da insanların dini hayat yaşantısında gerileme başka bir tabirle, dünyevileşme dediğimiz, dünyaya temayül ortaya çıkmaya başlamıştır. Hız. Osman döneminde de (22/644-34/656) bu temayülün devam ettiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde İran'ın tamamı ve Kuzey Afrika'nın bir kısmı alınmış⁶, Doğu Akdeniz elde edilmiş, insanlarda mal artışıyla beraber refah seviyesi artmıştır. Burada şunu unutmamak gerekir ki Hız. Peygamber'in yaşamının tümü, gerçek yol arkadaşları olan ashabı için örnekti. Ashap, Hız. Peygamber mesajının bütün bir cihana ulaşması için bir taraftan gayret ederken öbür taraftan zahidane bir hayat sürdürmeye çalışıyordu. Çok büyük ganimet getirisi olan Suriye, Mısır ve İran'ın beklenmedik fetihleri, ganimet beklentisinde olan cahiliye Arap'ının dünyevi lezzetlere temayül göstermesine sebep olunca Hız. Peygamberin takva ehli gerçek yol arkadaşları bu temayüllere itirazlarını açıkça ifade etmekten geri durmamışlardır. Bu itirazlardan biri "Büyük Fitne" olarak meşhur Halife Hız. Osman'ın

⁴ Altunkaya, Mustafa, *Bir Başka Açından Sûf Hareketi Tarihi*, (1. baskı), Çıra Yay., İstanbul 2016, s. 35-37.

⁵ Tatar, Burhaneddin, "Dünyevileşme", *Diyanet Aylık Dergi*, Ankara 2003, Sy. 149, s. 13.

⁶ Bkz. Arı, Mehmet Salih, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, Bilge Adamlar, Van 2009, s. 34-43.

şehadetiyle sonuçlanmıştır. Buna rağmen sonrasında Hz. Ali ve Muaviye arasında iç savaşa giden çatışmalar ve iç karışıklığa sebep olan olaylar esnasında bile gerçek sadık sahabiler itirazlarını yine de sürdürmüşlerdir. Bu itirazın sonuçlarından biri zamanın gidişatına itirazı olan zahidlerin öncülüğünde bir harekete doğru bir teveccühün artmasıdır.⁷ Dolayısıyla aslında “*Tasavvuf, çökmüş geleneksel ve rasyonel bir topluma karşı bir tür itiraz şeklinde ortaya çıktı*”⁸ diyebiliriz.

Tasavvuf tarihi ile ilgili birçok araştırmalar⁹ yapılmakla birlikte ancak bu çalışmaların değinmediği bir konu olarak “Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi”nin ele alınmaya ihtiyacı vardır. Bu alanın araştırılmasına ve bilimsel bir bakış açısıyla bilim dünyasının hizmetine sunulması gerekmektedir. Bu tez yöntem olarak İslam Tarihi ve Tasavvuf tarihi harmanlanarak her iki bilimin de literatüründen faydalanılarak hazırlanmıştır.

III. Çalışmanın Kapsamı

Tasavvuf tarihçilerinin tasavvufun bir bilim olarak okunup daha iyi anlaşılmasında katkı sunması amacıyla tasavvufu üç evreye ayırmıştır. Çalışmamızda bu evrelerin ilki olan zühd dönemini, hicri birinci yüzyılda tasavvufu ortaya çıkaran sosyo-ekonomik durum, siyasal ve tarihsel olaylar bağlamında ortaya koymaya çalışacağız. Bu çalışmayı yaparken zühdi hayatın başlamasında etkisi olan şahsiyetlerden örnekler sunarak Hz. Peygamber ve ashabının zühd hayatını ve efendimizin vefatından sonra ortaya çıkan bazı olayların tarihsel arka planını Tasavvuf Tarihi açısından değerlendirmeye çalışacağız. Daha sonra bazı ilk zahidlerden bahsederek çalışmayı bitireceğiz.

⁷ Fayda, Mustafa, “Ömer b. Hattab”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, C. XXXIV, s. 47.

⁸ Zerrinkub, Abdülhüseyin, *Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu*, (çev. Nurcan Altun), (1. baskı), Önsöz Yay., İstanbul 2014, s. 33-34.

⁹ Bkz. Bulan, Jolaman, “*Budizm’de ve İslâm tasavvufunda zühd*”, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017; Yıldırım, Mustafa, “*İlk Dönem Zahidleri ve Zühd Anlayışları (Sahabe Dönemi, Hicri I. Ve II. Asır)*”, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017; Özcan, Ali, “*Hicri birinci asırda zühd hareketini doğuran amiller*”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000; Bayram, Bahattin, “*Resulullah (S.A.V.)’dan itibaren hicri 3.yüzyıla kadar yaşayan bazı Zahitleri Zühd anlayışı*”, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. Zühd Hareketinin Ortaya Çıkışında Etkili Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi Ve Ekolleri

Tasavvuf tarihçileri, tasavvufu zühd dönemi (h. I-II. yy.), tasavvuf dönemi (h. III-VI. yy ve ortaları) ve tarikatlar dönemi (h. VI yy. ortaları) şeklinde üç dönemde ele almışlardır. Tasavvuf tarihi evrelerinin birincisi kabul edilen zühd dönemini, çeşitli etkenleriyle birlikte zühd hareketinin tasavvuf hareketine evrilmesine neden olan süreç ele alınmaya çalışılacaktır.

1.1.1. Genel Hatlarıyla Zühd Dönemi

Zühd Dönemi, Asr-ı saâdetle başlayıp, tabiîn ve tebe-i tabiîn dönemini yani hicri birinci ve ikinci yüzyılı içine alan ve tasavvufun ortaya çıkışına kadar olan dönemdir.¹⁰ Dönemin zahidleri olarak maruf şahsiyetler, zâhidâne hayatlarında Allah'ın rızasını kazanma, böylece cennete girme ve cehennem ateşinden kurtulma, amacını taşımışlardır. Bu hayatlarında cehennem korkusu ve cennette cemalüllah'ı görme ümidi öne çıkmaktadır. Korkuya dayalı bu yaşantı anlayışının en önemli temsilcisi Hasan-ı Basri (ö. 110/728)'dir.¹¹ Bu zamanın zahidliğinin en önemli merkezi de Basra'dır. Hicrî II. asrın en meşhur zahidlerinden birisi de Râbiatü'l-Adeviyye'dir (ö.185/801). O'nun düşüncelerinin hareket noktası cennet arzusu, cehennem korkusu değil, doğrudan Allah aşkıdır. Yani Râbiatü'l-Adeviyye¹² tasavvuf tarihinde "ilâhi aşk" kavramını kullanan ilk kişidir. Böylece tasavvufî düşüncede bir çığır açacak bir kavramı ortaya çıkarmıştır. Zamanla "ilahi aşk" mefhumu yeni bir boyut kazanmış ve tasavvuf edebiyatının ana konularından birisi olmuştur.¹³

Başlangıcında ismen yoksa bile dini hayat şeklinde Hz. Peygamber ile başlayan tasavvuf, İslam'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkmaya başlayan toplumsal değişimlere

¹⁰ Yılmaz, Hasan Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s. 81.

¹¹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 101-102.

¹² Bkz. Taftazani, Muhammed Ebu'l-Vefa et-Teftazanî el-Guneymî, "Zühd Hareketinin Tasavvufa Dönüşüm Süreci-Rabiâtü'l-Adeviyye Örneği" *Sosyal Bilimler EKEV Akademi Dergisi*, (trc. Ahmet Ögke), C. III/1, Erzurum 2001, s. 107-114; Küçük, Hülya, Ceyhan, Semih, "Rabia el-Adeviyye", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, C. XXXIV, s. 380-382.

¹³ Smith, Margaret, *Bir Kadın Süfi Rabia*, (Haz. Özlem Eraydın), İnsan yay. İstanbul 1991, s. 37, 55, 121.

pasif bir tepki olarak önce zühdî hayat tarzı şeklinde kendini gösterir. Bu zühdî tepki bütün Emevî dönemi (h. 41-133/m. 661-750) boyunca devam eder.¹⁴

Zühd döneminden bahsederken Sahabe dahi olsa hepsini bir tutmak doğru değildir. Zira sahabe faziletlerine, İslam uğruna gösterdikleri gayretlerine ve onların İslamiyet'e giriş sıraları önem arz etmektedir. Bu yönüyle aşere-i mübeşşereden olan on sahabi; Talha, Zübeyir, Sa'd, Said, Abdurrahman, Ebu Ubeyde ve Dört büyük halife; Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali diğer bütün ashaptan üstün sayılmıştır. Bu sahabiler ile birlikte diğer bazı sahabiler birinci tabakayı teşekkül ederler. Kendi arasında dokuz tabakaya ayrılan sahabenin ikinci tabakasını Hz. Ömer'in Müslüman olmasından sonra İslam'ı kabul edenler, üçüncü tabakayı Ensar'dan birinci Akabe'de biat edenler, dördüncüsünü yine Ensar'dan ikinci Akabe'de biat edenler, beşincisini Hz. Peygamber'e Kûba'da yetişen muhacirler, altıncısını Ensar ve Muhacirden Bedir savaşına katılan sahabiler, yedincisini Bedir savaşı ile Hudeybiye musalahası arasında hicret edenler, sekizincisini Bey'at-ı Rıdvan ağacı altında biat edenler, dokuzuncusu Hudeybiye musalahasından sonra gelen muhacirler oluşturmaktadır. Öte yandan ashaptan suffe ehli, seçkin şahsiyetler olarak görülmektedir. Ashab-ı Suffeden yiyeceği ve yatacak yeri olmayan bazı fakir kimseler vardı. Akşamları peygamberimizin evinin avlusunda bu kişilere kavrulmuş arpadan bir kap yemek olan bir sofraya kurulur, bu kişiler gecelerini de Mescidi Nebevi'nin kuzey tarafındaki sofada geçirirlerdi. Ashab-ı Suffe'nin sayısı ile ilgili 70, 92, 93 ve 400 gibi farklı rivayetler mevcuttur. Bunların içinde Medineli olmayan; Ebu Zer el-Ğıfari, Ebu Said Yemeni, Huzeyfetu'l Absi, Vesiletül Leysi gibi kişiler olduğu gibi Ebu Mevhibe, Ammar, Bilal Habeşi, Habbab, Selman-ı Farisi, Suheyb-i Rumi, gibi daha önce köle olan sahabiler de vardı. Ayrıca Sa'd Bin Ebi Vakkas'ın bir dönem suffe ehli arasında kaldığını söyleyenler de vardır. Bazı müfessire göre Bakara 273-274, Enam 52, Kehf 28 ve Şura 27 şeklindeki kuran ayetlerinden bir kaçının suffe ashabi hakkında nazil olduğu, bu ashabin aşere-i mübeşşere olan cennetle müjdelenen on sahabiden bile üstün olduklarını söyleyenler olmakla birlikte bu görüş diğer birçok müfessir tarafından kabul görmemiştir. Zühd dönemi dediğimiz yani Ashab-ı güzinin ve tabiinin yaşadığı hicri birinci ve ikinci asırda

¹⁴ Ocak, Ahmet Yaşar, Tasavvuf, Sûfiler ve Tarikatlar, Tekkeler, *Osmanlı Uygarlığı*, (Haz. Halil İnalçık-Günsel Renda), C. I, İstanbul 2003, s. 267.

sûfi ismi kullanılmamakla birlikte bazı kişilerin abid, zahid, nessak, kassas isimleriyle maruf olduğunu söylemek mümkündür.¹⁵

Zühd hareketi insanların sosyal, siyasi ve dini bazı anlayışlara karşı tepki göstererek ibadet ve taatlara daha fazla yöneldiği dönemde oluşmuştur.¹⁶ Zühd dönemi Ebu Zer el-Ğıfari gibi bazı şahsiyetlerin dikkat çekecek şekilde yaşadıkları zühd hayatını ve bu tür kimselerin dünyevi varlıklarından kurtuldukları ölçüde kendilerinin Allah'a yakın addetmelerini, hatta fakirlikleri ile öğünmelerini konu edinir.¹⁷

Zühd hareketinin başlatıcıları olan ilk müminlerin en önemli özelliği kuşkusuz Mekke yerel sistemine ve bu sistemin fikri, itikadi temellerine yönelttikleri eleştiriydi. İslam'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber ve ilk zahidlerin ortaya koyduğu şiddet dışı bu sivil muhalefet, sonraki yıllarda ve Medine'de daha sistemli hale gelecekti. Allah Resulü (sav)'in vefatından sonra ise hulefa-i raşidin döneminin sonlarından itibaren zühd hareketinin bu sivil muhalefeti içe evrilecek, bir taraftan sınır boylarında fetih cihadını yürütürken diğer taraftan iç bünyedeki bozulma ve dünyevileşme eğilimleri karşısında iç muhalefeti emr-i bi'l-maruf ile temellendirecekti.¹⁸

Zühd döneminde zahid olarak maruf olan Amr b. Utbe (ö. 22/643), Veysel Karanî (ö. 37/657), Zeynel Abidin (ö. 94/712), Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Hasan-ı Basri (ö. 110/728), Habîb el-Acemi (ö. 130/747-48), Mâlik b. Dinar (ö. 131/748), Cafer es-Sadık (ö. 148/765), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İbrahim b. Edhem (ö. 161/778), Davud et-Tâî (ö. 165/781), Feth el-Mevsîlî El-Kebir (ö. 170/786), Abdülvâhid b. Zeyd (ö. 177/793), Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797) gibi şahsiyetler bu döneme damgalarını vurmuşlardır.

1.1.2. Zühd Kavramı ve Tanımları

Sözlükte zühd “bir şeye rağbet etmemek, ona ilgi göstermemek, ona teveccüh etmemek” gibi manalara gelir. “Malı az olan kişiye müzhid, az yemek yiyene zâhid, az olan şeye zehîd, dünyaya karşı perhiz hayatı yaşamaya zehâdet denir. Zühdün karşıtı rağbettir.”¹⁹ Bir şeye meyletmeyi terk etmek manasına gelen zühd, hakikat ehlinin istilâhında, dünyayı sevmeme ve ondan yüz çevirme olarak ifade edilir. Zühdün, ahiret rahatı için dünya rahatını terk etmek ve elden çıkarılan şeyin kalpten de çıkarılması

¹⁵ Ayni, Mehmet Ali, *Tasavvuf Tarihi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 180-182.

¹⁶ Bardakçı, Mehmet Necmettin, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Fakülte Kitapevi, Isparta 2000, s. 20; Tekeli, Hamdi, *Tasavvuf Kültürüne Giriş*, Uludağ yay. Ankara 2011, s. 113.

¹⁷ Güngör, Erol, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul 1998, s. 189.

¹⁸ Altunkaya, Mustafa, *Bir Başka Açıdan Sûf Hareketi Tarihi*, Çıra Yay., İstanbul 2016, s. 22.

¹⁹ Ceyhan, Semih, “Zühd”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, C. XLIV, s. 530-533.

demek olduğu da söylenmiştir.²⁰ Bazı zahidler dünyevi şeyleri şiddetle kötüleyerek dünyevi nimetlerin terk edilmesini ve kınamasını söylerler bunu söyleyenler zühdün gerçek anlamını bilmezler.²¹

Arapçada rağbetsiz olmak yüz çevirmek anlamındaki Zühd, Kur'an-ı Kerim'de Yusuf suresinde "Yusuf'un satışı konusunda rağbetsiz idiler"²² mealindeki ayette bu anlamda kullanılmıştır.²³ Zira Kur'an'da zühd, kelime olarak geçmese de Hz. Yusuf'u kuyudan çıkarana onlara fazla değer vermemeleri nedeniyle onlar hakkında zâhid kelimesinin çoğulu "zâhidîn" tabiri kullanıldığını görmekteyiz. Kuran'da "Siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz ama ahiret hayatı daha hayırlı ve daha kalıcıdır" mealindeki ayetler²⁴, "dünya hayatının geçiciliği"²⁵, "dünya hayatının bir oyun ve eğlenceden ibaret olmasının vurgulanması"²⁶, "bu dünyanın ancak bir imtihan vesilesi olduğu"²⁷, "fani bir hayat karşısında sonsuz bir ahiret hayatının varlığı"²⁸, "Ahiret dururken dünya hayatına mı razı oldunuz? Dünya hayatının geçimi, Ahirete nispetle çok azdır."²⁹ Şeklinde dünyaya rağbet göstermemenin önemi vurgulanarak inananlar için sonsuz olan ahiret hayatına teveccüh göstermenin daha fazla önem arz ettiği bildirilmektedir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, "Dünya nedir? Ne kumaş ne kadın ne de paradır. Dünya insanı Allah'tan alıkoyan şeydir" derken dünyayı, "Hakk'a perde olan durum"³⁰ diye tarif eder. Yani zühd, dünyayı elde bulundurmama değil, kalbe sokmama şeklinde yorumlanmış, zühdü dünyevî ve maddî olan şeyleri elinden değil gönlünden çıkarma biçiminde tanımlamıştır.

Tıpkı Mevlana gibi dünyaya teveccüh göstermeyen bir anlayışta olan Harputlu Hafız Osman Bedrüddîn namı diğer İmam Efendi de dünya hayatına kalpten bağlanıp, gururlanmamak gerektiğini söyler ve "Dünya hayatı oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Takva ehli için ahiret yurdu muhakkak ki daha hayırlıdır. Hala akıl

²⁰ Cürçani, Seyyid Şerif, *Ta'rifat Tasavvuf Istılahları*, (çev. Abdurrahman Acer ve Abdülaziz Mecdi Tolun), Litera Yay., İstanbul 2014, s. 120.

²¹ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf ve Tenkit*, Dergâh Yay., İstanbul 2014, s. 233

²² Yusuf, 12/20.

²³ Kasım, Refik, *el-Kıyemu Terbuyetü'l Ulya fi Suretu'l Yusuf*, Çıra Akademi Yay., İstanbul 2018, s. 55.

²⁴ Taha, 20/131; Ala, 87/16-17; Kasas, 28/60.

²⁵ Yunus, 10/24.

²⁶ Hadid, 57/20.

²⁷ Mülk, 67/2.

²⁸ Mümin, 40/39.

²⁹ Tevbe, 9/38.

³⁰ Rumi, Mevlana Celâlettin-i, *Mesnevî*, (haz. Veled İzbudak), MEB Yay., İstanbul 1988, C. I, s. 79.

erdiremiyor musunuz?”³¹ Şeklindeki ayette geçen dünyanın, Allah’a olan kurbietimize engelleri artırdığını söyler. Hafız Osman, “beşeriyetten ruhaniyete seyr, şehvetlerin ve malayaninin terki ile olacağını”, bunun da gerçek takva sahipleri için hayırlı bir iş olacağını ifade etmektedir.³² “Zühd, yüce bir makamdır. Hoş hallerin güzel mertebelerin temelidir. Allah’a yönelenlerin (kasidin) her şeyden kesilip onun rızasına talip olanların ve tevekkül erbabının ilk basamağıdır”³³ denilebilir.

İlk devir sûfilerinden Ahmed b. Muhammed b. Mesrûk³⁴ zühdün en yüksek derecesi Allah (c.c) dışında hiçbir şeyin etkisi altında olmamak, takva ise dünya metana rağbet etmemek yani kalbi bu nimetlerle meşgul etmemek olarak tanımlar. Ona göre Allah ile ünsiyet, ibadet ve taat ile olur.³⁵

Zühd, dünyaya karşı olumsuz bir takım davranışların toplamıdır. Mala, makama ve şöhrete önem vermemektir. Az olana kanaat etme, ibadete düşkünlük kısacası ahiret için güzel amellere teveccüh zühdi hayatın bazı önemli parametreleridir.³⁶ Zühd için tamamen dünyadan el çekmek de değil, onu kalbe sokmama insanı dünyevileşmeye götüren her türlü meta’ı kalbinden ve gönlünden çıkarma demek daha doğru olur. Bu hususta Hz. Peygamber (s.a.s) gösterişten uzak yünlü, bazen yamalı, bazen yamasız, elbiseler giyerek, yemek konusunda olanla yetinerek bazen aç sabahlayarak kendisi gibi ev halkının da yiyecek bulamadığı gecelerin olduğu, yedikleri ekmeğin ise arpa ekmeği olması, onun ömrü boyunca zühdi bir hayat yaşadığını göstermektedir.³⁷ İslam insanları zühd hayatına teşvik etmiş ancak ibadet yapmak için içtimai hayatı ve çalışmayı terk etmek olan ruhbanlığı kesinlikle doğru bulmamıştır.³⁸

Öte yandan zühdün bir terk fiili olduğu ve terkedilenin kısım ve dereceleri olduğu kaydedilir. İlk derecesi İslam’ın nehyettiklerini terk etmek şüpheli olandan uzak

³¹ En’am, 6/32.

³² Soysaldı, İhsan, “Osman Bedrüddin Erzurumi’nin Mektubat İsimli Eserindeki Bazı Tasavvufi İstilahlar”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, C. II, Sy., Elazığ 2015, s. 14-15.

³³ Yılmaz, Hasan Kamil, *Ebu Nasr Serrac Tusi, el-Luma, İslam Tasavvufu, Tasavvufla İlgili Sorular Cevaplar*, Altınoluk yay., İstanbul 1996, s. 45.

³⁴ Bilgin, Mustafa, “Ahmed b. Muhammed b. Mesruk”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1989, C. II, s. 1031.

³⁵ Hücviri, Ebu’l-Hasen Ali b. Osman b. Ebu Ali el-Cüllabî, *Keşfü’l Mahçub, Hakikat Bilgisi*, (trc. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., (1. baskı), İstanbul 1982, s. 249-250.

³⁶ Cürcani, Seyyid Şerif, *Ta’rifat Tasavvuf İstilahları*, s. 120.

³⁷ Özköse, Kadir, *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*, Nasihat Yay., Ankara 2012, s. 72.

³⁸ Yıldırım, Ahmet, *Din, Dünyevileşme ve Zühd*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2014, s. 26.

durmak, diğeri ise yapılıp yapılmamasına muhayyerlik verilen şeyleri terk etmektir.³⁹ Mutasavvıflar Tariki Nakşî hakkında denilen:

“Der Tarik-ı Nakşibendi lazım amed çar terk:

Terk-i dünya, terk-i ukbâ, terk-i hestî, terk-i terk,”

Şeklinde olan fikra-i rana olarak zühdü⁴⁰ anlamlandırmışlardır. Burada Terk-i terk makamı sülûk ehlinin kendinde hiçbir fiil görmemesi, bütün fiillerin fâilinin Allah olduğunun şuuruna varmasıdır. İslâm tarihinde zühd kavramı aynı tavrı benimseyenlerin meydana getirdiği bir hareket olmuştur. Hz. Peygamber’in vefatından sonra ortaya çıkan askerî, siyasî ve sosyal gelişmelerin, fetih hareketleriyle birlikte ganimet mallarının artışıyla refah seviyesindeki yükselişin ve dünyaya bağlılığın etkisiyle, dünyevileşmeye karşı olarak tabiin önde gelenlerinin Hz. Peygamber’e ve sahabeye uyararak zühdî hayata yönelmeleri *“zühd hareketinin Basra’dan Kûfe’ye, Bağdat’tan Horasan’a kadar yayılmasını sağlamıştır. Basra’da Hasan-ı Basrî, Abdülvâhid b. Zeyd, Mâlik b. Dinar, Habib el-Acemi; Kûfe’de Ebu Hâşim es-Sûfî, Davud et-Tâî, Süfyân es-Sevrî, Amr b. Utbe, Cabir b. Hayyân; Horasan’da İbrahim b. Edhem, Fudayl b. İyâz, Şakik-i Belhî ve Ahmed b. Harb zühd hareketinin önde gelen temsilcileridir.”*⁴¹

Zâhidlerin de ilk defa İslâm’da görüldüğü, Efendimiz döneminde zühdün iman ve İslâm şeklinde olduğunu, daha sonra zâhid ve âbid olarak anıldığı, ancak sonraları zühdle anılan bazı çevrelerin ibadette aşırıya giderek dünyadan elini eteğini çeken grupların ortaya çıktığı rivayet edilmektedir.⁴² İslâm toplumunda bazen “bekkâîn (ağlayanlar), tevvâbîn (çokça tövbe edenler), bazen nüssâk (Allah’a adanmışlar), kussâs (kıssa anlatanlar) bazen vaizin gibi isimlerle anılarak zühdü benimseyen gruplar da olmuştur.⁴³

Örneğin kussâs hadislerde daha çok *“bir vak’ayı veya rüyayı anlatan, birinin izini takip eden, vaaz ve nasihatte bulunan kimseler”* manasında kullanılmıştır. Bir vak’ayı ileten, kıssa anlatan dinî nasihatler veren kıssacı vaize kas denilmiştir. İnsanların dinî duygularını pekiştirmek amacıyla Kur’an’daki kıssaları nakledip yorumlayan vaizlere

³⁹ Ceyhan, Semih, “Zühd”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, C. XLIV, s. 530-533.

⁴⁰ Nursi, Bediüzzaman Said, *Mektubat*, TDV Yay. (1. baskı), Ankara 2015, s. 27.

⁴¹ Ceyhan, “Zühd”, *DİA*, C. XLIV, s. 530-533.

⁴² İbnü’l-Cevzi, Ebu’l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdadi, *Telbîsü İblis*, (nşr. M. Münîr ed-Dımaşki), Kahire 1368, s. 16.

⁴³ Ceyhan, Semih, “Zühd”, *DİA*, C. XLIV, s. 530-533.

de bu isim verilmiştir. İlk zamanlarda “dinî öğüt” manasında kullanılmış, önceki kavimlere dair kıssalara kasas denmiştir.⁴⁴ Önceleri “vaiz” anlamında çokça kullanılan kas kelimesi, III. yüzyıldan itibaren bazı menfî olayları çağrıştırmaması nedeniyle terkedilmiş,⁴⁵ yerine daha çok vaiz ve müzekkir kullanılmıştır. Abbasîler zamanında hayatta görülen sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerin neticesi olarak vaaz ve kıssacılık yaygınlık kazanmış, aynı zamanda sûfî olan âbid ve zâhid vaizler Basra ve Bağdat etrafında tesirli konuşmaları ve kendilerine ait yöntemleriyle halkı irşad etmeye çalışmışlardır.⁴⁶

Böylece kussâs (kıssa anlatanlar) ve yukarıda sayılan diğer gruplar sonraları tasavvufa dönüşecek Zühd Hareketi'nin menşeyini oluşturmuşlardır. Zühd hareketindeki bu farklı isimler sonraları ortak bir kavram olan sufîyyun olarak anılmaya başlanmıştır. Bu yüzden zühd hareketini aynı zamanda tasavvuf tarihinin asıl kaynağı görmek mümkün olacaktır. Burada Sebep-müsebbep veya fikir-hadise bağlamında bu hareket ele alınacak olursa, tasavvufun dünyevileşme eğilimlerine bağlı olarak ortaya çıktığı ve İslam toplumunu kendi iç bünyesindeki bozulmalara karşı sivil, pasif bir tepki ve direniş gösterdiği sonucu elde edilir.⁴⁷

Muhyiddin İbnü'l-Arabî de Allah yolunda olan insanları tabakalara ayırmış bu tabakanın en altını zâhidler, oluşturmuştur. O, zâhidleri dünyadan yüz çevirip gösterişe düşme korkusuyla ibadet ve nefis muhasebesiyle ilgilenen vera ehli olarak ifade etmiştir. Yine Muhyiddin İbnü'l-Arabîye göre zühd, dünya mal ve mülküne karşı isteğin terk edilmesidir. Yine ona göre zühd, ihsan hadisinde sözü geçen mertebelerde bulunan müslüman, mümin ve muhsinlere göre farklılık arz etmektedir.⁴⁸

En eski Tasavvuf müelliflerinden biri olan Kuşeyri de İslâm'ı yaşamaya yüksek derecede hassasiyet gösteren mümtaz insanlara zahidler/zühhad ve abidler/ubbad söylendiğini kaydeder. Sonraları birçok fırkanın ortaya çıktığını her grubun, dini en iyi yaşayan zahidlerin kendi gruplarında olduğunu iddia ettiklerini, ancak ehl-i sünnet

⁴⁴ Mücteba, “Vaaz, Kıssacılık ve Hadiste Kussas”, *A.Ü.İ.F.Dergisi*, Ankara 1986, Sy. XXVIII, s. 291-326.

⁴⁵ er-Rafi, Mustafa Sadık, *Tarih Adabil Arab*, Dar İbn Hazm Yay., Beyrut 2008, C. I, s. 383.

⁴⁶ Cirit, Hasan “Kussas”, *DİA*, TDV Yay., Ankara 2002, C. 26, s. 463-465.

⁴⁷ Altunkaya, Mustafa, *Bir Başka Açıdan Sûf Hareketi Tarihi*, Çıra Yay., İstanbul 2016, s. 22.

⁴⁸ İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, (trc. Ekrem Demirli), Litera Yay., İstanbul 2007, C. VI, s. 141-148.

fırkasında kalplerini, her türlü masivadan koruyan mümtaz bir grubun, sūfi ismi ile diğerlerinden ayrıldığını ifade eder.⁴⁹

1.1.3. Takva ve Vera' Kavramları Üzerinden Zühd Değerlendirmesi

Takva, İslam'ın emirlerine uyma, haramlardan titizlikle kaçınma manasına gelen bir kavramdır.⁵⁰ Sözlükte “*korumak, korunmak, sakınmak, ihtiram göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak*” manalarındaki takva kelimesini Seyyid Şerif el-Cürçânî, “*Allah'a itaat ederek azabından sakınmak olarak tarif eder. Bunun da ceza almayı haklı kılan tavırlardan nefsi korumakla gerçekleşeceğini*”⁵¹ belirtir.

Takva, hakikat ehlinin Allah'a ibadet ve taatle nefsinin kınanma ve cezalandırmalardan korumasıdır. İbadetteki takvadan ihlas; haram ve günahdaki takvadan onları terk ederek sakınma kastedilir. Kur'anda takva kelimesi birkaç manasında kullanılmakla beraber taat ve ibadet manasında olduğunu görmekteyiz. “Ey iman edenler, Allah'a hakkıyla ibadet edin ve ona teslim olanlardan olarak ölün.”⁵² Ayeti buna örnektir. Zühd ile alakalı manası kalbi günahlardan arındırmaktır. Bu durum ayette “Kim Allah'a ve resulüne itaat eder, Allah'tan korkar, ondan sakınarak kalbini günahlardan temizlerse işte kurtuluşa erenler onlardır.”⁵³ Şeklinde açıklanmış, inananların Allah katındaki derecesi de takvasına göre olduğu vurgulanmıştır.⁵⁴

Zühd hareketinin öncü zâhid ve sūfileri Allah'tan sakınmaya, Allah'a sığınmaya ve şüpheli olan bir takım şeylerden uzak durmaya hassasiyet göstermişlerdir. Zühd döneminde takva ile alakalı birçok tanım yapılmış ve takvanın kısımlarından bahsedilmiş, faydaları ve neticesi işlenmiştir. Bazı zâhid ve sūfiler helâl olan dünya nimetlerinde bile ihtiyaçtan fazla tüketilmemesinin takva ehli olmanın sonucu olarak ifade etmişler. Nimetlerin azına kanaat edip onunla yetinmeyi takvanın gereği olarak görmüşlerdir.⁵⁵ Takvanın önemini ifade eden Nisa 31. ayeti⁵⁶ “kutbü'l-Kur'ân”⁵⁷ olarak isimlendirilmiştir.

⁴⁹ Kuşeyri, Ebü'l-Kasım Zeynüslâm Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik, *Kuşeyri Risalesi (Sūfilerin İnanç ve Ahlakları)*, (haz. Dilaver Selvi), Semerkand Yay., İstanbul, 2009, s. 45.

⁵⁰ Uludağ, Süleyman, “Takva”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul 2010, C. XXXIX, s. 484-486.

⁵¹ Cürçani, Seyyid Şerif, “Vky”, *Kitabut-Ta'rifat*, Darul-Fikr, Beyrut 1998, s. 112.

⁵² Al-i İmran, 2/102.

⁵³ Nur, 24/52.

⁵⁴ Ayni, Mehmet Ali, *Tasavvuf Tarihi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2000, s. 180.

⁵⁵ Kelâbâzî, Ebu Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebu İshak İbrahim b. Yakup el-Buhari, *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Taarruf*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 1979, s. 156-157.; el-Mekkî, Ebu

Zâhidler, hakiki dinî ilimlere, keşf ve keramete ulaşmanın takvayı temel alan bir yaşam tarzı ile oluşabileceğini ifade etmişlerdir. “İman çıplaktır; libası takva, süsü vera’, meyvesi ise ilimdir.⁵⁸ Haris el-Muhasibi de “Allah’tan gelen bir nurla Allah’a itaat etmek ve günahlardan kaçınmak”⁵⁹ olarak takvayı tarif etmiştir. Ebu Bekir el-Verrâk ise kul yakın nuru ile hallerini ışıktandırır ve bu nurla takva ehlinin mertebesine erişir⁶⁰ der. Süfîler de bâtını takvanın kalpteki güzel ve iyi niyetin ihlâstan, zahirî takvanın da İslam hükümlerine hassasiyetle uymaktan geçeceği kanaati vardır.⁶¹ Bu konuda Haris el-Muhasibi kalpteki gerçek takva ubudiyette Allah’ın rızasını, beden ve uzuvların takvasının ise Allah’ın ve kullarının hukukuna riayet etmekten ibaret olduğunu kaydeder.⁶² Mevlânâ Celâlettin-i Rûmî, takvanın insanın zihnini ve ufkunu açtığını söyler.⁶³ Tasavvufta da makam kabul edilen takva,⁶⁴ sülûk ehlinin gözetmeleri gereken bir düsturdur.⁶⁵ Haris el-Muhasibi, takva ehli olduğunu zannedip kibirlenen ve başkalarını hakir gören sahte dindarlardan söz ederek, bu kimselerin iblisin kandırdığı insanlar olduğunu, hakiki takva sahibinin kendini diğer insanlardan kıymetsiz, başkalarını kendinden daha değerli görmesinin icap ettiğini söyler.⁶⁶ Vâsıfî de “Takva kulun kendini takvasından korumasıdır.”⁶⁷ Şeklinde tarif etmiştir.

Vera’, ise harama düşme korkusuyla şüpheli şeylerden kaçınmaktır. Vera’ın güzel amellere devamlılık olduğu da söylenmiştir.⁶⁸ Vera’, takvanın ileri derecesini ifade eden tasavvuf terimidir. Sözlükte “sakınmak, kaçınmak, çekinmek” anlamındaki vera’ kelimesi terim olarak “haram ve günah olup olmadığı şüpheli hususlardan özenle kaçınıp helâl ve mubahların bir kısmından feragat etmek” anlamında kullanılır. Bu sebeple vera’ takvanın ileri ve özel bir şekli kabul edilir. Takva mahzurlu olanı, vera’

Talip Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Mekki el-Acemi, *Kutül-Kulub*, Matbaatu Mustafa Helbi, Kahire 1961, C. II, s. 529.

⁵⁶ Nisa 4/31.

⁵⁷ el-Mekki, *Kutül-Kulub*, C. I, s. 281.

⁵⁸ el-Mekki, *Kutül-Kulub*, C. I, s. 289; C. II, s. 375.

⁵⁹ Muhasibi, Ebu Abdullah Haris b. Esed, *er-Riâye li-Hukukillâh*, (nşr. Abdülkadir Ahmet Ata), Darul Kutubil İlmîyye, Kahire 1390/1970, s. 48.

⁶⁰ Attar, Ebu Hâmid Feridüddin Muhammed b. Ebu Bekr İbrahim-i Nişaburi, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (nşr. Muhammed İsti'lâmî), İntişarâtı Zevvar, Tahran 1346, s. 238.

⁶¹ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 495.

⁶² Muhasibi, *er-Riâye li-Hukukillâh*, s. 48.

⁶³ Rûmî, *Mesnevi*, C. I, s. 140.

⁶⁴ el-Mekki, *Kutül-Kulub*, C. I, s. 364.

⁶⁵ Kuşeyri, *er-Risale*, s. 276, 735.

⁶⁶ Muhasibi, *er-Riâye li-Hukukillâh*, s. 61.

⁶⁷ Attar, *Tezkiretü'l-evliyâ*, s. 745.

⁶⁸ Cürçani, *Ta'rifat Tasavvuf Istılahları*, s. 114.

ise helâl olması şüpheli olanı terk etmektir. Nitekim Gazali takvanın vera'ın özel bir şekli ve ileri aşaması olduğunu belirtmiştir.⁶⁹

Haris el-Muhasibi vera' kavramını açıklarken: “*Günah gönline -yatmayan ve içini rahatsız eden şeydir*”⁷⁰, “*Seni şüpheye düşüren şeyi terk et, şüphe vermeyene yönel*”⁷¹ şeklindeki hadisler ışığında vera'ı, “bir iş için harekete geçme isteği belirlediği zaman o işin hak mı yoksa bâtil mı olduğu açıklık kavuşuncaya dek kalbin düşünmesi” şeklinde yorumlamış, bu şuur ve bilincin de takvadan oluştuğunu ifade etmiştir. O, vera'ın belirtisi kalbin içinde hissedilen fenalıktan nefret etmektir. Vera'ın en üst derecesi şüpheli olanı işleyebileceği korkusuyla sakıncası olmayanı terk etmektir. İbadet ve taatin aslı vera', vera'ın aslı takva, takvanın aslı nefis muhasebesi, onun da aslı havf ve recâdır. Mümindeki vera'ın derecesi Allah'ın azabına ve gazabına uğrama korku ve endişesiyle orantılıdır. Diğer taraftan dünyaya rağbet vera'ın zayıflığını gösterir. Bu nedenle vera' ehlinin zâhid olması icap eder. Çünkü vera'ın son mertebesi zühdün ilk derecesi kabul edilir.⁷² Böylece takva, vera' ve zühdün birbirinden ayrı düşünülmesinin imkân dâhilinde olmadığı kanaatine varılmaktadır.

1.1.4. Hadis İlminde ez-Zühd ve'r-Rekâik

ez-Zühd ve'r-Rekaik, Hz. Peygamber ile gerçek yol arkadaşları olan ashabının zühdî hayatına dair rivayetler ve bu konuyla ilgili literâtür için kullanılan terimdir. Çalışmanın başında da ifade edildiği üzere kısaca zühd, Hz. Peygamber ve ashabının hayat tarzını örnek alarak onlar gibi yaşamaya çalışmak, dünyaya gereğinden fazla değer vermemektir. Rekaik ise “ince ve yumuşak” manasındaki rakikin çoğulu olup hadis eserlerinde zühd hayatı ile ilgili hadislerin bir araya toplatıldığı bölümlere “kitabü'r-rikak” ve “kitâbü'z-zühd ve'r-rekaik” ismi verilmiştir. Rikak da “yumuşak kalplilik” manasındaki rikkat kelimesinin çoğuludur.⁷³

⁶⁹ Uludağ, Süleyman, “Vera' ”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, C. XLIII, s. 49-50.

⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Daru'l Maarif, Kahire 1373, C. V, s. 253; Müslim, Ebü'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahih*, Beyrut, trs., “Birr”, 14; Tirmizî, Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-Sahih (Sünen)*, Kahire, 1962, “Zühd”, 52.

⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. III, s. 153; Buhari, Muhammed b. İsmail, *el-Câmius-Sahih*, İstanbul, 1979, “Büyü”, 3; Tirmizî, “Kıyâmet”, 60.

⁷² Muhasibi, *er-Riaye li-Hukukillah*, s. 55.

⁷³ Özafşar, Mehmet Emin, “Zühd ve Rekaik”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, C. XLIV, s. 535-537.

Zühd ve rekaik ile ilgili hadisler ayrı bir bölüm olarak hadis eserlerinde yazılmış sonraları bu konuda müstakil kitaplar yazılmıştır. Hadislerde zühd kavramı zühdün mahiyeti, unsurları, Hz. Peygamber (s.a.s) ve gerçek yol arkadaşları ashabının zühdi hayatı ekseninde rivayet edilen konular olmuştur. Bu konular zühd hareketinin doğuşunda etkili olmuş, İslâm'ın ilk zamanlarından itibaren zahidlerin tesiriyle alanda zengin bir literâtürün ortaya çıkışı sağlanmıştır.⁷⁴ Zühd ile alakalı kitap yazarların ise hadis ilmiyle uğraşan zâhid sûfiler veya zühdi hayata alaka duyan hadis âlimleridir. İlk emsalleri II. (VIII.) yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan “kitâbü’z-zühd”lerin tedvini III. (IX.) yüzyılda idame etmiştir.⁷⁵

Zühd ile ilgili yazılan ilk eserlerden olan Şîf Ebû Hamza Sâbit b. Dinar es-Sümâlî'nin (ö. 150/768) günümüze kadar ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen Kitâbü’z-Zühd’üdür. Şîf âlimi Küleynî'nin er-Ravza mine'l-Kâfi'sinin içinde günümüze ulaşan Zeynelabidin'in es-Sahîfe fi'z-zühd'ü zühd ile ilgili yazılan ilk eserlerdendir.⁷⁶

Abdullah b. Mübarek'in 1627 rivayeti ihtiva eden Kitâbü’z-Zühd ve'r-rekaik'i II. (VIII.) yüzyıldan günümüze ulaşan zühde dair ilk eser olup Hz. Peygamber, ashap ve tabiinin ibadet, ihlâs, tevazu, kanaat gibi konulara dair sözlerini içermektedir. Aynı asırda yazılıp günümüze kadar gelen önemli zühd kitaplarından biri de Vekî b. Cerrâh'ın, konularına göre tasnif edilen ve 539 rivayeti içeren Kitâbü’z-Zühd’üdür. Zühd literâtürü açısından en verimli dönem olan III. (IX.) yüzyılda da zühde dair eserler müstakil olarak veya câmi ve musannef türü kitaplar içinde bir bölüm halinde telif edilmiş olup Esed b. Mûsâ'nın Kitâbü’z-Zühd ve'l-ibâde ve'l-verâ'ı bunlardan biridir. Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü’z-Zühd'ü de aynı dönemin çalışmalarından olup Hz. Peygamber'le diğer peygamberlerin, ileri gelen sahabe ve tabiinin zühdlerine dair yaklaşık 2300 rivayeti kapsamaktadır.⁷⁷

Abdullah b. Mübarek'in (ö. 181/797) zühd ve ahlâk ile ilgili rivayetleri cemettiği eseri olan Kitâbü’z-Zühd ve'r-rekaik⁷⁸ zühd, tasavvuf ve ahlâk alanında erken dönemde ilk yazılan zühd hareketinin önemli parametrelerini ortaya koyan eser olması

⁷⁴ Yılmaz, Hasan Kâmil, *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi*, MÜİFV Yay., İstanbul 1990, s. 12-13.

⁷⁵ Özafşar, Mehmet Emin, “Zühd ve Rekaik”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, C. XLIV, s. 535-537.

⁷⁶ Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yay., İstanbul 2006, s. 41.

⁷⁷ Özafşar, “Zühd ve Rekaik”, *DİA*, C. XLIV, s. 535-537.

⁷⁸ Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî, *ez-Zühd ver-Rekaik*, (nşr. Ahmed Ferîd), Dârü'l-Maârif, Riyad 1995, C. I, s. 3-101.

bakımından önem arz etmektedir. Bu eser baplara ayrılmasıyla aynı konudaki eserlerden daha kullanışlıdır. Hz. Peygamber'in, sahâbe ve tâbînin ahlâk ve zühd ile alakalı sözlerini, zühdi hayatları ile alakalı rivayetleri, zühd kavramıyla ilintili hüzün, bükâ, huşû, ihlâs, havf, tefekkür, kanaat, tevekkül, rıza ve fakr gibi terimleri içeren hadis rivayetlerini ihtiva etmektedir.⁷⁹

1.2. Tasavvufa Yansıyan Bazı Peygamber Hasletleri, Ulu'l-Azm Kavramı ve Hz. Peygamberin Zühd Yönü

Bütün peygamberler Allah'a kulluk ve taatte diğer insanlardan farklıdır. Bazı peygamberlerin dünyaya rağbet göstermemesi bakımından zühd yönleriyle ilgili rivayetler vardır. Örneğin Hz. Peygamber'in "Ebu Zer yeryüzünde İsa b. Meryem'in zühdüyle yürür" şeklinde, Hz. İsa'nın zühd ehli biri olduğuna işaret etmiştir.⁸⁰ Ancak burada bütün o rivayetleri konumuzun kapsamı itibariyle ele alma imkânımız olmamakla birlikte Cüneyd'i Bağdadi'nin sufilerin ilk örneği olarak Kur'an'da adı geçen sekiz peygambere dayandırdığı sekiz hasletten bahsetmek istiyoruz. Sûf hareketinin temelini oluşturan bu hasletlerin yanında ulu'l-azm kavramı ve ulu'l-azm peygamberlerden bu kısımda kısaca bahsedeceğiz.

1.2.1. Tasavvufa Yansıyan Bazı Peygamber Hasletleri ve Ulu'l-Azm Kavramı

Cüneyd'i Bağdadi'ye göre sûfî, cömertlikte Hz. İbrahim'e tabi olur. Zira o sehada (cömertlik) oğlunu kurban edecek bir mertebeye çıkmıştır. Rıza'da Hz. İshak'a tabidir. Çünkü O, Allah'ın emrine canını feda etmeye hazır olduğunu söyleyerek rıza göstermiştir. Sabırda Hz. Eyyüb'e tabidir. Zira o, cerahatının kurtlanması belasına sabretmişti. İşarete Hz. Zekeriyya'ya tabidir. Zira Allah Teâlâ onun hakkında: "*Hani o, gizli bir sesle rabbine niyaz etmişti*".⁸¹ Diye buyurmuştur. Gurbette Hz. Yahya'ya uyar. Zira o, vatanında yalnız ve kavmi içinde garipti. Seyahatte Hz. İsa'ya uyar. Zira o, her şeyden arınarak seyahat eder, bir tas ve bir taraktan başka bir şeye sahip değildi. Avucuyla su içen birine denk geldiğinde tasını vermiş, parmaklarıyla saçlarını düzelttiğini gördüğü birine tarağını vermişti. Sûf giymede Hz. Musa'ya uyar. Çünkü

⁷⁹ Özafşar, "Zühd ve Rekaik", *DİA*, C. XLIV, s. 535-538; Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1988, C. I, s. 123.

⁸⁰ Tirmizî, "Menâkıb", 35.

⁸¹ Meryem, 19/3.

onun bütün elbiseleri, yündendi. Fakrda Hz. Muhammed'e uyar.⁸² Çünkü Hak Teâlâ yeryüzündeki bütün hazinelerin miftahlarını ona göndererek, “kendini sıkıntıya sokma bu hazinelerden güzel güzel faydalan” dediği halde o şöyle demişti: “istemem ya ilahi beni bir gün doyur bir gün aç bırak”⁸³ demişti. Sayılan bu özellikler tasavvuf ilmi ile uğraşan insanlar tarafından da tasavvufa yansıyan peygamber hasletleri olarak ele alınmış ve işlenmiştir.

Öte yandan konuyla alakalı olarak ulu'l azm kavramına baktığımız zaman Kur'an-ı Kerim'de bazı peygamberler için Ulu'l azm tabiri kullanılmış, sözlükte bu kavram “*sabırlı, kararlı ve gayretli kimseler*” anlamlarına gelmektedir. Bu tabir Kur'an'da⁸⁴ geçmektedir. İslam âlimleri ulu'l-azm peygamberlerin Hz. Muhammed, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Mûsâ ve Hz. İsa'nın olduğunu söylemiştir.⁸⁵ Burada Peygamberler hakkında sabır, azim ve misak kavramları öne çıkmaktadır. “Sıkıntıya, belâ ve güçlüklerle karşı direnip bunların ortadan kalkacağına inanmak” anlamındaki sabırla “dayanıklı ve kararlı olmak” manasındaki azim olarak üç kavram kullanılmıştır.⁸⁶ İmam Mâtürîdî; Bu peygamberlerin canları pahasına da olsa en zalim ve en güçlü insanlara tebliğ etmek, eziyetlerine katlanıp vazifelerini bırakmamak, sıkıntılara ve musibetlere sabretmek, buldukları yerden ayrılmamak, bedduada bulunmamak, ibadetlerini tam anlamıyla ifa etmek, nefsin isteklerine uymamak olarak bu altı hususu ulu'l-azm vasfında olan peygamberler hakkında özetlemiş son üç vasıfla bütün Müslümanların mükellef olduğunu da ifade etmiştir.⁸⁷

1.2.2. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Zühd Yönü

Hz. Peygamber (s.a.s) zühd hayatını yaşamış bu yaşam tarzını benimseyip gerçek yol arkadaşları ahabına da tavsiye etmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.s) zühd hayatı ile

⁸² Hücviri, *Keşfül Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 120; Schimmel, Annemarie, *İslamın Mistik Boyutları*, (çev: Ergun Kocabıyık), Alfa Yay., İstanbul 2018, s. 419; Yılmaz, H. Kâmil, *Tasavvuf Mes'eleleri*, Erkam Yay., İstanbul 2001, s. 32-38.

⁸³ Heysemi, Ebül-Hasen Nürüddîn Ali b. Ebu Bekr b. Süleymân, *Mecmaüz-Zevaid ve Menbaul Fevaid*, (thk. Hüsameddin Kutsi), Mektebetül Kutsi, Kahire t.s., C. IX, s. 192.

⁸⁴ Ahkaf, 46/35.

⁸⁵ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, (nşr. Ali Haydar Ulusoy), Mizan Yay., İstanbul 2006, C. XI, s. 310.

⁸⁶ Aruçi, Ebu Mansûr Muhammed bin Muhammed, “Ulu'l-azm”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2012, C. XLII, s. 294-295.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, C. XIII, s. 379-381.

ilgili tarihi kaynaklar muvacehesinde Efendimizin zühd hayatına dair rivayetleri burada zikretmeye çalışacağız.

Hz. Peygamberin; *"Kimin himmet ve kaygısı dünya olursa, Allah onun işini dağıtır, fakirliğini gözünün önüne koyar. Kimseye nasibinden fazla dünyalık gelmez. Niyet ve himmeti ahiret olanın işini Allah Teâlâ toparlar (cem), gönlüne zenginlik verir. O arkasını dönse de dünya ona gelir."*⁸⁸ *"Himmet ve kaygılarını teke indirip sâdece ahiret kaygısı taşıyanın dünyasına Allah kâfidir. Kaygısını dünyaya dağıtanın ise Allah, hangi vadede helak olduğuna aldırış etmez."*⁸⁹ Şeklinde dünyaya yönelmeyi ve ona kul olmayı tasvip etmeyen pek çok hadisi şerifi vardır.

Hz. Peygamber'in peygamberlikten önce Hira dağında başlayan riyazet ve tefekkür hayatını ömrü boyunca devam ettirmiştir. O, maddeye esir olan yaşadığı toplumun malları kendisine sel gibi aktığı halde bunlara değer vermemiştir.⁹⁰ Onun kurduğu devlet, dünyanın en güçlü devleti olduğu, hazinesi dolduğu zamanlarda dahi yaşamında bir değişiklik olmamıştır.⁹¹

Hz. Âişe der ki: *"Resulullahın hiçbir zaman karnı doymadı fakat asla şikâyetçi de olmadı. Ona: "Bari sana yetecek kadar bir rızka erişseydin."* Dediğimde bana ulu'l-azm peygamberlerin bu dünyadan böyle gelip gittiklerini ifade etmiştir.⁹² O, *"Kul peygamberlikle melik peygamberlik arasında muhayyer bırakıldım. Cebrail mütevazı davranmamı bana işaret etti. Ben de kul peygamber olmayı tercih ettim ve bir gün doyayım ve bir gün aç kalayım, dedim."*⁹³ Buyurarak dünya malına karşı heveskâr olmadığına işaret etmiştir.

Hz. Peygamber *"Allah bir kulunun hayrını murad ederse, dünyadan zühdünü kolaylaştırır, kendisine kusurlarını gösterir. Dünyadan el etek çekene yaklaşınız. Çünkü onun telkin ettiği hikmettir."*⁹⁴ Buyurmuştur.

⁸⁸ İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, es-Sünen, Mısır, trs, "Zühd", 4105.

⁸⁹ İbn Mâce, "Zühd", 4106.

⁹⁰ Beyhaki, *Kitabüz-Zühd*, Hacegân Yay. (Çev: Enbiya Yıldırım), İstanbul 2000, s. 30.

⁹¹ Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 81.

⁹² Aruçi, Ebu Mansûr Muhammed bin Muhammed, "Ulu'l-azm", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2012, C. XLII, s. 294-295.

⁹³ Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecmaü'z-Zevaid ve Menbau'l Fevaid*, C. IX, s. 192.

⁹⁴ İbn Mâce, "Zühd", 4101.

Hz. Peygamber, her konuda olduğu gibi zühd ve dünyaya bakış hususunda da bize en güzel örnekleri sunmuş Mescidi Nebevinin kutlu çatısı altında verdiği zühd eğitimiyle maddeye kul olmayan örnek bir nesil yetiştirmiştir. Onun zühdle iç içe bir hayat geçirdiği söylenebilir. Amr b. As: “Sizin tuttuğunuz yol Resulullahın yolundan ne kadar da uzak, şüphesiz o dünyaya karşı insanların en zahid olanıydı, siz ise insanlar içinde ona en fazla rağbet edenlerisiniz.”⁹⁵ Şeklinde zamanla insanların tavırlarında değişikliğin olduğuna dikkat çekmiştir.

1.3. İlk İman Eden Zahid Sahabiler

Zühd dönemini değerlendirirken bu dönemin şahsiyetlerini bilmeden bu dönemi analize tabi tutup anlamamız mümkün değildir. Bu kısımda zühd ehli sahabiler daha önce yapılan çalışmalardan farklı olarak ilk iman eden sahabilerden başlanarak sunulmaya çalışıldı.

1.3.1. Hz. Hatice (r.anha)

Zühd yönüne değineceğimiz ilk Müslüman Hatice bint Huveylid b. Esed'tir (ö. 620). Hz. Peygamber'in ilk hanımıdır. O, üstün iffeti nedeniyle İslâm'dan önce “Tâhire” lakabıyla anılmıştır. Hz. Muhammed ile ortaklık anlaşması yapıp kölesi Meysere'yi de hizmetine vererek Şam'a gitmesini istedi. Dönüşte başarılı bir tacir, dürüst ve doğru sözlü bir insan olduğunu gördüğü Hz. Muhammed hakkında Meysere'den ahlâkı ve davranışları hakkında bilgi aldığı, bütün bu özellikleri sebebiyle kendisine hayran kalmış ve ona evlenme teklifi etmiş, Hz. Muhammed de bu teklifi kabul etmiştir. Bu evlilik sırasında Hatice muhtemelen kırk yaşlarında bulunuyordu.⁹⁶ Hz. Peygamber'in Risâlet'ten önce Mekke'den uzakta çoğu zaman da Hira mağarasında tefekkür şeklinde ibadet ettiği zamanlar Hz. Hatice Hz. Peygamberle ilgilenmiş, Efendimiz eve gelmeye gecikince de hizmeti altındakileri ona ulaştırmıştır. Hz. Hatice'nin Allah Resul'ünün hayatındaki en müstesna yerlerinden biri, Hz. Muhammed'e peygamberlik geldiği sırada herkesten önce ona iman etmesi ve ona her türlü desteği vermesidir. Hz. Peygamber, Hira'da bulunduğu bir zamanda daha önce hiç görmediği Cebrail, onun peygamber olduğunu tebliğ etti. Mübarek bedenini üç defa kucaklayıp kuvvetlice sıktıktan sonra Alak suresinin ilk beş ayetini öğretti. Hz. Peygamber, büyük bir heyecan

⁹⁵ Yıldırım, *Din Dünyevileşme ve Zühd*, s. 110.

⁹⁶ Kandemir, M. Yaşar, “Hatice”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1997, C. XVI, s. 465-466.

ve korku ile titreyerek eve dönüp olanları anlatıp “Bana neler oluyor, Hatice?” diyerek kendinden korktuğunu söylediği sırada Hz. Hatice Allah Resulüne; “Öyle deme! Yemin ederim ki Allah hiçbir zaman seni utandırıp üzmez. Çünkü sen akrabanı gözetirsin, doğru konuşursun, işini görmekten âciz kimselerin elinden tutarsın, yoksulları kayırırsın, misafirleri ağırlarsın, haksızlığa uğrayan kimselere yardım edersin”.⁹⁷ Şeklindeki sözleriyle Hz. Muhammed’in endişe ve korkularını giderdi. Daha sonra Efendimizi İbranice dilini bilen, Tevrat ve İncil’e hâkim Hıristiyan bir âlim olan amcasının oğlu Varaka b. Nevfel’e götürdü. Allah Resulünden olanları dinleyen Varaka b. Nevfel, Hira’da görünen kişinin peygamberlere vahiy getiren vahiy meleği olduğunu söyler.⁹⁸ Bunun üzerine Hz. Hatice de Allah Resulüne, “Senin Allah’ın resulü olduğuna şahadet ederim”⁹⁹ diyerek ilk Müslüman oldu. Yeryüzünde sadece kendisi, Resûlullah ve Ali’nin Müslüman bulunduğu İslâmiyet’in ilk günlerinde, beraber bazen Kâbe’ye yakın yerlerde, bazen de evinde ibadetini yaptı.¹⁰⁰

Hz. Hatice, Hz. Peygamber ve Hz. Ali’nin beraber Kâbe’yi tavaf ettiğini, bu sırada Hz. Hatice’nin örtüye/tesettüre riayet ettiğini, Abdullah b. Mes’ûd, ifade etmektedir.¹⁰¹ Hz. Hatice, Mekkeli müşriklerin zulüm ve haksızlığına karşı daima Allah Resulünün yanında yer alarak Resûlullah’ı hiçbir zaman desteksiz bırakmadı. Müşrikler Şi‘bü Ebî Talip’te Müslümanlara boykot uyguladığında o da Hz. Peygamber ile beraber boykot yılları boyunca muhasaraya birlikte mücadele edip göğüs gerdi. Mal varlığını Hz. Peygamber’in kutlu davasına feda etmekte tereddüt göstermedi.¹⁰² Hz. Hatice, hicretten üç yıl kadar önce 10 Ramazan’da (19 Nisan 620) vefat etti. Hacûn Kabristanı’na¹⁰³ defn olundu.

Hz. Peygamber, onun vefatından üç gün önce de amcası Ebu Talip’i kaybettiği için müşrikler karşısında kendisini savunan iki büyük desteğini kaybetmiş oldu. Hz. Peygamber, Hz. Hatice’yi hiç unutmamış, onun fedakârlığını, dostluğunu her fırsatta dile getirmiş, evinde koyun kesildiği zamanlarda onun sevdiklerine birer parça

⁹⁷ Buhârî, “Tefsîr”, 96/1, “Ta’bîr”, 1; Müslim, “İmân”, 252.

⁹⁸ Buhârî, “Bed’ül-vaHY”, 3.

⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. I, s. 209-210.

¹⁰⁰ Kandemir, M. Yaşar, “Hatice”, *DİA*, C. XVI, s. 465-466.

¹⁰¹ Zehebî, Muhammed Hüseyin, *Siyeru A’lâmin-Nubela*, (thk. Beşşar Avvad Ma’ruf), Müessesetu’r-Risale, Beyrut 2001, C. I, s. 463.

¹⁰² Kandemir, M. Yaşar, “Hatice”, *DİA*, C. XVI, s. 465-466.

¹⁰³ Fayda, “Cennetu’l-Muallâ”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1993, C. VII, s. 388.

göndermekten geri durmamıştır.¹⁰⁴ Bir gün Hâle adındaki Hz. Hatice'nin kız kardeşi eve girmek için seslenerek izin istediğinde Hale'nin sesini duyan Hz. Peygamber, sesini ve izin isteme şeklini Hatice'nin sesine ve tarzına benzettiğinde heyecanla “Allah'ım, bu Huveylid kızı Hale'dir!” demiştir. Bu sevgiyi kıskanan ve kendisi ifade ettiğine göre hayatında en çok Hz. Hatice'yi kıskanan Hz. Âişe, Allah'ın kendisine ondan daha hayırlısını vermesine rağmen Hz. Peygamber'in ölen bir kadını ne diye sürekli andığını, ifade ederek bu duygusunu hissettirmiştir. Allah Resulü, Hz. Hatice'nin arkasından konuşulmasından son derece rahatsız olmuş, Hz. Âişe'nin kendisini Hz. Hatice daha hayırlı addetmesini kabul etmemiş, hiç kimsenin kendisine inanmadığı o zor günlerde bile onun kendisine inandığını, kavmi onu yalanladığı zamanlarda onun kendisini doğruladığını, kimsenin ona bir şey vermediği zamanda onun servetiyle İslâm davasına destek vermekten geri durmadığını, Cenâb-ı Hakk'ın kendisine ondan çocuklar verdiğini ifade etmiştir. Öte yandan Hz. Hatice'nin ümmeti içerisinde kadınlarının en hayırlısı olduğunu söylemiştir. Zira bir gün Cebrail, Allah resulüne gelerek hem Cenâb-ı Hakk'ın hem de kendisinin selâmını Hatice'ye söylemesini ve kendisine içinde gürlütünün, çalışıp yorulmanın olmadığı, oyulmuş inciden bir köşk verileceği müjdesini vermiştir.¹⁰⁵ Hz. Peygamber, Hatice hayattayken başka bir kadınla evlenmemiş, öldükten sonra da hâtıralarını anıp onun için istiğfarda bulunmuş ve bundan da büyük haz duymuştur. Efendimizin kızı Zeynep'in kocası Ebü'l-Âs, Bedir Gazvesinde Müslümanlara esir düştüğünde onun salıverilmesi için Hz. Zeynep, evlendiği gün annesi Hz. Hatice'nin kendisine taktığı gerdanlığı fidye olarak göndermiş, Hz. Peygamber o, gerdanlığı görünce duygulanmış ashabından gerdanlığın tekrar Zeynep'e gönderilmesini istemiştir. Allah Resulü altı çocuğunun annesi olan Hz. Hatice'yi hayatı vefa ettikçe sevgiyle minnetle yâd etmiştir.¹⁰⁶

Hz. Peygamberin yukarıda Hz. Hatice hakkında dile getirdiği faziletler zühd hayatında öne çıkan hasletlerdir. Dolayısıyla dünyaya hiçbir şekilde rağbet göstermeyen bütün varlığını İslam'a adayan bu fedakârane hayat zühd hareketi açısından önem arz etmektedir.

¹⁰⁴ Kandemir, M. Yaşar, “Hatice”, *DİA*, C. XVI, s. 465-466.

¹⁰⁵ Buhârî, “Umre”, 11, “Enbiyâ”, 45, “Menâkıbü'l-ensâr”, 20, “Nikâh”, 108, “Edeb”, 23, “Tevhîd”, 32; Müslim, “Fezâ'ilü's-sahâbe”, s. 69, 71-78.

¹⁰⁶ Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Tesmiyetü ezvâci'n-nebî ve evlâdihî*, (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), 2. Baskı, Dar-el Jinan, Beyrut 1410/1990, s. 46-50; Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), İrfan Yay., İstanbul 1980, C. I, s. 61-70, 180-181.

1.3.1. Hz. Ebubekir (r.a.)

Adı Ebu Bekir Abdullah b. Ebu Kuhâfe'dir (ö. 13/634). İlk Müslümanlardan olan Hz. Ebu Bekir zühd, verâ' ve takva kavramlarını bir arada gördüğümüz zühd hareketinin öncülerinden biridir. Onun hakkında: " ümmet içinde sûfîyâne sözler ilk defa onun dilinden dökülmüştür" denilmiştir. Bütün servetini Hz. Peygambere getirdiğinde: "ne bıraktın çoluk çocuğuna" denilince: "Allah'ı ve Resulünü" cevabı sûfîyâne sözlere işaret etmektedir. Şüpheli şeylerden korunmada titizlik göstermesi verâ duygusunun tezahürü olduğu gibi, tasavvuf hareketi esaslarından biri olan "helal lokma" inceliğinin de esasıdır. Zira kendisine ikram edilen şüpheli veya helal olmadığını öğrendiği sütü boğazına soktuğu parmağıyla çıkarmış "Eğer bu lokmalar canım çıkmadıkça çıkmayacak olsaydı, onu da göze alırdım." demişti. Cömertliğin takvada, asıl zenginliğin kâmil imanda, şerefin alçak gönüllülükte bulunduğunu ifade ederdi.¹⁰⁷ O, Selman-ı Fârisî'ye: "Ya Selman, Allah'ın (c.c) emirlerine uy. Gelecekte büyük fetihler kazanılacak, sana neyin düşeceğini bilemem lakin yiyip içecek ve sırtına giyecekten fazla olmasın." Şeklinde zühdü tavsiye ettiği gibi, Abdurrahman bin Avfa da: "İleride yeryüzünün genişleyeceğini, mal ve servet elde edeceğini görüyorum. Çokluk dönemlerinde ipek perdeler, atlas yastıklar kullananlar olacak. Birinizin boynunun vurulması, dünya nimetlerine dalmasından daha evladır." Şeklinde dünyaya değer vermemeyi, dünyevileşme temayülüne karşı zühdi hayata yönelme hususunda öğüt vermiştir.¹⁰⁸

Hz. Ebu Bekir sadece zühd hayatını tavsiye etmemiş, kendisi de malını Allah yolunda harcamış, "Zü'l-hilâl" lakabı, eski elbiseler giydiği için kendisine verilmiştir. Ancak o, daha çok Sıddîk lakabı ile maruftur. "Sadık, doğru" manasına gelen Sıddîk bizzat Resul-i Ekrem tarafından ona verilmiş ve İslâm tarihinde bu lakapla meşhur olmuştur. Hulefâ-yi Râşidîn'in birincisi olması nedeniyle de "Halîfetü Resûlillâh" unvanı da kendisine verilmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Fayda, Mustafa, "Ebu Bekir", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, C. X, s. 101-108.

¹⁰⁸ Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 88-89.

¹⁰⁹ Fayda, "Ebu Bekir", *DİA*, C. X, s. 101-108.

Hız. Peygamber onun üstün faziletinden bahsederken herkesin kendisini yalanladığı bir zamanda Ebu Bekir'in kendisine inandığını ve İslâm için bütün varlığını feda etmekten çekinmediğini¹¹⁰ ifade etmektedir.

Hız. Ebu Bekir'in müşriklerin işkencesi altındaki Müslüman kölelerle, zayıf ve güçsüz birçok insanı büyük paralar ödeyerek satın almış ardından azat etmiştir. Babası Ebu Kuhâfe'nin, güçsüz köleler yerine kuvvetli köleleri almasını söylediği zaman bile satın aldığı kimselerden fayda sağlamak yerine böyle yapmaktaki amacının Allah'ın rızasını kazanmak olduğunu ifade etmiştir.¹¹¹ Daha sonra Hız. Peygamber ile birlikte Medine'ye hicret için Sevr mağarasına hareket ettiler. Arkalarından iz sürerek mağaranın ağzına kadar gelen müşrikler Hız. Ebu Bekir'in korkuya kapılmasına sebep olmuş Efendimiz, müşriklerin kendilerine zarar veremeyeceğini söyleyerek onu teselli etmiştir.¹¹² Sonradan Hız. Ebu Bekir'in mağaradaki korku ve üzüntüsünü dile getiren ayette Allah Resulünün "Üzülme, Allah bizimledir"¹¹³ şeklinde teselli ettiği ifade edilmektedir. O, Uhud'da savaş Müslümanlar aleyhine geliştiği anda bedenini Hız. Peygamber'e kalkan yapan yanından ayrılmayan sahâbedendir.¹¹⁴ Hız. Peygamber hastalanınca namazı Ebu Bekir'in kıldırmasını istemiştir.¹¹⁵

Hız. Ebu Bekir hastalanınca Ashap ile yaptığı istişare sonucunda Hız. Ömer'i Halife tayin etti. Kızı Hız. Ayşe'ye, ölünce maaşından geri kalanını beytülmale iade etmesini isteyerek ayrıca cenazesinin eski elbiseleriyle kefenlenmesini ve Hız. Peygamber'in kabrinin yanına defnedilmesini vasiyet etmiştir.¹¹⁶

Allah Resulü bütün işlerinde onunla istişare ettiğinden ondan "Peygamber'in veziri" diye bahsedilmektedir.¹¹⁷ Aynı zamanda vahiy kâtibiydi Hız. Peygamber'in sırrını çok iyi saklamayı bilir, Efendimizin yanında son derece edeple davranırdı. Allah Resulünü ziyarete gelen elçilerin Resul-i Ekrem'i nasıl selâmlayacaklarını söyler,

¹¹⁰ Buhârî, "Fezâilü ashâbi'n-nebî", 5.

¹¹¹ Fayda, "Ebu Bekir", *DİA*, C. X, s. 101-108.

¹¹² Müslim, "Fezâ'ilü's-sahâbe", 1.

¹¹³ Tevbe 9/40.

¹¹⁴ İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ves-siyâse*, (thk. Taha Muhammed Zeyni), Müessesü Helbi, Kahire 1378/1967, C. I, s. 12-24.

¹¹⁵ Bkz. Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî, *et-Terâtübü'l-İdâriyye*, (trc. Ahmet Özel), İz Yay., İstanbul 1993, C. I, s. 146-147.

¹¹⁶ Fayda, Mustafa, "Ebu Bekir", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, C. X, s. 101-108.

¹¹⁷ Kettânî, *et-Terâtübü'l-İdâriyye*, C. I, s. 95-98.

huzurda sükûnetle oturmalarını söylerdi.¹¹⁸ Efendimize en çok kimi sevdiği sorulunca da önce Hz. Âişe'nin, sonra da Hz. Ebu Bekir'in adını söylemiş, kendilerine yapılan iyiliğe karşılık vermenin genellikle insanların genelinde olduğunu ancak Hz. Ebu Bekir'in iyiliklerinin karşılığını kıyamet gününde Allah Teâlâ'nın vereceğini buyurmuştur. Son derece tevazu sahibi, huyu yumuşak olan Hz. Ebu Bekir hilafeti zamanında her zamankinden daha tevazu sahibi olmaya gayret etmiştir. Muhtaç kimselere yardım etmiştir. Zühd ve tasavvuf hareketinde ayrı bir yeri olan Hz. Ebu Bekir'e tasavvuf hareketinde "Sıddîkiyyet" makamı nisbet edilmiştir. Sülûk ehlinin usulü olan hâfi zikir-i düstur edinen Nakşibendiyye tarikatı müntesipleri, bu zikir şeklini hicret esnasında Sevr mağarasında Hz. Peygamber'in Hz. Ebu Bekir'e öğrettiğine inanırlar. Ayrıca Bekriyye/Sıddîkiyye ismiyle Hz. Ebu Bekir'e nispet edilen zikir-i hâfi şekli vardır.¹¹⁹ Hafi zikir şekli Bayezid-i Bistâmî'den sonra Abdülhalik Gucdevâni el-Malatî'nin kurucusu olduğu Hâcegâniyye¹²⁰ Nakşibendi'ye silsilesinde devam etmiştir. Bu silsile Hz. Ebu Bekir'e kadar ulaştığından Bekri veya Sıddîki adı ile de bilinmektedir.¹²¹

1.3.2. Hz. Ali (r.a.)

Ali b. Ebu Talip, (ö. 40/661) Hz. Hatice'den sonra ilk iman eden kişi, iman ettiğinde dokuz, on veya on bir yaşında olduğu söylenir. Hz. Peygamber'le beraber ilk namaz kılan kişi, Hz. Fatıma ile evlenerek Hz. Peygamber'in damadı olmuş bu evliliğinde Hasan, Hüseyin ve ölü doğan Muhsin isimli erkek çocukları ile Zeynep ve Ümmü Gülsüm isimli kız çocukları olmuştur. Şam Valisi Muaviye'nin yaptıklarını açıktan eleştirdiği için Ebu Zer el-Ğıfârî'nin Rebeze'ye sürgün edilmesi üzerine Hz. Osman'a açıkça karşı çıkmış bu durumu tasvip etmemiş ve hatta Hz. Osman'a rağmen Ebu Zer el-Ğıfârî'yi Hz. Ali ile oğulları Hasan ve Hüseyin, Ammâr b. Yâsir ve Akil b. Ebu Talip bir müddet birlikte yürüyerek beraber Medine'den yolcu etmiştir. Hz. Ali'ye

¹¹⁸ Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, C. I, s. 119-120.

¹¹⁹ Fayda, "Ebu Bekir", *DİA*, C. X, s. 101-108.

¹²⁰ Adıgüzel, Bayram, Altunkaya, M. "Kurumsallaşma Çağı "Sûf Hareketi"nde Bir Dönüm Noktası: Abdülhalik Gucdevâni el-Malatî, Vasâya ve "Usûl-i Semâniyye'si", *İ.Ü. Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu*, 17-19 Kasım 2017.

¹²¹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, (thk. Taha Muhammed Zeyni), Müessesetü Helbi, Kahire 1378/1967, C. I, s. 12-24; Mervezî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Saîd el-Mervezî el-Kureşî, *Müsnedü Ebî Bekri's-Sıddîk*, (nşr. Şuayb el-Arnâvut), Mektebül İslami, Dimaşk 1970, s. 546-557.

Hız. Peygamber tarafından “Ebu Türâb” lakabı verilmiş, ayrıca “el-Murtaza” ve “Esedullahi'l-galib” şeklinde lakapları mevcuttu. İslam'dan önce de putlara tapmadığı için “Kerremallahu vecheh” cümlesiyle yâd edilmiştir. Hız. Ali, İslâm tarihinde ve Müslümanlar arasında zühd, takva, vera', fedakârlık ve ilim gibi yüksek ahlâkî ve insanî nitelikleri itibariyle ayrı bir yeri olmuştur. Zühd ve tasavvuf hareketi tarihinde müstesna bir yere sahip olması nedeniyle tasavvufta önemle işlenmiştir. O, Kur'an ve Efendimizin sünnetine tam olarak bağılı, dünyevî işlere temayülü olmayan, İslam tarihinde yaşanan Cemel, Sıffin ve Nehrevan gibi acılı olaylar neticesinde ağlayıp karıştılarının iman ve hidayetleri için dua ve niyaz edecek kadar hassas ve takva ehli bir mü'mindi.¹²²

Aşere-i mübeşşere'den olan Hız. Ali'nin faziletleri ile ilgili birçok sahih hadis vardır. Hız. Peygamber, Tebuk Seferi'ne giderken Hız. Ali'yi yerine vekil olarak Medine'de bırakmış ama onun, çocuklarla ve kadınlarla kalıp sefere katılmamaktan şikâyetçi olduğunu görünce, Allah Rasulu “Harun'un Mûsâ'ya yakınlığı ne ise senin de bana yakınlığın öyledir; fakat benden sonra peygamber gelmeyecektir”¹²³ buyurmuştur.

1.3.3. Hız. Zeyd b. Haris (r.a.)

Ebu Usame Zeyd b. Harise, (ö. 8/629) Hız. Peygamber'in evlâtlığı ve azatlısıdır.¹²⁴ O, Resûlullah'a hediye edilince Resûlullah Zeyd'i ailesiyle bir araya getirdi ve isterse ailesiyle gidebileceğini ifade etti. Ama o, Allah Resulü ile kalmayı seçti. Bunun üzerine Zeyd'i Kâbe'nin bitişiğindeki Hicr-i İsmail'e götüren Resulullah “Şahit olun, Zeyd oğlumdur, mirasçımdır, ben de onun mirasçısıyım!” şeklinde ifadeler kullandıktan sonra onu azat edip özgürlüğüne kavuşturdu.¹²⁵ Erkeklerden ilk müslüman olan kimse ve Kur'an-ı Kerim'de adı geçen tek sahâbîdir.¹²⁶ Zeyd, Hız. Peygamber tarafından çok sevildiğinden “hibbû Resûlillâh” lakabıyla tanınmıştır. Efendimizden hiç ayrılmayan Zeyd, Resûlullah Tâife gittiğinde de onu yalnız bırakmamış, Tâif halkı Hız. Peygamberi dinlemeden Tâiften çıkardıkları esnada Tâiflilerin attıkları taşların Efendimize

¹²² Fiğlalı, Ethem Ruhi, “Ali”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1989, C. II, s. 371-374.

¹²³ Buhârî, “Fezâilü ashâbi'n-nebi”, 9, “Meğazî”, 78; Müslim, “Fezâilü's-sahâbe”, 30-31; Kandemir, M. Yaşar, *DİA*, TDV, C. II, s. 375-378.

¹²⁴ Erul, Bünyamin, “Zeyd b. Hârise”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2001, C. 44, s. 319-320.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-Gabe fi Mârifeti's-Sahabe*, (nşr. Halil Me'mûn Şihâ), Darü'l-Ma'rife, Beyrut 1997, C. II, s. 238-240.

¹²⁶ Ahzab, 33/37.

değmemesi için kendi bedenini ona siper ederek yaralanmıştır.¹²⁷ Hz. Âişe, “Hz. Peygamber, Zeyd’i bir ordu ile sefere gönderdiğinde mutlak surette onu komutan tayin ederdi. Eğer şuan yaşasaydı yerine Zeyd’i halife tayin ederdi”¹²⁸ şeklinde Resûl-i Ekrem’in ona olan güvenine dikkat çekmiştir.

İslam ordusu Mûte Savaşı için sefere çıkarken Hz. Peygamber, sancağı Zeyd’e vermiş, “Şayet Zeyd şehit olursa sancağı Cafer b. Ebu Talip alsın, o da şehit olursa Abdullah b. Revâha alsın” demiş, bu ismi sayılan sahabilerle birlikte onun da elli beş yaşında şehit olduğu kaydedilir. Efendimiz, onun şehadetini ashabına Medine’de gözyaşları içinde haber vermiş ve “Allah’ım, Zeyd’e mağfiret et! Allah’ım, Zeyd’e mağfiret et! Allah’ım, Zeyd’e mağfiret et! Allah’ım, Cafer’e mağfiret et! Allah’ım, Abdullah’a mağfiret et!” şeklinde dua etmiştir. Ölülerin ardından ağlamayı meneden Efendimizin Zeyd için gözyaşı dökmesi garip karşılanınca bu durumu “Bu, sevgilinin sevgilisine olan özlemi” şeklinde ifade ettiğini, Sa’d b. Ubâde belirtmektedir. Onun oğlu Usame de Resul-i Ekrem’in güvenine mazhar olan Efendimize yakınlığıyla maruf sahibelerdendi.¹²⁹

1.3.4. Hz. Ebu Zer el-Ğıfari (r.a.)

Zühd hayatı ve servet terakümü hususundaki görüş ve mücadelesiyle tanınan bir sahabi olan Ebu Zer el-Ğıfârî (ö. 32/653) künyesiyle meşhurdur.¹³⁰ Müslümanlıktan önce putlara tapmayan hatta putlardan nefret eden, ifade ettiğine göre de İslâmiyet’i henüz kabul etmeden iki üç yıl önce de Cenab-ı Allah’a ibadet etmeye başlayan biridir. Hz. Peygamber’in Mekke’de bir olan Allah’a inanmaya davetini işitince Mekke’ye giderek birçok engel ve güçlüğü rağmen Hz. Peygamber’i bulmuş, ilk bedevî Müslüman diye maruf olarak dördüncü veya beşinci kişi olarak İslâmiyet’i kabul ettiği kaynaklarda mevcuttur.¹³¹

Müslüman olduktan sonra Kâbe’nin yanında Müslümanlığını ilân etmekten geri durmamış, bunun üzerine de müşrikler tarafından feci bir şekilde tartaklanmıştır. Onu

¹²⁷ İbnü’l-Esir, *Üsdü’l-Ğabe fi Mârifeti’s-Sahabe*, C. II, s. 238-240; Uğur, “Cebele b. Hârise”, *DİA*, C. VII, s. 185.

¹²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. VI, s. 226-227, 254, 281.

¹²⁹ İbn Sa’d, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, (nşr. İhsan Abbas), Daru’s Sadr, Beyrut 1388/1968, C. III, s. 40-47.

¹³⁰ Aydınli, Abdullah, “Ebu Zer el-Ğıfârî”, *DİA*, İstanbul 1994, C. X, s. 266-269.

¹³¹ İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, C. IV, s. 223.

Abbas b. Abdulmuttalip ölümünden kurtarmıştır. Sonraki gün yine Kâbe’de Müslüman olduğunu haykırıp dövülünce Hz. Peygamber onu, kabilesi olan Ğıfâr kabilesini İslâmiyet’e davet etmek için kabilesine göndererek, çağrılmadıkça da Mekke’ye dönmemesini söylemiştir. Ebu Zer, kabilesine giderek büyük bir gayretle Ğıfâr kabilesinin yarısının İslâm’la tanışmasına sebep olmuştur. O esnada Kureyş müşriklerinin ticaret kervanlarına yaptığı baskınlarda kelime-i şehadet getirenlere servet ve mallarını geri verdiği, ele geçirdiği diğer ganimet mallarını da Ğıfâr kabilesinden Müslüman olanlara verdiği kaynaklarda geçmektedir.¹³²

Mescid-i Nebevide Ashâb-ı Suffe ile birlikte yatıp kalktığından her zaman Hz. Peygamber ile birlikte olmuş ve onun hizmetinde bulunmuştur. Öyle ki Suffe ashâb-ı akşam yemeklerinde hali vakti yerinde olan sahâbilerin hanelerine dağıtıldığında bile o genellikle Efendimizin hanesine misafir olurdu.¹³³

Bir gün Gabe mevkinde oğlu ile beraber Hz. Peygamber’in sağmal develerine çobanlık ederken uğradıkları baskında çıkan çatışmada oğlunu kaybetmiştir. Ebu Zer, Hz. Peygamber’den yöneticilik istediğinde yöneticilik konusunda yetersiz olduğu kendisine ifade edilince de¹³⁴ ömrünün sonuna kadar hiçbir devlet vazifesini istememiş, kendisine tevdi edilen vazifeleri de kabul etmemiştir. Resulullah, Ebu Zer’in, hep yanı başında olmasını ister ve birçok konuda onunla istişare ederek görüşünü almıştır. Efendimiz, vefat etmeden son hastalığı esnasında da Ebu Zer’i yanına çağırılmış ve Ebu Zer’i kucaklamıştır. Hz. Ömer ashaba maaş bağladığı zaman Ebu Zer’i de “Bedri” kabul ederek Bedir Gazvesi’ne katılmamasına rağmen ona da Bedriler kadar maaş bağlamıştır. Kendisine bağlanan maaşla da cihad için at satın alarak beslemiş ve atları diğer başka mücahitlerle nöbetleşe kullanmıştır.¹³⁵

Suriye’de iken Şam valisi Muaviye’yi ihtiyaç fazlası harcamalarından ve Müslümanları da mallarını Allah için sarf etmeyip biriktirmeleri nedeniyle şiddetle eleştirmiş ve onlara karşı sivil, muhalif bir tavır takınmıştır. Ebu Zer’in bu tavrı özellikle fakir halk kitlesi ile Şam yönetimine muhalif bazı kimseler arasında ilgi görmüş, hem yönetim hem de servet sahipleri aleyhine sivil, muhalif bir hareketin

¹³² İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, C. IV, s. 222-224.

¹³³ Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, s. 173.

¹³⁴ Müslim, “İmâret”, 16-17.

¹³⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, C. II, s. 336.

ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Muaviye onun bu tavrından dolayı halkın Ebu Zer'le konuşmasını yasaklayarak onu ileri gelen bazı sahabilere şikâyet etmiştir. Ebu Zer, aynı tavrını devam ettirince Muaviye durumu Hz. Osman'a haber verdi. Bunun üzerine Halife Hz. Osman, Ebu Zer'i Medine'ye çağırdı. Ancak muhalif tavrıyla görüşlerini açıklamaktan geri durmaması üzerine Hz. Osman tarafından Rebeze'ye gitmesi, orada yaşaması uygun görülmiştir. Hz. Osman, Rebeze'nin تنها olması ve orada Ebu Zer'i bilen insanların bulunması gibi nedenlerle bu yeri seçmiştir. Ebu Zer'in Rebeze'ye Hz. Osman ile aralarındaki anlaşmazlık nedeniyle gittiği kesin olmakla birlikte Ebu Zer'in Rebeze'ye kendi isteğiyle gittiği¹³⁶ bazı kaynaklar¹³⁷ onun Mekke, Kûfe, Basra veya Dimaşk'a gitmek istediğini ama Hz. Osman'ın onun isteğine uygun davranmadığı da geçmektedir. Ebu Zer el-Ğıfârî'nin Medine'den Rebeze'ye sürgün edilmesi, Hz. Osman'a yöneltilen eleştirilerden biridir. Hz. Ali de Şam Valisi Muaviye'nin yaptıklarını açıktan eleştirdiği için Ebu Zer el-Ğıfârî'nin Rebeze'ye sürgün edilmesi üzerine Hz. Osman'a açıkça karşı çıkmış bu durumu tasvip etmemiş ve hatta Hz. Osman'a rağmen Ebu Zer el-Ğıfârî'yi oğullarıyla beraber Medine'den yolcu etmiştir.¹³⁸

Ebu Zer el-Ğıfârî'nin ilk müslümanlardan olması, İslâm için yaptığı fedakârlıklar ve sade hayatıyla yaşadığı zühd, sürgün edilerek karşı karşıya kaldığı sorun Hz. Osman'a karşı önemli bir itham olmuştur. Bazı âlimler Ebu Zer'in Rebeze'ye sürgün edilmediğini, Hz. Osman'ın onun gidebileceği yer konusunda serbest bıraktığını, Hz. Osman'ın onu Medine'den uzaklaştırdığı doğru olarak kabul edilse bile bu yüzden günah işlemiş değildir. Şeklinde değerlendirmişlerdir. Halk, Ebu Zer'in Hz. Osman ve valilerini eleştirdiğini, serveti kendilerine biriktirdiklerini, yüksek binalar yaptıklarını ve gemilere bindiklerini ifade ederler. Zira bu zikredilenlerin Ebu Zer'in zühd hayatında yeri yoktu. Ebu Zer dünya zevklerine karşı ahireti tercih ediyor. Dünya zevklerinden faydalanmanın kabul edilemez olduğunu savunuyordu. Görevlilere; “(Bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılıp bunlarla onların alınları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün (onlara denilir ki) İşte bu kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık yığmakta olduğunuz şeylerin (azabını) tadın”¹³⁹ ayetini okuyarak onları eleştirdiği, ağır sözler

¹³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. IV, s. 227.

¹³⁷ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelfî, *Mürûcü'z-Zeheb*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Mektebetü'l Ticariyyeti'l Kübra, Kahire 1958, C. II, s. 350.

¹³⁸ Fığlalı, “Ali”, *DİA*, C. II, s. 371-374.

¹³⁹ Tevbe, 9/35.

kullanarak gittiği anlatılır. Bu nedenlerden ötürü Hz. Osman'ın ona; “Ya fitnenin yayılmasına sebep olan şeyler sarf etmekten sakınıp burada kalırsın ya da konuştuklarının işitilmeyeceği ve davranışlarına karşı çıkılmayacağı bir yere giderek buradan uzaklaşsın”¹⁴⁰ demiş onun da Rebeze'ye gitmeyi tercih ettiği şeklinde değerlendirmeler de vardır. Ebu Zer, Rebeze'ye giderken Hz. Osman'ın ona bir miktar deve ile iki hizmetçi verdiği ve günlük hesabıyla atâ (maaş) bağladığı rivayet edilir.¹⁴¹

Ebu Zer, Rebeze'deki iki yıl münzevi süren bir hayat sonunda 653 yılında Rebeze'de vefat etti. Ebu Zer'e yetecek kadar evinde kefen bezi olmadığı için, bir gence ait bezlerle kefenlendiği rivayet edilir. Vefat ettiğinde hanımı, kızı ve bir hizmetçiden ibaret ailesine birkaç keçi ile üç merkep, başka bazı hayvanların miras kaldığı ve Halife Hz. Osman'ın Ebu Zer'in ailesini Medine'ye götürüp kendi ailesi arasına aldığı anlatılmaktadır. Müslüman olmadan önce yol kesicilik yapan ve insan canına kıyan sert tabiatlı bir kişi iken İslâm terbiyesiyle büsbütün değişmiş düşkünlerin, muhtaçların koruyucusu olmuş, bir hatasından dolayı kendisini affetmesini istediği bir zencinin ayağının altına yanağını koyacak kadar mahviyetkâr hizmetinde çalışan kişiyle aynı elbiseyi giyecek ve aynı yemeği yiyecek kadar tevazu sahibi biri haline gelmiştir. Efendimiz, “Gök kubbenin altında ve yeryüzünün üstünde Ebu Zer'den daha doğru sözlü kimse yoktur” şeklinde onun doğru sözlülüğüne işaret etmiştir.¹⁴² Cihaddan geri durmaz, dünyevî zevklere de değer vermemiştir. İnsanın helâl rızık için çalışıp kazanarak ahireti için yaşaması icap ettiğine inanmış, bunun dışında üçüncü bir gayeyi doğru bulmamıştır. Hz. Peygamber'in de “Ebu Zer yeryüzünde İsa b. Meryem'in zühdüyle yürür” sözüyle onun zühdî hayatına işaret etmiştir.¹⁴³ Kuran-ı Kerimde “Altın ve gümüşü Allah yolunda sarf etmeyip biriktirenleri elem verici bir azap ile korkutan” ayetlere dayanarak¹⁴⁴ birçok sahâbînin aksine, servet sahiplerinin ihtiyaç fazlası mallarını Allah yolunda harcanması gerektiğini savunmuştur.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *Kitâbu Temhîdî'l-Evâil ve Telhîsî'd Delâil*, (thk. İmâduddin Ahmed Haydar), (3. Baskı), Beyrut 1993, s. 534-535.

¹⁴¹ İbnü'l Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. III, s. 115,

¹⁴² Tirmizî, “Menâkîb”, 35; İbn Mâce, “Mukaddime”, 11.

¹⁴³ Tirmizî, “Menâkîb”, 35.

¹⁴⁴ Tevbe, 9/34.

¹⁴⁵ Aydınlı, Abdullah, “Ebû Zer el-Ğıfârî”, *DİA*, İstanbul 1994, C. X, s. 266-269.

1.4. Zahid Bazı Sahabiler

İlk iman eden sahabilerin dışında bazı sahabilerden ve zühdi yönlerinden bu kısımda bahsetmeye çalışacağız. Öte yandan Hz. Peygamber tarafından cennete girecekleri daha hayatta iken kendilerine müjdelenen on sahâbî olan Aşere-i Mübeşşere'nin bazı ortak vasıfları zühd açısından değerlendirilecektir. Ayrıca tasavvuf için ayrı bir önemi haiz, Medine'de kalabilecek yeri olmayan kimsesiz ve fakir sahâbîlerin kalması amacıyla Mescid-i Nebevî'nin girişinde yapılan zamanla ilim tahsilinin yapıldığı yer halini alan Suffe'de muhacirlerden bekâr, yoksul ve Medine'de akrabası olmayan Ashab-ı Suffe'den bahsederek Suffe ehlinde bazı zühd örnekleri sunulacaktır.

1.4.1. Hz. Ömer (r.a.) ve Zühd Yönü

Ebu Hafs Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644) Peygamberliğin altıncı yılında (616) Müslüman oldu.¹⁴⁶ Müslüman oluşunun Hz. Peygamber'in, "Ya rabbi! İslâmiyet'i Ömer b. Hattâb veya Amr b. Hişâm (Ebu Cehil) ile teyit et" duasının bir tezahürü olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁷ Hz. Ömer'in İslam'ı kabul etmesiyle beraber ilk defa Müslümanlar Kâbe'de toplu namaz kılma imkânı elde ettiler.¹⁴⁸ İman ettikten sonra Efendimize son derece düşkün olan Hz. Ömer, Efendimiz vefat ettiğinde Peygamber mescidinde, "Resulullah ölmemiştir! Allah onu muhakkak ki tekrar gönderecek ve böyle söyleyen kimselerin ellerini ve ayaklarını kestirecektir!" sözleriyle hislerini ifade etmiş, onu diğer sahâbîlerle birlikte Hz. Ebu Bekir teselli ederek ikna etmiştir.¹⁴⁹ Hz. Ebu Bekir vefat ettiği gün Hz. Ömer Mescid-i Nebevide biat almış, Hulefâ-yi Râşidîn'in ikincisi (14/634) olmuştur.¹⁵⁰ Ebu Lü'lüe bir gün sabah namazında hançerle Hz. Ömer'i yaralamış bunun üzerine oğlu Abdullah'ı Hz. Âişe'ye göndererek Resûlullahın hücreğine Efendimizin ayağının dibine defnedilmek için izin istemiş, Hz. Âişe de kendisi için ayırdığı bu yeri ona vermeyi kabul etmiştir. Hz. Ömer yaralandıktan üç gün

¹⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. III, s. 269.

¹⁴⁷ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyârî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısri, *es-Sîretü'n Nebeviyetü'n Nebeviye*, (nşr. Ömer Abdusselam et-Tedmürî), Dar Kitabül Arap, 1410/1990, C. I, s. 345; İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. III, s. 269.

¹⁴⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n Nebeviyetü'n Nebeviye*, C. I, s. 342, 345, 348-350; İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. III, s. 269-270.

¹⁴⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n Nebeviyetü'n Nebeviye*, C. II, s. 655-656; İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. II, s. 266-272.

¹⁵⁰ Eraslan, Sadık, *Sosyo Politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri, Hz. Ömer Dönemi*, Ta-Ha Yay., Ankara 1999, s. 23-61; Fayda, Mustafa, "Ömer b. Hattab", *DİA*, C.XXXIV, s. 44-51.

sonra da vefat etti (22/644). Cenaze namazını da zühd hayatıyla tanınan Suheyb b. Sinan kıldırdı.¹⁵¹

Hız. Ömer, aşere-i mübeşşereden, vahiy kâtiplerinden ve Hız. Peygambere en yakın sahâbîlerdendir. O, “Sana vaiz (nasihat verici) olarak ölüm yeter ey Ömer!” ifadesini mührüne kazıtmış, malıyla ve canıyla Hız. Peygamber’in yoluna kendisini adamıştır. Hız. Ömer’in “Hak ile bâtili birbirinden ayıran” manasında “Fârûk” lakabı meşhurdur.¹⁵²

İslâm tarihinde “emîrü’l-mü’minîn” lakabı da ilk defa ona verilmiştir. Hız. Âişe “Ömer zikredilince adalet zikredilmiş olur, adalet zikredilince Allah zikredilmiş olur. Allah zikredilince de rahmet iner” şeklinde Hız. Ömer hakkında ifadeler kullandığı belirtilir. Halifeliği boyunca beytülmalde ihtiyacı dışında bir şey almamaya özen göstermiştir.¹⁵³

Hız. Ömer’in zahid bir sahâbi olduğu zâhidâne bir hayat sürdürdüğüne dair kaynaklarda birçok rivayet mevcuttur. Kul hakkına riayet konusunda hassas davranmıştır. Hız. Ömer’in Medine’den savaş gelişmelerini takip etmiş, bir gün Medine’de hutbe okuduğu esnada İran’da çarpışmakta olan komutanı Sâriye’ye, “Ey Sâriye! Dağa çekil, dağa!” Sâriye’nin de bunu duyarak taktığı uygulayıp ordusunu kurtardığı kaynaklarda ifade edilir.¹⁵⁴ Hız. Peygamber de önceden onun bu yönünü “Sizden önceki toplumlarda Allah’ın kalplerine ilham verdiği kimseler vardı. Eğer benim ümmetimde de böyle kimseler varsa -ki şüphesiz vardır- muhakkak Ömer de onlardandır”¹⁵⁵ şeklinde buyurarak teyit etmiştir.¹⁵⁶ Emri bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker düsturuna bağlı kalarak halifelik görevini yapmakta büyük hassasiyet gösteren Hız. Ömer, insanlara verdiği emirleri kendi aile efradına da söyleyerek bunlara uyulmasını isterdi. Hız. Ömer, hilâfetinin ilk yılı hariç diğer yıllar, bizzat kendisi hac emiri olarak idare etmiş, üç defa da halifeliği boyunca umre yapmıştır.¹⁵⁷

¹⁵¹ İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, C. III, s. 367.

¹⁵² İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, C. III, s. 270-271; Âl-i İisâ, Abdüsselâm b. Muhsin, *Dirâsâtü’n-Nakdiyye fi’l-Merviyâti’l-Vâride fi Şahsiyyeti Ömer b. el-Hattâb*, el-Camiatü’l-İslamiyye Yay., Medine 2002, C. I, s. 78-80.

¹⁵³ Ebû Yûsuf, Ya’kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d el-Kûfi, *Kitâbü’l-Harâc*, (thk. Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî, nşr. Ahmed Abîd el-Kübeysî), Dâr el-Ma’rife, Bağdad 1973-75, C. I, s. 125-126.

¹⁵⁴ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târihu’r-Rusûl ve’l-Mülûk*, (nşr. Michael Jan de Goeje), Leiden 1879-1901, C. I, s. 2700-2703.

¹⁵⁵ Buhârî, “Fezâ’ilü ashâbi’n-nebî”, 6.

¹⁵⁶ Taberî, *Târihu’r-Rusûl ve’l-Mülûk*, C. I, s. 2574.

¹⁵⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, C. III, 177, 279, 283-284.

Hiz. Ömer, gündüzleri Medine pazarında geceleri sokaklarında bizzat denetim yapar. Beytülmalde ihtiyacı olana bizzat yiyecek götürürdü.¹⁵⁸ Kıtık zamanında beytülmalde hububat ve yiyecekleri ihtiyacı olana dağıtmıştır. O dönemde her gün kendisi yirmi deve kestirerek ihtiyacı olana dağıtmış, hatta kıtlık zamanında ihtiyacı olduğu için hırsızlık yapma mecburiyetinde olanlara ceza vermemiştir.¹⁵⁹

1.4.2. Hiz. Osman (r.a.) ve Zühhd Yönü

Osman b. Affan (ö. 5/656) Hulefâ-yi Râşidîn'in üçüncüsüdür. İslamiyet'in ilk döneminde Hiz. Ebu Bekir vesilesiyle Hiz. Peygambere iman ederek ilk on müslümandan biri oldu. Çok geçmeden Hiz. Peygamber'in kızı Rukıyye ile izdivacı gerçekleşti. 615'te hanımı Hiz. Rukıyye ile beraber Habeşistan'a ilk kafilede hicret etti. Allah Rasulu Bedir Gazvesine giderken Hiz. Osman'ı Medine'de hasta olan kızı Rukıyye'nın yanında bıraktı. Bedir'in zafer müjdesi Medine'ye ulaştığı gün Hiz. Rukıyye vefat etti. Allah Rasulu, Bedir'e katılmış sayarak ganimetten pay verdiği Hiz. Osman'ı sonraları diğer kızı Ümmü Gülsüm ile evlendirdi. Onun da vefatı üzerine evlenecek başka kızı olsaydı onu da Osman'a vereceğini ifade etti. Hiz. Osman, Hudeybiye Antlaşmasında elçi olarak Mekke'ye gönderildi. Şehit edildiği şâyiası üzerine müşrikleri savaşa girmek üzere Resul-i Ekrem ahabından biat aldı. Biat esnasında, Hiz. Peygamber "Osman Allah ve resulünün emrini yerine getirmek için gitmiştir" deyip sağ elini sol elinin üzerine koyarak Osman adına biat ettiğini gösterdi. Hiz. Osman, Tebük Seferi esnasında ordunun hazırlıkları için en büyük yardımı yaptı. Bu esnada Resul-i Ekrem'in, "Bugünden sonra yapacakları Osman'a zarar vermez" dediği zikredilmektedir.¹⁶⁰

Hiz. Osman engin bir hayâ duygusu vasfı ile maruftur. Hakkında, Resul-i Ekrem "Kendisinden meleklerin hayâ ettiği bir kimseden ben hayâ etmeyeyim mi?"¹⁶¹ "Her Peygamberin cennette bir refiki vardır. Benim cennetteki refikim de Osman'dır"¹⁶² şeklinde buyurmuştur. Aşere-i Mübeşşereden olan Hiz. Osman, Tebük ordusunun

¹⁵⁸ Kettânî, *et-Terâtübü'l-İdâriyye*, C. I, s. 428-429.

¹⁵⁹ Fayda, "Ömer b. Hattab", *DİA*, C. XXXIV, s. 44-51.

¹⁶⁰ Tirmizî, "Menâkıb", 19; Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-Sahâbe*, Camiatu Ummu-l Kura, Mekke 1403/1983; Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, C. XXIII, s. 438-443.

¹⁶¹ Müslim, "Fezâ'ilü's-sahâbe", 26.

¹⁶² Tirmizî, "Menâkıb", 19; İbn Mâce, "Muğaddime", 11.

teçhizat ve ordu hazırlıkları için en büyük yardımı yapması ve Rûme Kuyusu nedeniyle de cenneti hak eden bir sahabidir.¹⁶³

Zahid bir sahabi idi. Gündüzleri oruçla geceleri ibadet ve taatle geçirir. Son derece nazik ve mahcup bir tabiata sahip ve son derece cömertti. Medine'ye hicret ettikten sonra içme suyunda yaşanan sıkıntı esnasında 35.000 dirhem verip Rûme Kuyusu'nu satın alıp vakfetmesi, Tebük Seferi hazırlıklarında en büyük yardımı yapması, Hz. Ebu Bekir döneminde yaşanan kıtlık zamanında 1000 deve yükü kuru üzüm, buğday ve zeytinyağından oluşan kervan malının hepsini düşkün ve ihtiyacı olan Müslümanlara vermesi, bazen alacağını bağışlayıp almaması Hz. Osman'ın cömertlik ve hayır temayülünün göstergeleridirler. Mescid-i Harâm'ı etrafındaki arsaları satın alıp mescid-i genişletmiş, Harem'in sınır taşlarını da yenilemiştir. Mescid-i Nebevî'yi yeniden inşa ettirmiş bu sırada malından 10.000 dirhem bağışlamıştır. Akrabalarına düşkün olan Hz. Osman, malından akrabalarına da büyük yardımlar yaptığı rivayet edilmektedir.¹⁶⁴ Hz. Osman, döneminde çıkan iç çalkantı sonucunda Kur'an okumakta olan Hz. Osman asiler tarafından seksen iki yaşında 17 Haziran 656 tarihinde şehit edildi. Cenazesi, çok az kişi tarafından gizlice Cennetü'l-baki yanındaki Haşşükevkeb denilen yere defnedildi. Daha sonra burası da Cennetül-bakiye dâhil edilmiştir.¹⁶⁵

1.4.3. Hz. Hasan (r.a.), Hz. Hüseyin (r.a.) ve Zühd Yönleri

Hasan b. Ali b. Ebu Tâlib (ö. 49/669) Hz. Peygamber'in torunu, Hz. Ali ile Hz. Fâtıma'nın büyük oğlu ismini Hz. Peygamber vermiş ve kulağına bizzat ezan okumuş, doğumundan yedi gün sonra da akıka kurbanı kesmiş, Hz. Fâtıma'dan da saçının ağırlığınca muhtaç kimselere gümüş dağıtmasını istemiştir. Hz. Peygamber'e çok benzediğinden Hz. Ebu Bekir'in onu, "Ey nebiye benzeyen, Ali'ye benzemeyen" diye sevdiği ve Hz. Ali'nin de bunu tebessümle karşıladığı¹⁶⁶ ifade edilir.

Hz. Hasan'a biat hususunda Hz. Ali'ye vefatından bir süre önce soru sorulduğunda, "Bunu ne emreder ne de nehyederim" şeklinde yanıtlamıştır.¹⁶⁷ Hz. Ali'nin şehit edilmesi ile 661'de Kûfe'de Hz. Hasan'a biat edildi. Halifelik süresi

¹⁶³ Buhârî, "Fezâ'ilü ashâbi'n-nebî", 7.

¹⁶⁴ ed-Dûrî, Abdülazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), Endülüs Yay., İstanbul 1991, s. 92-104.

¹⁶⁵ Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, C. XXIII, s. 438-443.

¹⁶⁶ Fığlalı, "Hasan", *DİA*, C. XVI, s. 282-285.

¹⁶⁷ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, C. I, s. 3461.

hakkında farklı rivayetler olmakla birlikte bazıları altı ay üç gün¹⁶⁸ olduğunu belirtmişlerdir. Ehli Sünnet âlimleri, Hz. Ali'nin şehit edilmesinden halifeliği Muaviye'ye devretmesine değin geçen sürede Hz. Hasan, Hulefâ-yi Râşidîn'in beşincisi ve sonuncusu kabul edilir. Müslüman kanının dökülmesini istemeyerek halifelikten feragat etmiş biri olarak kabul edilir.¹⁶⁹ Hz. Hasan zehirlendikten¹⁷⁰ sonra 7 Nisan 669 tarihinde vefat etti ve Cennetü'l-Baki'de annesi Hz. Fatıma'nın yanına defnedildi. Hz. Hasan "Müctebâ, zeki" taki ve "sıbt" lakaplarıyla maruf, halim, cömert, vakarlı ve fitneden kaçınan bir tabiatı vardı.¹⁷¹

Hz. Hasan'ın kardeşi Hz. Hüseyin (ö. 61/680)¹⁷² Kerbela şehidi olması hasebiyle "Şehîd" lakabıyla meşhurdur. Göğsünden aşağısının dedesi Hz. Peygambere çok benzediği kaydedilmektedir. Onun da ismini Hz. Peygamber vermiş ve kulağına bizzat ezan okumuş, doğumundan yedi gün sonra da akîka kurbanı kesmiş, Hz. Fâtıma'dan da saçının ağırlığına muhtaç kimselere gümüş dağıtmasını istemiştir.¹⁷³

Hz. Hasan'ın vefat ettikten sonra (49/669) Yezîd b. Muaviye halifeliğe gelene kadar (60/680) Hz. Hüseyin zühd ve takvaya dayalı bir hayat olarak vaktini ibadet ve taatle dünya zevklerine temayül göstermeden yaşadı. Kaynaklarda Hz. Peygamber'in "cennetin efendileri" dediği, "Allah'ım, ben onları seviyorum, sen de onları sev!" diye Hz. Peygamberin haklarında dua ettiği iki torununu da çok sevdiğini, taleplerini geri çevirmediğini, onlarla oyun oynadığını, sırtına bindirip dolaştırdığını, secdede iken bile sırtına bindiklerinde onlar ininceye kadar secdeden kalkmadığı ifade edilir ve onlara olan düşkünlüğüne dair birçok örnek nakledilir. Bu cümleden olarak bir gün Efendimiz, minberde iken Hasan ile Hüseyin'in düşe kalka mescidi nebeviye girdiklerini görünce konuşmasını bırakıp aşağı inip onları bağrına basarak, "Cenâb-ı Hak, 'Mallarınız ve çocuklarınız sizin için birer imtihan vesilesidir'¹⁷⁴ diye buyururken ne kadar doğru söylemiştir, onları görünce dayanamadım" demiş sonra konuşmasına kaldığı yerden

¹⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C. I, s. 140.

¹⁶⁹ Demircan, Adnan, "Hz. Hasan ve Halifeliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, Şanlıurfa 1995, s. 81-109.

¹⁷⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. III, s. 460.

¹⁷¹ Fığlalı, "Hasan", *DİA*, C. XVI, s. 282-285.

¹⁷² Fığlalı, "Hüseyin", *DİA*, C. XXVIII, s. 518-521.

¹⁷³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubela*, C. III, s. 280; C. IV, s. 268.

¹⁷⁴ Teğabün 64/15.

devam etmiştir.¹⁷⁵ Ehl-i beyt'e mensup Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin, Hz. Peygamber'in soyunu günümüze kadar devam ettirmişlerdir.¹⁷⁶

1.4.4. Aşere-i Mübeşşere ve Aşere-i Mübeşşere'nin Bazı Ortak Vasıfları

Aşere-i mübeşşere, Hz. Peygamber tarafından cennete girecekleri daha hayatta iken kendilerine müjdelenen on sahâbîye verilen isimdir. Bu sahâbîler Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali, Talha b. Ubeydullah, Zübeyir b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebu Vakkas, Ebu Ubeyde b. Cerrah ve Sa'îd b. Zeyd'dir. Bir rivayette bu on kişiden Ebu Ubeyde b. Cerrah yerine Abdullah b. Mes'ûd anılmıştır.¹⁷⁷ Aşere-i mübeşşere dışında Hz. Hatice, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Selâm gibi cennetle müjdelenen bazı sahabilerin olduğu da bilinmektedir.¹⁷⁸

Aşere-i mübeşşereden olan sahabilerin her birinin ayrı bir vasfı olmakla birlikte hepsinin ortak vasıfları vardır. Bu vasıflar şunlardır: Bu sahabilerin hepsi ilk iman edenlerden, İslâm'a dolayısıyla Hz. Peygamber'e en büyük destekte bulunanlar, nesep itibarıyla Hz. Peygamber'in nesebinden, rivayetlerde "aşeretün min Kureyşin fi'l-cenne" ifadeleri ile teyit edilen, Bedir Gazvesine ve Bey'atürriğvân bulunanlardan, Allah'a ve Resulü'ne bağlılık ve muhabbetleri bizzat Hz. Peygamber tarafından beyan edilen, Allah yolunda akrabalarına karşı bile savaşmaktan geri durmayan, "Allah'a ve ahiret gününe inanan bir toplumun babaları, oğulları, kardeşleri, akrabaları bile olsa, Allah'a ve Peygamber'e karşı gelenlere sevgi beslediklerini göremezsin" şeklindeki Mücadele suresinin 22. ayetinde aşere-i mübeşşereye mensup ashap ile ilgili olarak indiği bazı kaynaklarda ifade edilir.¹⁷⁹ Aşere-i mübeşşerenin ibadete düşkünlükleri ve sayılan diğer hasletleri onların zühd ehlinden olduklarının göstergelerindedir.

¹⁷⁵ İbn Mâce, "Libâs", 20; Tirmizî, "Menâkıb", 30; Nesâî, "Cum'a", 30, "İdeyn", 27.

¹⁷⁶ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, C. I, s. 2700-2703; C. I, 2413.

¹⁷⁷ İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddin Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstî'âb fi Ma'rifetil Ashabi*, (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Mektebetü Nahda Mısır, Kahire t.s., C. II, s. 318.

¹⁷⁸ Aydınlı, Abdullah, Çakan, İsmail L, "Aşere-i Mübeşşere", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, C. III, s. 547.

¹⁷⁹ İbnü'l Cevzî, *Telkihi Fühûmi Ehli'l-Eser fi Uyûni't-Târih ve's-Siyer*, s. 104; Aydınlı, Abdullah, Çakan, İsmail L, "Aşere-i Mübeşşere", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, C. III, s. 547.

1.4.5. Ashab-ı Suffe ve Suffe Ehlinden Zühd Örnekleri

Gölgelik manasında olan Suffe, kalabilecek yeri olmayan kimsesiz fakir sahâbîlerin kalması amacıyla Mescid-i Nebevî'nin girişinin yanında inşa edilen zamanla ilim tahsilinin yapıldığı yerdir. Burada muhacirlerden bekâr, yoksul ve Medine'de akrabası olmayan sahâbîler olduğu gibi Ensar'dan ve Abdullah b. Ömer gibi Medine'de evleri olduğu halde Suffe ehline imrenerek onlarla beraber kalan ehl-i Suffeden sayılan kimseler de vardı.¹⁸⁰ Çoğunluğunu muhacirler oluşturan bu sahabe, “ashâb-ı Suffe” ya da “ehl-i Suffe” ismiyle maruftur. İhtiyaçları Hz. Peygamber ve mali durumu iyi sahâbîler tarafından karşılandığı için de “müslümanların misafirleri” anlamındaki “adyâfü'l-İslâm” diye de isimlendirilmişlerdir.¹⁸¹ Suffeye sonradan gelen ya da evlenip ayrılanlar olması nedeniyle Suffe ehlinin sayısı sürekli aynı olmamakla birlikte aynı anda yetmiş kişinin kaldığı ve farklı zamanlarda orada kalanların sayısının da 400 olduğu zikredilmektedir.¹⁸²

Resûlullah, Ehl-i Suffe'nin geçimiyle kendisi ilgilenmiş, akşam olunca karınlarını doyurmaları için durumu iyi olan ashap arasında pay eder, geriye kalanları da evine götürürdü. Bu durum Müslümanların refah düzeyi artana dek sürmüştür.¹⁸³ Mesela Suffe ehlinden Ebu Zer el-Ğıfari¹⁸⁴ Mescid-i Nebevî'de Ashâb-ı Suffe ile birlikte yatıp kalktığından her zaman Hz. Peygamber ile birlikte olmuş ve onun hizmetinde bulunmuştur. Öyle ki Suffe ashâb-ı akşam yemeklerinde hali vakti yerinde zengin sahâbîlerin hanelerine dağıtıldığında bile o genellikle Efendimizin hanesine misafir olurdu.¹⁸⁵ Resûlullah, kendisine gelen sadakaların tümünü Ashab-ı Suffeye verir, hediyeleri de yine onlarla paylaşırdı.¹⁸⁶

Ashab-ı Suffenin ihtiyaçları Resulullah için ailesinden önce gelirdi. Mesela kızı Hz. Fâtıma kendisine yardım etmek için hizmetçi talep etmiş, Resûlullah ehl-i Suffe'nin ihtiyaçlarını karşılamak için kabul etmemişti.¹⁸⁷ Medine'de hurma hasadı vaktinde ehl-i

¹⁸⁰ Buhârî, “Salât”, 58; Nesâî, “Mesâcid”, 29.

¹⁸¹ Baktır, Mustafa, “Suffe”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, C. XXXVII, s. 469-470.

¹⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. III, s. 371.

¹⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. I, s. 25.

¹⁸⁴ Daha fazla bilgi için bkz.; Aydınli, Abdullah, “Ebû Zer el-Ğıfârî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, C. X, s. 266-269.

¹⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, s. 170.

¹⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. II, s. 515; Buhârî, “Rikâk”, 17.

¹⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. I, s. 197; Buhârî, “Farzû'l-humus”, 6.

Suffe karınlarını doyursun diye herkes getirebildiği kadar hurma salkımlarını mescide asardı.¹⁸⁸ Gündüz mescide su taşıyarak ve dağdan odun getirip satarak ihtiyaçlarını karşılamaya çalışanlar da vardı. Geceleri ise Kur'an tilâveti ve ilimle meşgul olup öylece vakit geçirirlerdi.¹⁸⁹

Yukarıda anlatılanların yanı sıra ashâb-ı Suffe'nin büyük bir geçim darlığı içinde zühdi bir yaşamları vardı. Öyle ki giyebilecek uygun bir elbisesi olmayanların sayısı az değildi. Zahidane yaşamlarına bir başka örnek ise karnı aç olduğu için namazda kıyamda durmakta çok zorlandıklarına dair kaynaklarda örnekler vardır. Kur'an'ı Kerim, "kendilerini Allah yoluna vakfedip yeryüzünde dolaşarak geçimlerini sağlama imkânı bulamayan yoksullar"¹⁹⁰ ayetiyle bütün zamanlarını Kur'an tilâveti ve ilimle geçiren Resûlullah'ı dinleyip ondan İslâm'ın esaslarını öğrenmeye vakit ayırmaları nedeniyle para kazanamadıkları için geçim sıkıntısı yaşayan ashâb-ı Suffe'ye işaret edildiği haber verilmektedir.¹⁹¹ Bazen vahiy nüzulüne şahit olan Ashâb-ı Suffe, Resûlullah'a sorular sorarak da çoğu meselenin cevabına vasıta olurdu.¹⁹² Ashâb-ı Suffe'nin yazı yazmayı ve Kur'an tilâvetini öğretmek için Ubâde b. Sâmit vb. sahabiler görevlendirmişti. Mesela Ebu Hüreyre'ye kendisi kadar hadis rivayet etmeyen sahabilerin durumu sorulduğunda; muhacirler pazarda ticaret işiyle, Ensar servetleriyle ilgileniyorken ehl-i Suffe'den biri olarak Hz. Peygamberin yanında kaldığını, birçok sahâbînin olmadığı sohbetlere iştirak edip o sahabilerin işitmediği hadisleri bu vesilelerle ezberlediğini ifade etmiştir.¹⁹³ Ashâb-ı Suffe işitip ezberledikleri hadisleri diğer sahâbîlere de ulaştırarak ilmin gelişmesinde öncü rol oynuyorlardı. Bu cümleden olarak hadislerdeki çoğu senedin birinci tabakasını ehl-i Suffe'den kişilerin oluşturması bunun örneğidir.¹⁹⁴

Ehl-i Suffenin bir başka özelliği İslâm'ı tebliğ etmek için başka yerlere gidiyorlardı. Medine'ye hicretin 4. (625) yılında Benî Âmir b. Sa'saa'nın reisi Ebu Bera Âmir b. Mâlik gelerek Müslüman olmamakla beraber kendisinin himayesinde Hz. Peygamberden halkına İslâm'ı tebliğ edecek bazı kimseler göndermesini talep etmiş,

¹⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. III, s. 487.

¹⁸⁹ Müslim, "İmâre", 147; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. III, s. 270.

¹⁹⁰ Bakara, 2/273.

¹⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. I, 255.

¹⁹² Buhârî, "Salât", 84.

¹⁹³ Buhârî, "Büyü", 1.

¹⁹⁴ Baktır, Mustafa, "Suffe", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, C. XXXVII, s. 469-470.

Hz. Peygamber de Suffe ehlerinden kendilerine Kur'an'ı iyi bilmeleri nedeniyle "kurrâ" denilen yetmiş kadar suffe ehlerinden sahâbîyi Ebu Bera Âmir b. Mâlik kabilesine göndermiş, lakin bu sahâbîler Bi'rîmaûne civarında Ebu Bera'nın yeğeni Âmir b. Tufeyl ve taraftarları tarafından şehit edilmiştir. Hz. Peygamber'in ömrü boyunca en büyük üzüntüyü gerçekleştiren bu olay sebebiyle yaşadığı belirtilmektedir.¹⁹⁵

İslâmî ilimlerin yayılmasına doğrudan büyük bir etkisi olan Ebu Hureyre gibi çok hadis nakleden sahâbî, öte yandan İslâm hukuku konularında ehl-i hadis ve ehl-i rey ekolü şeklinde ortaya çıkan ekollerin ilk temsilcileri Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Mes'ûd vb. çoğu sahâbî de Ehli Suffe'de eğitim görmüştür. Öte yandan Zühd hareketinin ilk dönemde Ashâb-ı Suffe ile başladığı, aslında Suffe'nin ve Ashâb-ı Suffe'nin zühd ve tasavvuf hareketinin nüvesini teşkil ettiği sonradan bundan esinlenerek neşv-ü nema bulduğu ifade edilmektedir. Hatta bazı tabakat yazarları kitaplarında ehl-i Suffe'ye ayrı bir yer vererek tanıtmıştır. Ebu Nuaym el-İsfahânî'nin "Hilyetü'l-evliyâ" isimli kitabında Ashâb-ı Suffeden 100 sahâbîye yer vermiştir. Müstakil bir eser olarak da Şemseddin es-Sehâvî'nin ehl-i Suffe'den 104 kişiyi tanıttığı eseri örnek bu konuda olarak gösterilebilir.¹⁹⁶

1.5. Ashab-ı Güzinin içinden Zühd Yönüyle Öne Çıkan Bazı Zahid Sahabiler

Bu kısımda ashab-ı güzinin içinden zühd yönüyle öne çıkan bazı zahid sahabileri ele alacağız. Çalışmada sahabiler seçilirken bazı kriterlere göre ele alındı. Örneğin zühdî bir hayatıyla ön planda tutulan, Cennetü'l Baki'ye de ilk önce defnedilen kişi olması hasebiyle Osman b. Maz'un gibi sahabilere, öte yandan zahid Ebû Berze el-Esemî gibi çok bilinmeyen sahabilere de yer vermeye çalıştık.

1.5.1. Hz. Bilal-i Habeşi (r.a.)

Zahidane hayatı ile tanınan bir sahâbi olan Bilâl b. Rebâh (ö. 20/641), Resulullahın ilk müezzini olarak tanınan sahâbîdir. Açıkça Müslüman olduğunu haykıran, Mekke'deki ilk yedi kimseden biridir. Mekke müşriklerinden Ümeyye b. Halef, öğlenin kızgın güneşi altında Bilal'i sırt üstü yatırır, büyük bir kaya parçasını

¹⁹⁵ Bkz.; Önkal, Ahmet, "Bi'rîmaûne", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1992, C. VI, s. 195-196.

¹⁹⁶ Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), İrfan Yay., İstanbul 1980, C. II, s. 767, 768, 825, 1056; Köten, Akif, "Asr-ı Saadette Suffâ Ashâbî", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, Beyan Yay., İstanbul 2006, C. III, s. 259-285; Yılmaz, H. Kâmil, "Tasavvufî Açısından Ashâb-ı Suffa", *Tasavvuf Dergisi*, Sy. 7, Ankara 2001, s. 9-31.

göğsü üzerine bırakır, ona İslâm'ı bırakıp Lât ve Uzzâ putlarına tapmaya zorlamışsa da o her seferinde, “Rabbim Allah'tır; O birdir” şeklinde bu vahşice işkenceye karşı imanıyla üstün gelmeyi başarmıştır. Hz. Peygamber Bilâl b. Rebâhın böyle işkenceye maruz kalmasına çok üzülürdü. Onu Hz. Ebu Bekir, Ümeyye b. Halef'ten Müslüman olmayan güçlü siyahî bir köle karşılığında alıp özgürlüğüne kavuşturdu.¹⁹⁷ Satın alıp azat ettiği de kaynaklarda mevcuttur. “Ebu Bekir, efendimizdir; efendimizi (Bilâl'i) azat etmiştir” sözleriyle Hz. Ömer bu duruma dikkat çekmiştir.¹⁹⁸ Hz. Peygamber ona, bir defasında “Bu gece cennette, önümde senin pabuçlarının tıkırtısını duydum” şeklinde onun cennetlik olduğunu muştulamış ve hangi ameli nedeniyle bu dereceyi kazanmış olabileceğini sormuş o da her abdest aldıktan sonra “Allah Teâlâ'nın nasip ettiği kadar” nafîle namaz kılma âdetinden bahsetmişti.¹⁹⁹

Hicretin ilk yılında Bilâl-i Habeşî, Hz. Peygamber'in öğrettiği ezanı ilk defa okumakla maruf oldu ve ömrü boyunca Hz. Peygamber'in müezzinliğini yaptı. Sabah ezanına, “es-Salâtü hayrûn mine'n-nevm” şeklinde yaptığı ekleme Hz. Peygamber'i memnun ederek bunu her gün sabah ezanında okumasına müsaade etti. Hz. Bilâli Hz. Peygamber'in katıldığı bütün gazvelere iştirak etti. Ümeyye b. Halef'i Bedir'de görünce, “İşte küfrün başı! Eğer o kurtulursa ben ölürüm” dedi ve öldürülmesini sağladı. Mekke'nin fetih günü Hz. Peygamber ile birlikte Kâbe'nin içine girdi ve Allah Resulünün emri üzerine Kâbe'nin damında fetih ezanını okudu.²⁰⁰ Allah Resul'ünün Kâbe içinde soldaki iki sütun arasında iki rekât namaz kıldığını nakleden kişidir.²⁰¹

Ömrü boyunca Hz. Peygamber'in yanından hiç ayrılmayan Bilâl-i Habeşî, Veda haccında da bulunmuş Hz. Peygamber'in abdest suyunu sağlamak, sütre yaptığı harbeyi taşımak, kişisel ihtiyaçlarını sağlamak, savaşta hususan geceleri korunmasını, gündüzleri de gölgelenmesini temin etmek, yemek yapmak, beytülmal ile ilgilenmek, Hz. Peygamber'in emrettiği bazı ödemeleri yerine getirmek, elçileri konaklamak, seriyyelerin komutanlarına sancak vermek, Hz. Peygamber'in buyruklarını insanlara ulaştırmak, kadın esirleri korumak gibi işler ifa etmiştir. Bilâl-i Habeşî'nin Hz. Peygamber'in ölümünden sonra ezan okumadığı şeklinde yaygın bir kanaat vardır.

¹⁹⁷ Fayda, “Bilâl-i Habeşî”, *DİA*, C. VI, s. 152-153.

¹⁹⁸ Buhârî, “Fezailü ashâbi'n-nebi”, 23.

¹⁹⁹ Buhârî, “Teheccüd”, 17; Müslim, “Fezâilü's-sahâbe”, 108.

²⁰⁰ Fayda, “Bilâl-i Habeşî”, *DİA*, C. VI, s. 152-153.

²⁰¹ Buhârî, “Salât”, 30.

Kendisine, Hz. Peygamber'in "Ey Bilâl! Allah yolunda cihaddan daha faziletli bir amel yoktur" diyerek cihad amacıyla Suriye'ye gitmek için Hz. Ebu Bekir'den müsaade istemiş, ancak Hz. Ebu Bekir'in Medine'de kalması ısrarı üzerine kalmıştır. Hz. Ömer Hilafete geçince Medine'den ayrılarak Suriye'de birçok fetih hareketine katılmıştır. Bilâl'in ezan okuması için kimi Müslümanlar halifeye müracaat etmiş, halife Hz. Ömer'in bu isteğini bir defalığına geri çevirmeyerek Suriye'de bir kere ezan okudu ve dinleyenleri ağlatmıştır. Bilâl-i Habeşî'nin altmış küsur yaşında Dımaşk, Halep ya da Dâreyyâ'da vefat ettiği rivayetleri olmakla birlikte Bâbüsşagir'de defnedilmiştir.²⁰²

1.5.2. Hz. Ammar b. Yasir (r.a.)

İlk Müslümanlardan olan Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Resûl-i Ekrem'in Dârülerkam'da olduğu esnada iman eden ve bunu gizlemeden duyuran ilk yedi sahabiden biridir. Babası Yâsir ile annesi Sümeyye de ilk inanan müslümanlardandır. Mekke'de onları koruyup kollayacak yakınları bulunmadığından müşriklerin acımasız işkencesine maruz kaldılar. Lakin onlar sarsılmaz imanları sayesinde sabrettiler. Annesi Hz. Sümeyye Ebu Cehil tarafından bu işkenceler sonucunda öldürülerek İslâm'ın ilk şehidi oldu. Babası Yâsir de aynı gün işkence sonucu öldürülerek şehit edildi. Müşriklerin ağır baskılarına tahammülü kalmayan Ammâr b. Yâsir sırf işkencelerden kurtulmak amacıyla müşriklerin isteği doğrultusunda Hz. Peygamber aleyhinde konuşmak mecburiyetinde kalan Ammar, müşriklerden kurtulur kurtulmaz Hz. Peygamber'e giderek olanları anlattı. Hz. Peygamber de ona söylediği sözleri söylerken kalbinde neler hissettiğini sorunca Ammâr, kalbinde en ufak bir değişiklik olmadığını kalbini, imanın kapladığını söyler. Hz. Peygamber de yine işkenceye maruz kalırsa aynı sözleri konuşmasının bir zararı olmayacağını söyledi. Zira "kalbi imanla dolu olduğu halde dininden dönmeğe zorlananların söyledikleri sözlerden sorumlu olmadıkları"²⁰³ şeklinde teselli etmiş bu konuyla ilgili de ayet nazil olmuştur. Ammâr b. Yâsir'in sade, nezih ve zühdi bir hayat tarzı vardı. Evinin bir bölümünü mescit yapan ilk kişidir. Namazını hiç kazaya bırakmadığı belirtilir. Hz. Ömer'le beraber katıldığı bir sefer esnasında ihtilâm olmuş, yıkanacak su bulamadığı için de yine de toprakta

²⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. I, s. 246-248, 290, 298, 311, 323, 356; C. II, s. 74, 137, 177; C. III, s. 51, 232-238; C. VII, s. 386; İbn Abdülber, *el-İstî'âb fi Ma'rifetil Ashabi*, C. I, s. 178-182; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe fi Mârifeti's-Sahabe*, C. I, s. 206-209.

²⁰³ Bkz. Nahl, 16/106.

yuvarlandıktan sonra namazını eda etmişti. Bu olay daha sonra Medine'ye dönülünce Resul-i Ekrem'e anlatmış, Hz. Peygamber de ona teyemmümü öğretmiş teyemmüm²⁰⁴ yapmanın kâfi olacağını ifade etmişti.²⁰⁵

Mescid-i Nebevî, inşa edilirken olağanüstü bir çaba gösterdi herkes birer kerpiç getirirken onun iki kerpiç taşıdığını Resûlullah gördüğü zaman tozları silkeleyerek, “Vah Ammâr! Kendisini âsi (bağy) bir topluluk öldürecek. Ammâr onları cennete, onlar ise onu cehenneme davet ederler”²⁰⁶ buyurmuştur.

Ammâr, Hz. Peygamber'in katıldığı tüm gazvelere iştirak etti. Hz. Ebu Bekir'in halifeliği döneminde yalancı peygamber Müseylimetülkezzâb ile yapılan Yemâme Savaşı'nda bir kulağı kesildiği halde kahramanca çarpışarak geri çekilmekte olan orduyu toparlamayı başardı. Hz. Ömer döneminde Kûfe'ye vali olmuş bu esnada Nihâvend Savaşı'na ve Hûzistan fethine de katılmıştır. Hz. Osman'ın akrabaları Ümeyye oğullarını yönetime getirdiği, Ebu Zer el-Gıfârî'yi Rebeze'ye sürgün ettiği için Hz. Osman'ı eleştirdi. Hz. Ali saflarında olarak Cemel ve Sıffîn'de bulundu. Sıffîn'de doksan üç yaşlarında olmasına rağmen Hz. Ali'nin yaya birliklerinin komutanı olarak çarpışırken şehit düştü. Cenaze namazını Hz. Ali kıldırılmış ve orada defnedilmiştir. Hz. Ammâr'ın şehit edilmesi Muaviye ordusunda büyük bir karışıklığa sebep oldu zira onu “âsi bir topluluğun” (bâğy) öldüreceğine dair hadis-i orduyu endişeye sevk ederken bunlar arasında Amr b. As da büyük bir üzüntü ile keşke yirmi yıl önce ölmüş olmayı tercih ettiğini ancak böyle bir olayı görmeyi arzu etmediği şeklindeki ifadeleri üzerine Muaviye, “Onu biz öldürmedik, onu buraya getirenler öldürdü” şeklinde onun endişelerini gidermeye çalışmıştır.²⁰⁷

Ammar b. Yasir, “Üç şeyi her kim bir araya getirebilirse imanının tamamını elde etmiş olur: Kendi aleyhine de olsa insafı elden bırakmamak, herkese selâm vermek, fakir iken bile sadaka vermek”²⁰⁸ şeklindeki zühd hayatına dair düsturları olarak da ele alınabilecek sözüne Buhari, Sahihî'nde yer vermiştir.²⁰⁹

²⁰⁴ Bkz. Buhârî, “Teyemmüm”, 8.

²⁰⁵ Fayda, “Ammâr b. Yâsir”, *DİA*, C. III, s. 75-76.

²⁰⁶ Buhârî, “Salât”, 63.

²⁰⁷ İbn Abdülber, *el-İstî'âb fî Ma'rîfeti'l-Ashabi*, C. III, 1135-1141; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe fî Mârifeti's-Sahabe*, C. IV, s. 43-47; Fayda, “Ammâr b. Yâsir”, *DİA*, C. III, s. 75-76.

²⁰⁸ Buhârî, “İmân”, 20.

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe fî Mârifeti's-Sahabe*, C. IV, s. 43-47.

1.5.3. Hz. Habbâb b. Eret (r.a.)

İslâmiyet'i ilk kabul eden sahâbîlerden biri olan Habbâb b. el-Eret (ö. 37/65 7-58), müslüman olduklarını ilk defa ilan eden Hz. Ebu Bekir, Bilâl-i Habeşî, Suheyb-i Rûmî ve Ammâr b. Yâsir'in yanında o da vardı. Kaynaklarda altıncı, ya da yirincinci müslüman olduğu ifade edilir. Okuma yazma bilen Habbâb, bazı müslümanlara yeni nazil olan âyetleri öğretirdi. Hatta Taha süresinin ilk ayetlerini Hz. Ömer'in kız kardeşi Fâtıma ile kocası Saîd b. Zeyd'e bir sayfaya yazıp öğretmeye çalışırken o sırada henüz iman etmeyen Ömer, içeriye girince okudukları ayetlerin etkisiyle iman etmek istediğini söyleyince Habbâb, Ömer'e Hz. Peygamber'in olduğu yeri söylemiş, müslüman olması için önceden Hz. Peygamber'in dua ettiğini de ifade etmişti.²¹⁰

Habbâb, müslüman oldukları için kızgın taşlar üzerinde ağır işkencelere maruz kalan kölelerden biridir. Hz. Ömer halife iken ziyaretine giden Habbâb'a Hz. Ömer, "Yanıma gel, bu meclise Ammâr'dan sonra senden daha lâyük kimse yoktur" şeklinde iltifat etmiştir. Bunun üzerine Habbâb, yıllar geçmesine rağmen sırtındaki silinmeyen işkence izlerini onlara gösterir.²¹¹ Müşriklerin ağır işkencelerine dayanamayıp Resûlullah, Habbâb, "Bize yardım dilemeyecek, Allah'a bizim için dua etmeyecek misin?" demesi üzerine Resûlullah da önceki ümmetler içinde daha kötü işkencelerle karşı karşıya kalmalarına rağmen inandıklarından vazgeçmeyen müminlerin olduğunu anlatmış onların da kurtulacaklarını söyleyerek sabretmelerini söylemişti.²¹²

Bütün gazvelere iştirak eden ilk muhacirlerden olan Habbâb, Resûlullahın vefatından sonra Kûfe'ye gitti. İslâm fetihleri sırasında Iraktaki fetih hareketlerine katıldı. Habbâb ömrünün son senelerinde ağır bir hastalığa yakalanmış, Hz. Peygamber, yasaklamamış olsaydı hastalığından çektiği acılar sebebiyle ölmeyi temenni edip isteyeceğini ifade etmiştir. Fetih hareketleri ile beraber diğer birçok Müslümanla birlikte Habbâb'ın da refah ve ekonomik duruma kavuşmuş bu durumdan yaptıklarının karşılığının dünyada iken verilmiş olabileceği korkusu ile huzursuzluk duymuş, fakirlik ve yokluk içinde yaşayıp ölen sahabeye gıpta etmişti. Hazırladığı kefenine baktıkça Hz. Hamza ve Musab b. Umeyr gibi sahâbîlere bir kefen parçası bulamadıkları günleri

²¹⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n Nebeviyetü'n Nebeviye*, C. I, s. 271, 368-370, 383; C. II, s. 327; İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. III, s. 164-167.

²¹¹ İbn Mâce, "Mukaddime", 11.

²¹² Buhârî, "İkrâh", 1, "Menâkıbü'l-ensâr", 29.

anımsayarak üzüntü duyardı.²¹³ Habbâb b. Eret (657) senesinde yetmiş üç veya altmış üç yaşlarında Kûfe'de vefat etmiş, vasiyeti üzerine de Kufe dışına defnedilmiştir. Nitekim o zamana dek Kûfe'de ölenler evlerin önüne defnedilirmiş. Habbâb'ın şehir dışına defnedilmesinden sonra da Kûfe'de ölenler onun yanına gömülmüş ve o yer mezarlık olmuştur. Hz. Ali, Sıffin Savaşı'ndan dönerken orada Habbâb'ın mezarına gidip cenaze namazını kılmıştır.²¹⁴

1.5.4. Hz. Suheyb b. Sinan (r.a.)

Zühd hayatı ile maruf sahabeden biri de Suheyb b. Sinan b. Mâlik er-Rûmî'dir (ö. 38/659). Gerçek ismi Umeyre iken Rumlar tarafından Suheyb diye isimlendirilmiştir. İlk iman edenlerden olan Suheyb'e Resulullah Yahya adında bir oğlu olmamasına rağmen ona Ebu Yahya künyesini vermiştir. Suheyb-i Rûmî olarak maruf olmuş, bu isimle tanınma nedeni ise çocukken Bizanslıların bir saldırısı sonucu onu esir etmesi ve onun da Bizans topraklarında büyümek zorunda bırakılmasıdır. Dolayısıyla Rum örfüyle büyüyen Suheyb gençliğinde Kelb kabilesi tüccarları tarafından köle olarak satın alınarak Mekke'ye götürülmüş, Mekke'de ise Abdullah b. Cüd'ân onu satın alıp azat etmiştir.²¹⁵

Suheyb, azat edildikten sonra hayatını Mekke'de Abdullah b. Cüd'ân'ın müttefiki olarak devam ettirdi. Daha peygamber olmadan önce Hz. Muhammed ile arkadaşlığı olan Suheyb bazen Resulullah ile sohbet ederdi. İslam'ın geldiğini gizli davet zamanında öğrendiği esnada Dârülerkam'a gidip Müslüman oldu. Bu esnada inananlar, sayı olarak otuzun üzerindeydi. İslam'ı kabul ettiğini açıkça ilan eden ilk yedi sahabeden biridir. Mekke'de onu himaye edecek yakını bulunmadığından müşriklerin baskılarına maruz kaldı.²¹⁶ Ölçüsüzce tartaklandı, dövüldü bazen çıplak bedeni üzerine demirden zırh konularak kızgın güneş altında işkence gördü. "İnanışları uğrunda işkenceye maruz kalan, bu sebeple hicret eden, sonra savaşıp sabredenleri Allah'ın

²¹³ Buhârî, "Cenâ'iz", 27, "Menâkıbü'l-ensâr", 45, "Meğazi", 17, 26, "Merdâ", 19, Müslim, "Cenâiz", 44, "Zikir", 12.

²¹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n Nebeviyetü'n Nebeviye*, C. I, s. 271, 368-370, 383; C. II, s. 327; İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. III, s. 164-167; Kandemir, "Habbâb b. Eret", *DİA*, C. XIV, s. 340-341.

²¹⁵ Kılıç, Sadık, "Suheyb er-Rûmî el-Bedri", *Diyanet Dergisi*, Sy. XX/4, Ankara 1984, s. 30-40; Efendioğlu, Mehmet, "Suheyb b. Sinân", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, C. XXXVII, s. 476-477.

²¹⁶ Sabuncu, Ömer, "Suheyb er-Rûmî, Hayatı, Kişiliği ve Faaliyetleri", *İSTEM: İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi*, Sy. IV/7, Konya 2006, s. 159-173.

mağfîret edeceğini müjdeleyen ayetin²¹⁷ Suheyb-i Rûmî, Bilâl-i Habeşî ve Ammâr b. Yâsir hakkında nazil olduğu kaydedilir.²¹⁸ Birgün Suheyb, kendisi gibi Mekke'de yakını ve onları himaye edecek kimsenin olmadığı, Habbâb b. Eret ve Ammâr b. Yâsir ile Mekke'de dolaşırken, “Muhammed'in arkadaşları bunlar mı?” şeklinde kendileriyle alay eden müşriklere Suheyb; Müslüman olan birinin güçsüz, zayıf olması nedeniyle zelil olamayacağını, müşrik olanın da aziz sayılamayacağını ifade etmiş, müşrikler de, “Allah'ın aramızdan seçip lütfuna lâayık gördüğü kimseler bunlar mıymış?” deyip onları tartaklayıp dövmüşlerdi. Enam süresinin 53. ayetinin bu durum üzerine indiğı rivayet edilir. Enam süresinin 52. ayeti de Mekkeli müşriklerin Resulullah'a Suheyb'i ve onun gibi güçsüz müslümanları yanından uzaklaştırması halinde kendisiyle görüşebilecekleri şeklinde gönderdikleri haber üzerine nazil olmuştur.²¹⁹

Mekke'de tahammülü zor bir hayat süren Suheyb hicret edenlerin sonuncularından biri oldu. Hz. Peygamberin hicrete çıkmadan Hz. Ebu Bekir'e Suheyb'i de yanına almasını ifade ettiğı, lakin yolculuk aceleye geldiğinden sabahleyin Hz. Peygamberin hicretini öğrenen Suheyb'in Hz. Ali ile birlikte hicret ettiğı ve Resûlullah'a Kubâ'da yetiştiğı ifade edilmektedir.²²⁰ Mekke'den çıkarken müşrikler yolunu kesmiş, Mekke'ye gelirken hiçbir malının olmadığını, servetini Mekke'de kazandığını söyleyip Mekke'den bir şey götürmesine izin vermemişlerdir. Suheyb de tüm servetini bırakarak hicret yoluna çıktı. Hz. Peygamber'e Suheyb'in bu durumu bildirildiğinde üç kez, “Suheyb kârlı bir alışveriş yapmıştır” dedi.²²¹ Hatta Kuran'daki “Bazı kimseler de Allah'ın rızasını kazanmak için canını bile verir” ayeti²²² bu durumdan dolayı inmiştir.²²³ Medine'de bir müddet Ashab-ı Suffe ile birlikte kalan Suheyb'e daha sonra Resûl-i Ekrem ev vermiştir. Hz. Ömer, ölmeden önce yönetim işlerini ve mescitte namaz kıldırma görevi konusunda ona vekâlet verdi. Hz. Ömer vefat edince de cenaze namazını Suheyb kıldırmıştır. Bu süreçte halife seçimi ve yeni halifeye biat zamanına kadar üç gün mescitte imamlık görevini yapmıştır. Hz. Osman

²¹⁷ Nahl, 16/110.

²¹⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubela*, C. II, s. 21.

²¹⁹ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmâîl b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfî, *Tefsîrû'l-Kur'ân-ul Azim*, (thk. Sami b. Muhammed es-Selame), Daru Tayyibe, Riyad 1422/2002, C. III, s. 254-255.

²²⁰ Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Dar Kitâbul Arabiyye, Beyrut 1405, C. I, s. 152.

²²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. III, s. 228.

²²² Bakara, 2/207.

²²³ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân-ul Azim*, C. I, s. 360-361.

döneminde meydana çıkan ve Hz. Ali devrinde devam eden olaylarda tarafsız kalmaya ve suhulete çağırın bir rol üstlenmeye çaba göstermiştir. Suheyb, 659'da Medine'de vefat etti, Sa'd b. Ebu Vakkas cenaze namazını kıldırdı ve Cennetü'l-baki mezarlığında defnedildi.²²⁴

Suheyb-i Rûmî zühd, takva, vera, fazilet ve güzel ahlâk sahibi olmasının yanı sıra tevazu ehli, cömert ve latifeyi seven bir sahabi idi. Latifelerinden biri de hicret esnasında maruz kaldığı bir hastalık nedeniyle ağrıyan bir gözüyle Kubâ'ya Resulullah'ın yanına gelmiş, Ebu Bekir ve Ömer gibi sahabenin de bulunduğu bu topluluğa hurma ikram edilmiş, o esnada çokça acıkan Suheyb hurmaları büyük bir iştahla yemeye başlayınca Resûlullah ona, "Gözün ağrıyor ama hurmaları yiyorsun" deyince Suheyb de, "Ya Resûlellah! Ben ağrımayan gözümü kullanıyorum" deyip Resulullahı güldürmüştü.²²⁵ Bizans topraklarından gelip Müslümanların öncülerinden biri kabul edilen Suheyb,²²⁶ rivayetteki titizliği ve hata yapma korkusundan hadis rivayet etmemiş bu konuda son derece hassas davranmıştır. Hadis rivayet etmesini talep edenlere de Resulullahın gazvelerinden, yaşadığı, tanık olduğu olaylarla ilgili bir şeyler anlatabileceğini ama Resûlullah'ın hadisi olarak bir şey rivayet etmeyeceğini ifade etmiştir.²²⁷

1.5.5. Hz. Ebu Berze el-Eslemi (r.a.)

Ebu Berze Nadle b. Ubeyd b. el-Haris el-Eslemi (ö. 65/685) künyesiyle meşhur bir sahabidir. İlk müslümanlar arasında sayılan Ebu Berze Hayber ve Mekke'nin fethi ile Huneyn'ne katıldı. Ebu Bekre ile arasında muahat kuruldu. Mekke fethinde ölümden kaçmak için Kâbe örtüsü altına sığınan Abdüluzâ b. Hatal'ı Hz. Peygamber'in müsaadesiyle o, öldürdü. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Basra'ya gitti. Horasandaki fetih hareketlerine katıldı. Sıffin savaşında Hz. Ali'nin saflarında bulundu.

²²⁴ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizis Sahabe*, (nşr. Ali Muhammed Bicâvî), Dar el-Cil, Beyrut 1412/1992, C. III, s. 449-452.

²²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. III, s. 228-229.

²²⁶ Taberânî, Ebü'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi), Dar İhyai-t Turasil Arabiyye, Beyrut 1405/1985, C. VIII, s. 29.

²²⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. III, s. 226-230; İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, (thk. Servet Ukkâşe), Hey'etul Mısriyye Amme lil-Kutub, Kahire 1992, s. 264-265; Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, Dar Mektebetul Hilal, Beyrut 1988, C. I, s. 180-184; Ebü Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, C. I, s. 151-156; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyizis Sahabe*, C. III, s. 449-452.

Daha sonra Nehrevan Savaşı'na katıldı. I. Mervan ve Abdullah b. Zübeyir devirlerinde müslümanlar arasında görüş ayrılıklarından ve sonucunda çıkan ihtilaf ve iç buhranların sebep olduğu üzücü olaylardan büyük ölçüde etkilendi. Bu iç ihtilaf ve çatışmalarda tarafsız kalıp etrafındakileri olaylardan uzak tutmak için çaba göstermiştir. Ortaya çıkan kargaşa ve iç buhranın çıkmasına sebep olan Kureyşliler'e karşı son derece duyduğu kızgınlıktan Allah katında mükâfat umduğunu ifade etmiştir. Hz. Hüseyin şehit edildikten sonra kesik başı Yezide götürüldüğünde Ebu Berze oradaydı. Ebu Berze'nin nerede öldüğü bilinmemektedir. Ebu Berze, Resulullah ve Hz. Ebu Bekir'den kırk altı hadis rivayet etmiş, Hasan-ı Basri gibi bazı tabiiiler ona talebelik etmiştir. Ebu Berze, dinde kolaylık göstermenin müsamahakâr davranmanın olduğunu savunmuş. Haricîlerle Ayvaz'da yaptığı savaş günlerinde devesinin yularını tutarak namazını eda ederken deve onu kibleye doğru çekmiş, o da devenin arkasından yürümüştür. Yaptığı bu davranışı kınayan bir Haricîye Resulullahın sohbetlerinde bizzat bulunduğunu, Hz. Peygamberle beraber gazvelere iştirak ettiğini, ondan hep kolaylığı müşahede ettiğini, kendisinin de Resulullahın bu tarzını benimsediğini,²²⁸ ifade etmiştir. Fakirlere, düşkünlere, yetim ve kimsesiz kadınlara karşı büyük bir şefkat içerisinde olduğu onlara sabah ve akşam yemek vermeye azami gayret gösterdiği bilinmektedir. Ebu Berze çokça ibadet eder, gece namazlarına aile fertlerini de kaldıran, zahidane hayatı ile tanınan, zühd hareketi öncülerinden olan sahabe-i kiramdan sayılmaktadır.²²⁹

1.5.6. Hz. Ebu Derda (r.a.)

Adı Ebu Derda Uveymir b. Kays b. Zeyd el-Hazreci'dir (ö. 32/652). Künyesiyle maruf olmuş, Dımaşk'ta kadılık yapmış, Kur'an öğretmenliği ile meşhur bir sahabidir. Bedir Gazvesi esnasında Ensar'dan İslam'ı kabul eden en son kişi olarak kaydedilmektedir. Müslüman olmasına sebep olan Abdullah b. Revâha, onun İslâmî şahsiyetinin ortaya çıkmasında rol oynamıştır. İslam olmadan önce ticaret yaptığını söyleyen Ebu Derda, Müslüman olduktan sonra ticaret ve ibadeti beraber yürütemeyeceğini düşünmüş bu durumda ibadeti seçip ticareti bıraktığını ifade eder. Birçok gazveye katılmış, Kur'an-ı Kerîm'i ezberleyerek tamamını Resulullah'a

²²⁸ Buhârî, "Amel fi's-salât", 11.

²²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. IV, s. 298-300 C. VII, s. 366; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, C. II, s. 32-33; İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, C. III, s. 449-452; Başaran, Selman, "Ebû Berze", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, C. X, s. 114-115.

dinletmiştir. Hz. Ebu Bekir'in dönemindeki Yermük Savaşı'nda İslâm tarihinde ilk defa onunla başlayacak olan ordu kadısı (kadılcünd) olarak görev yaptı. Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde de bu görevi bazen yaptığı belirtilir. Hz. Ömer, Bedir Gazvesi'ne iştirak etmemesine rağmen onu Bedri kabul etmiş ve ona ata' bağlamıştır. Hz. Ömer, döneminde Medine'de bazı sahabilerle beraber kadılık yaptı. Suriye'ye gitmek amacıyla müsaade isteyince Hz. Ömer, orada amillik yapmasını teklif etmiş ancak o, Resulullah'ın sünnetini Müslümanlara namaz kıldırma niyetinin olduğunu ifade etti. Hz. Ömer'in izni ile Dımaşk'a gitti. Bir rivayete göre ise Suriye Valisi Yezit b. Ebu Süfyan Hz. Ömer'den Kur'an ve fıkıh muallimi istemiş, Hz. Ömer de Ebu Derda'yı iki kişiyle birlikte Suriye'ye gönderdiği rivayet edilmektedir. Bu muallimler heyeti önce Humus'ta bir süre görev ifa etti. Ardından Hz. Ömer'in emriyle Dımaşk'a ilk kadı olarak atandı. Halife Dımaşk'a gittiğinde evinde Ebu Derda'yı ziyaret etmiş ve zâhidâne bir hayatının olduğunu müşahade etmiştir. O, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafet dönemlerinde Kur'an muallimliği yaptı. Birçok insana kıraat dersi verdi. Kur'an muallimi olmasından "Dımaşk mukrî" diye anılırdı. Bazen sayıları 1600'e çıkan kuran halkası olurdu. Arz yoluyla ondan Kur'an öğrenenler arasında hanımı küçük Ümmü Derdâ ve Meşhur yedi kıraat imamından İbn Âmir de Kur'an dersi almıştır. Bazı sahabe ile beraber Kıbrıs fethine iştirak ettiği de kaydedilmektedir. Ebu Derda'nın 651 veya 652 yılında Dımaşk'ta vefat ettiği belirtilir. Bâbüssağır Kabristanı'na defnedilen Ebü'd-Derda'nın birçok sahabi²³⁰ gibi İstanbul Eyüp ve Üsküdar'da iki makamı vardır.²³¹

Her zaman Allah rızasını ve ahiret hesabını gözetken Ebu Derda etrafında olup bitenlere ibret nazarıyla bakardı. İslam'ı kabul ettiğinde hanımını ihmal edecek kadar ibadet ve taate düşkünlüğü bilinmektedir. İslâmiyet'in bu kadarına müsaade etmediğini söyleyerek Selman-ı Fârisî, onun bu aşırılığına mani oldu.²³² Onun ibadet şekli çoğunlukla ibret alma ve tefekkür etme şeklindeydi. Hakkında "ümmetimin en âbidi ve en muttakisi", "bu ümmetin hakîmi" gibi taltifkâr ifadeler, Hz. Peygamber tarafından kullanılmıştır. Dünya malına temayül göstermeyen zenginliğe değer vermeyen Ebu Derda, Yezit b. Muaviye kızı Derda ile evlenmek istediğinde onunla değil de yoksul bir

²³⁰ Ünver, A. Süheyl, *İstanbul'da Sahâbe Kabirleri*, İstanbul Fethi Yay., (1. baskı), İstanbul 1953, s. 25.

²³¹ Ünver, Süheyl, "Ebu el-Derdâ", *DİA*, TDV Yay., C. IX, s. 48-54.

²³² İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. VII, s. 391-393; İbn Abdülber, *el-İstîâb fî Ma'rifetil Ashabi*, C. III, s. 15-18; C. IV, s. 59-61; İbnü'l Cevzî, *Telkihu Fühûmi Ehli'l-Eser fî Uyûni't-Târih ve's-Siyer*, s. 143, 238, 364; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fit-Târih*, C. II, s. 411; C. III, s. 129.

müslümanla evlendirmiştir. Çekinmeden bildiklerini söyler insanları iyilik yapmaya, ahireti tefekkür etmeye, yetimlere sahip çıkmaya, köleleri özgürlüklerine kavuşturmaya, Allah'ı zikretmeye, tevazu ile yaşamaya, dünyaya karşı tok gözlülüğü tercih etmeye, zulüm yapmamaya yönlendirirdi. İlme ve dini yaşamaya çok önem verir, insanın bildiklerini hayata geçirip yapması gerektiğini ifade ederdi. Ebu Derda'nın "Kul, ibadetle meşgul olunca Allah onu sever, mahlûkatına da sevdirebilir". "İmanın zirvesi başa gelene sabır, kadere rıza, samimi bir tevekkül ve Allah'a boyun eğmektir". "Bir saat tefekkür, bütün bir gece nafîle ibadet etmekten hayırlıdır". "Bilmeyene bir kere, bilip de yapmayana yedi kere yazıklar olsun"²³³ şeklinde hikmetli sözleri vardı.

Ebü'd-Derdâ tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat alanında ashabın ileri gelenlerinden biridir. Kadılık görevi esnasında senelerce bir davayı titizlikle yürütüp bir hüküm verdikten sonra davalıların geri çağırıp tekrar dinlediği olmuştur. Hadis rivayetinde de aynı titizliği gösterdiği, ondan hadis talim etmek için çeşitli beldelerden gelen hadis talebelerine hadisi rivayet ettikten sonra bir hata yapmış olabileceğini hesap ederek, "Hadis bunun gibidir veya buna benzer şekildedir" şeklinde ortaya çıkabilecek yanlışın mesuliyetinden korunmak istemiştir.²³⁴

1.5.7. Selman-ı Fârisî (r.a.)

Ebu Abdullah Selman el-Fârisî, İran asıllı Müslüman olan ilk sahabidir (ö. 36/656). İslamiyet'i kabul ettikten sonra Selman İbnü'l-İslâm diye tanınmıştır. Selman-ı Pak, Selman el-Hayra, ya da Selman el-Hakîm diye de isimlendirilmiştir. O, Mecusi, itibarlı ve zengin bir aileye mensuptu. Bundan dolayı da Mecusi ateşkedesinde Mecusiler için kutsal olan ateşin sönmemesi için görev yaparken ailesi, onun yeni bir din arayışına girmesine şiddetle karşı çıkmış buna rağmen o, Hıristiyanlığa geçip Dimaşk'a kaçtı, sonra Musul, Nusaybin ve Ammûriye'ye gitti. Ammûriye'de ölüm döşeğindeki Hıristiyan bir papaz, ona pek yakında Ceziretül Arap'ta İbrahim peygamberin dini Hanif üzere son peygamberin gönderileceğini, o peygamberin hediye kabul edip sadaka almayacağını, kürek kemikleri arasında da peygamberlik mührü olacağını haber vermiştir. Selman, Arap bir tüccar ile tanışıp kendisini çölden geçirmesi şartıyla hayvanlarını tüccara verip kervana katılır. Lakin kervan Vâdilkurâ'ya varınca

²³³ Aydınli, Abdullah, "Ebü'd-Derdâ", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, C. X, s. 310-311.

²³⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. II, s. 336.

Arap tüccar Selman'ı bir Yahudi'ye köle diye satar. Yahudi de Selman'ı Medine'de Benî Kurayza Yahudilerinden Osman b. Eşhel'e sattı. Selman, Medine'ye götürülünce Ammûriyeli Hristiyan papazın anlatmaya çalıştığı şehrin Medine olduğunu, Resulullah'ın Medine'ye doğru hicret yoluna çıktığını ve Kubâ'da olduğunu öğrenince gidip papazdan işittiği nübüvvet işaretlerinin Hz. Peygamberde olduğunu gördü ve Kuba'da müslüman oldu. Hz. Peygamber, Selman ile Ebu Derda'yı kardeş ilân etti. Bedir ve Uhud gazvelerine özgür olmadığından katılamadı.²³⁵ Hendek Gazvesi'nden önce ise Hz. Peygamberin tavsiyesiyle efendisiyle anlaştı. İslâmî devirde ilk mükâtebe anlaşması sayılması muhtemeldir. Bedel olarak kararlaştırılan 300 hurma fidanı dikmeyi Resûlullah'ın gözetiminde ashabın da desteğiyle sağlanarak beytülmalde de 40 ukıyye verilerek Selman'ın azat olması gerçekleştirildi.²³⁶ Böylece Selman, Hendek Gazvesi 'ne ve sonraki savaflara iştirak etti. Hendek gazvesi esnasında hendek kazılması teklifini hendek kazmadaki gayreti sebebiyle Ensar ve muhacirler Selman'ı kendilerinden sayma hususunda ayrılığa düşünce Resul-i Ekrem'in, "Selman bizden, Ehl-i beyt'tendir"²³⁷ diyerek bu ihtilafa nokta koydu. Resûlullah'ın bu sözünü dayanak gösteren Hz. Ömer, Ehl-i beyt mensuplarına olduğu gibi Selman'a da maaş bağladı. Ama O, bu parayı tasadduk edip hurma liflerinden ördüğü hasırları satarak hayatını sürdürdü.²³⁸

Zühd hayatı ve zâhid bir kişiliği olan Selman-ı Fârisî, Resul-i Ekrem'in iltifatına nail oldu. İlme düşkünlüğü, Resul-i Ekrem'in sünnetine bağlılığı ve mensubu olduğu ashâb-ı Suffe içinde ayrı bir önem kazandı. Medâin'e vali olduğunda bile mütevazî hayatını devam ettirdiği için insanların sevgisini kazandı. Çok gezen ve farklı tecrübelerin sahibi olması sebebiyle Tâif'in fethi esnasında mancınık ve debbâbe kullanılmasını söylediği, bunların yapımını kendisi üstlendiği ifade edilmektedir. Hz. Ömer'in zamanında İsfahan'a döndü. Kadisiye Savaşı'na, Celûlâ, Medâin ve Belencer fetihlerine iştirak etti. Hz. Ömer'in talimatıyla Kûfe şehrinin kuruluşuna önemli katkılar sundu. Hz. Osman'ın halifeliğinin sonlarına dek Medain'de valilik görevini ifa eden

²³⁵ Hatipoğlu, İbrahim, "Selmân-ı Fârisî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, C. XXXVI, s. 441-443.

²³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. V, s. 443-444.

²³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. IV, s. 83; C. IV, s. 75-93.

²³⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n Nebeviyetü'n Nebeviye*, C. I, s. 214-222, C. II, s. 506; İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *İlelü'l-Hadis*, (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Darul Marife, Beyrut 1405/ 1985, C. II, s. 139; İbn Abdülber, *el-İstîâb fî Ma'rifetil Ashabi*, C. II, s. 634-638.

Selman orada da 656 yılı sonu veya 656 yılı başlarında vefat ettiği ifade edilmektedir.²³⁹ Hz. Peygamber'den hadis nakleden Selman,²⁴⁰ Resulullahın saçlarını tıraş etmesi nedeniyle kendisine berberlerin piri denilmiş bununla fütüvvetin gelişip yayılmasında önemli rolü olduğu kabul edilmiştir. Selman, çoğu tasavvufî silsilenin içinde de vardır.²⁴¹

1.5.8. Hz. Osman b. Maz'un (r.a.)

Adı Osman b. Maz'un b. Habib el-Cumahî (ö. 2/623-24). Hz. Ebu Bekir aracılığıyla on üçüncü müslüman oldu. Ardından ilk müslümanlardan olan oğlu ve kardeşleri ile birlikte birinci Habeşistan hicretinde bulundu. Mekkeliler'in Müslüman oldukları şayiasıyla akrabalarıyla Mekke'ye döndü ama bunun doğru olmadığı anlaşılınca Velîd b. Muğire'nin himayesine girmek mecburiyetinde kaldı. Hz. Peygamber ve ashabına Müşrikler tarafından işkence yapıldığını görünce o, Velîd b. Muğire'nin himayesini bırakıp Allah'ın himayesine girdiğini ilan etti. Daha sonra kardeşleriyle beraber Medine'ye hicret etti. Medine'ye yerleşmesi için Resûl-i Ekrem ailesine ev yapması için arsa tahsis etti. Osman b. Maz'un Bedir Gazvesinde oğlu ve iki kardeşiyle birlikte bulundu. Bedir Gazvesinden sonra Medine'de vefat eden Osman b. Maz'un, Medine'de vefat eden ilk muhacir olma vasfını aldı. Resulullah onun vefatına son derece üzülmüş, ağlamış ve naaşını öperek²⁴² “Bu bizim ahirete ilk gidenimizdir” deyip Osman b. Maz'un'u Baki mevkiine defnetmiştir. Defin işleminden sonra Resulullah, bir sahabiden büyük bir taş getirmesini istemiş, o sahabi de taşı kaldırıp getiremeyince Resul-i Ekrem'in taşı alıp Osman'ın mezarının başına koyduğu ve “Böylece kardeşimin kabrini bulur, tanır ve ailemden ölenleri de artık buraya gömerim” şeklinde söylediği rivayet edilmektedir.²⁴³ Daha sonra Hz. Peygamberin oğlu İbrahim aynı yere defnedilmiş, sonradan da Baki kabristanı olmuştur. Hicretin ardından Osman b. Maz'un'u evlerinde ağırlayan Ümmü'l-Alâ bint Haris el-Ensâriyye, Osman'ın naaşının yanında Allah'ın Osman'a ihsan ve ikramda bulunduğundan şüphesi olmadığını belirtmesi üzerine Efendimiz nereden bunu bildiğini sorması üzerine, “Allah

²³⁹ Hatipoğlu, İbrahim, “Selmân-ı Fârisî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2009, C. XXXVI, s. 441-443.

²⁴⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubela*, C. I, s. 505.

²⁴¹ İbn Abdülber, *el-İstîâb fi Ma'rifetil Ashabi*, C. II, s. 634-638; Hatipoğlu, İbrahim, “Selmân-ı Fârisî”, *DİA*, C. XXXVI, s. 441-443.

²⁴² Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, es-Sünen, Mısır, 1952, “Cenâiz”, 35, 36; Tirmizî, “Cenâiz”, 14.

²⁴³ İbn Mâce, “Cenâiz”, 42; Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 57, 59.

ona ikram etmezse kime eder ki?” deyince Allah Resulü iken kendisine ne yapılacağını bile bilemediğini ifade ederek böyle konuşmaların uygun olmadığını belirtmiştir.²⁴⁴ Osman b. Maz’un, günaha düşmekten son derece korunurdu. O, zühdi hayatı, ibadet ve taate düşkünlüğü ile tanınırdı. İsamiyetten önce Câhiliye döneminde bile içki içilmesine karşı çıkararak, “Aklımı başımdan alan, benim seviyemde olmayanları halime güldüren ve kızımı istemediğim kimseyle evlendirmeme sebep olan bir şeyi kesinlikle içmem“ şeklinde içkiye tavrı olduğu ifade edilmektedir. Savaş esnasında bekârlığın verdiği sıkıntı yüzünden günah işleme endişesiyle kendisini hadım ettirmek istemiş ama Resûl-i Ekrem buna müsaade etmemiş bunun yerine oruç tutmasını öğütlemiştir.²⁴⁵ Osman b. Maz’un zühdi hayatı, ibadet ve taate düşkünlüğü hanımı Havle bint Hakîm, eşinin kendisiyle ilgilenmediğini, giyimini ihmal ettiği şeklinde şikâyet konusu yaparak Hz. Âişe’ye o da durumu Resûlullah’a bildirmiş, Resûlullah da Osman b. Maz’un’a her konuda ölçü ile davranmasını eşinin, misafirin ve kendi nefsinin de üzerinde hakkı olduğunu²⁴⁶, anımsatarak herkese hakkını vermesini tembihlemiştir.²⁴⁷

1.5.9. Bekkain Kavramı, Bekkain Olarak Maruf Sahabiler ve Zühd

Bekkâîn “çok ağlayan” anlamına gelen el-bekkâ’ının çoğuludur. Tebük Gazvesi’ne iştirak edemedikleri sebebiyle üzüntülerinden ağlayan yedi sahâbî hakkında belirtilen tabirdir. Münafıkların katılmamak için yolun uzak olmasını, mevsimin sıcak oluşu gibi çeşitli bahaneler uydurdukları bir sefer iken kadın erkek tüm inananların ise bu gazveye iştirak edebilmek ya da sefere katılanlara destek olmak için her türlü imkânını sunmaktan geri durmayan Tebük Gazvesi’ne Resulullah sadece güçlü bir binek hayvanı olanın katılabileceğini ifade ettiği “*Gazvetü’l-usre*” olarak da maruf Tebük Gazvesi’ne giden İslam ordusuyla gitmeyi çok isteyen ama fakirlikten bineği olmayan yedi sahâbî, Gazveden önce Hz. Peygamber’e gidip vaziyetlerini ifade ettiler. Onlara binek tedarik edilemediğini ifade eden Hz. Peygamber’in huzurundan oldukça üzülen ve ağlayarak ayrılan sahabilerdir.²⁴⁸ İşte bu ashab sonradan “bekkâîn” olarak

²⁴⁴ Buhârî, “Cenâiz”, 3; “Sulh”, 30.

²⁴⁵ Buhârî, “Nikâh”, 8; Müslim, “Nikâh”, 6-8.

²⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. VI, s. 268; Ebû Dâvûd, “Tetavvu’”, 28.

²⁴⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, C. III, s. 393-400; İbn Abdülber, *el-İstîâb fi Ma’rifetil Ashabi*, C. III, s. 85-89; Heysemî, *Mecmaü’z-Zevaid ve Menbau’l-Fevaid*, C. IV, s. 253; Kandemir, M. Yaşar, “Osman b. Maz’un”, *DİA*, C. XXXIII, s. 470-

²⁴⁸ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, C. II, s. 347; C. V, s. 84-91; C. VII, s. 385; Çakan, İsmail L, “Bekkâîn”, *DİA*, C. V, s. 363.

anılmış ve bu sahâbîlerle ilgili, “Kendilerine binek temin etmen için sana geldiklerinde, ‘size binek bulamıyorum’ dediğin zaman, Allah yolunda harcayacak bir şeye sahip olmadıkları için üzüntüden gözyaşı dökerek geri dönenlere de sorumluluk yoktur.”²⁴⁹ Ayeti nazil olmuştur. İşte bu Bekkâîn olarak sayılan yedi kişi İrbâz b. Sâriye,²⁵⁰ Abdullah b. Mugaffel²⁵¹ gibi sahabe ve diğer isimleri hakkında kaynaklarda farklı rivayetlerde farklı isimler anılmasına rağmen sayılarında tereddüt edilmeyen yedi sahâbînin halleri ashaptan İbn Yâmîn b. Umeyr ile Abbas b. Abdulmuttalib ve Hz. Osman’ı harekete geçirmiş, Hz. Osman bekkainden üç sahabeyi diğer ikisi de ikişer kişinin binek ve yiyeceklerini tedarik edip bu sahabenin sefere gitmek üzere İslâm ordusuna iştirak etmelerini sağlamışlardır.²⁵²

Öte yandan tasavvufi yönden çok ağlamalarıyla maruf, tabiinden Kûfeli dört âbid ve zâhid; Dırâr b. Mürre, Abdülmelik b. Ebcer, Muhammed b. Sûka’ ve Mutarrif b. Tarîf’tir. Bu kişilerden Dırâr b. Mürre’nin mezarını kazarak on beş yıl mezarında Kur’an okuduğu, ibadet ettiği ve ağladığı belirtilir. Hicrî I. ve II. asırlara damgasını vuran zâhid ve âbidlere göre duanın kabul görmesinin birinci şartı, kalpte huşûnun olması ve gözyaşının gözden eksik olmaması olarak ifade edilir. Zira Allah’a kişi ancak Allah’tan korkarak, hüznün ve gözden akıtılan gözyaşı ile ulaşabilir. Bekkâ ve bekkâîn, suf hareketinde ahiret korkusu ve Allah’a kavuşma şevkinin doğurduğu duygular sebebiyle gözyaşı akıtan zühd ehli zâhid kişiler için kullanılan bir terimdir. Tasavvuf tarihinde Rabia el-Adeviyye ve Abdülvâhid b. Zeyd gibi Allah sevgisine, Allah korkusuna göre daha çok yer verenler bile zikir ve ibadet sırasında gözyaşı akıttırlardı. İlk zahidlerden Ahmed b. Ebü’l-Havârî “İnsan Allah’a itaat etme haline de O’na muhalefet etme haline de ağlamalıdır” derken Ebu Süleyman ed-Dârânî ise “bedbahtlığın işareti olarak ağlamamayı” saymış, Ebu Saîd el-Harrâz da “ağlamamayı Allah’tan uzak kalma” olarak tarif etmiştir.²⁵³

1.6. Zühd Dönemi Ekolleri

Hicrî ikinci yüzyılın sonuna kadar olan zamanda genel olarak zühdi hayat bireysel yaşanmakla birlikte bazı bölgelerde önemli zâhid şahsiyetlerin yürüttüğü bir zühd

²⁴⁹ Tevbe, 9/92.

²⁵⁰ Polat, Salahattin, “İrbâd b. Sâriye”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2000, C. XXII, s. 438.

²⁵¹ Çakan, İsmail L. “Abdullah b. Mugaffel”, *DİA*, TDV, C. I, s. 119-120.

²⁵² Çakan, İsmail L. “Bekkâîn”, *DİA*, C. V, s. 363.

²⁵³ Uludağ, Süleyman, “Bekkâîn”, *DİA*, C. V, s. 364.

hareketi gözlenmektedir. Mektep de denilen Hicrî I.ve II. yüzyıldaki zühd ekolleri başlıca Medine, Basra, Kûfe ve Horasan ekollerinden oluşmaktadır.²⁵⁴

1.6.1. Medine Ekolü

Resulüllah, ashabı ve suffe ehlinin zühdi yaşamları eserlere kaydedilmiş, Medine başta olmak üzere İslam coğrafyasına yayılmıştır. Emevi iktidar sahiplerinin yaşam tarzına itiraz eden ve bununla mücadele eden Ebu Zer el Ğfari, Medine zühd hareketinin öncülerinden sayılmıştır. Hilafet merkezinin Medine'den Şam'a gitmesi Medine'deki zühd hayatının gelişmesine neden olmuştur.²⁵⁵ “Abdullah b. Zübeyir gibi siyasi kavganın içinde yer alan kimseler ve onların taraftarları görünse bile, Medine genel havası itibarıyla bir zühd şehriydi.”²⁵⁶ denilebilir.

Zira bazen siyasi kavgalara karışan Abdullah b. Zübeyir gibi kişiler olmasına rağmen siyasi buhrandan arınmış zahidlerin merkezi halini almıştır. Bu mektebin mensupları Said b. Müseyyeb (ö. 90/709) İmam Malik (ö. 179/785) gibi âlimler sayılabilir. Bu ekolün sünnetin ihyası için çaba gösteren, hadise önem veren selefi tasavvufun bu ekole dayandığı ifade edilmektedir.²⁵⁷

1.6.2. Kûfe Ekolü

“Kûfe, Hz. Ali'nin devletine başkent yaptığı şehirdir. Bu şehir Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kerbelâ'ya yakındır. Ehl-i Beyt taraftarları ile Şia mensuplarının Şam'daki Emevî hanedanına karşı savaş verdikleri bir merkezdir.”²⁵⁸ Sonradan askeri amaçla kurulan bu şehir, Hz. Ali'nin hilafeti zamanında başşehir olmuş Arap ve Fars kökenlilerden oluşmaktaydı. Kûfe, hem Şiiliğin gelişimine hem de Araplar arasındaki ırkçılık ayrışmalarının olduğu bir şehirdir. Bağdat'ın kurulmasıyla da önemini yitirmiştir. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden kendilerini sorumlu tutarak pişmanlık duyan üzüntü ve gözyaşı ile ibadete yönelen ağlamaları nedeniyle bekkain, pişmanlıkları nedeniyle de tevvâbun denilen grup Kûfe'den çıkmıştır. Kûfe ekolünün temsilcileri Said b. Cübeyr (ö. 713), Tavus Keysan (ö. 723), ilk sufi lakabıyla anılan

²⁵⁴ Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 101.

²⁵⁵ Tekeli, Hamdi, *Tasavvuf Kültürüne Giriş*, s. 115-116.

²⁵⁶ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.102.

²⁵⁷ Tekeli, *Tasavvuf Kültürüne Giriş*, s. 115-116.

²⁵⁸ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 103.

Ebu Haşim el-Kûfi (ö. 767), Cabir b. Hayyan (ö. 767), Süfyan Sevri (ö. 777), Davud et-Tai (ö. 781) ve İbn Semmak (ö. 805) sayılabilir.²⁵⁹

1.6.3. Basra Ekolü

*Basra, İslâm tasavvufunda siyasetten uzak bir zühdi hayatın merkezi olmuştur. Çünkü burada yetişen Hasan Basri, İslâm'da kitap ve sünnete dayalı ehl-i sünnet anlayışını ilk sistemleştiren zâhid-sûfî olarak anılır.*²⁶⁰

Basra, siyasi, kültürel ve tasavvufi olarak zengin bir geleneğe sahip o günün şartlarına göre İslam dünyasının dini düşüncesi ve bilimin etkinliği için önemli bir merkezdi.²⁶¹ Basra şehrinde o, dönemde insanların bir araya gelerek düşüncelerini rahatça söyleyebileceği bir ortam hâkimdi. Hasan Basri (ö. 728) Cahız (ö. 859) Ebu'l Hasen el- Eş'ari (ö. 936) bu şehirde yetişmişlerdir. Basralılar tasavvufu Kuran, sünnet ve sahabe yaşantısının yanı sıra akli bir düşünceye yerleştirme gayretinde olmuşlardır. Zühd hareketinin genel olarak özelliği Allah ve ahiret korkusundan gözyaşı dökmek iken, Basra ekolü, Hasan Basri öncülüğündeki korku ve hüzn ile Rabiâtül Adeviye öncülüğündeki Allah aşkına dayalı olarak iki tasavvufi zühd anlayışına sahiptir.²⁶²

1.6.4. Horasan Ekolü

Horasan diyarı olarak da anılan Horasan bölgesi, Anadolu'nun İslamlaşmasında ve Türkleşmesinde öncü rol oynayan maveraünnehir bölgesine verilen isimdir. Hicri ikinci yüzyıldan itibaren çok sayıda önemli mutasavvıf ve şahsiyetin yetişmesine ev sahipliği yapmıştır. Horasan ekolünde yetişen zahidler tevekkül konusundaki tavırlarıyla diğer ekollerden ayrılmaktadırlar. Horasan ekolü, tevekkülü "*Allah'ın vaadine karşı nefsin tam bir itmi'nan içinde olması*" şeklindeki bir anlayışla tanımlamaktadır. Sonraki dönemlerde Nişabur tasavvuf ekolünün etkisiyle fütüvvet ve melamete ağırlık veren bu mektebin öncüleri İbrahim b. Edhem (ö. 777), Fudayl bin İyaz (ö. 802) Şakik Belhi (ö. 809) Ahmed b. Harb (ö. 848) sayılmaktadır. Horasan ekolünde veliaht olan İbrahim b. Ethem'in tahtını bırakarak zühde yönelmesi ve önceleri yol kesicilik yaparken tövbe edip zühdi bir hayata yönelen Fudayl b. İyaz meşhurdur.²⁶³ Sonraki dönemde Nişabur mektebiyle "melâmet ve

²⁵⁹ Tekeli, *Tasavvuf Kültürüne Giriş*, s. 116-117.

²⁶⁰ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 103-106.

²⁶¹ Uysal, Enver, *İhvanı-ı Safa Felsefesinde Tanrı Alem*, MÜİFV Yay., İstanbul 1998, s. 21.

²⁶² Tekeli, *Tasavvuf Kültürüne Giriş*, s. 116.

²⁶³ Tekeli, *Tasavvuf Kültürüne Giriş*, s. 117-118.

fütüvvet" yönelen ekol, "Rıza'nın makam yahut hâl olması tartışması ile hâl olarak alarak Bağdat ekolünden uzaklaşmıştır.²⁶⁴

²⁶⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 107.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametrelere Genel Bir Bakış

Çalışmamızın bu bölümünde Tasavvuf'un doğuşuna dair farklı bakış açıları ile yapılan değerlendirmeleri bir araya getirerek tasavvufun çeşitli tanımlarına yer vermeye çalışılacaktır. Daha sonra tasavvufu ortaya çıkaran sosyo-ekonomik, siyasal ve tarihsel parametrelere genel bir bakış sunulacaktır.

2.1.1. Tasavvuf'un Doğuşu, Tarihi ve Çeşitli Tanımları

*Hem düşünce hem ahlak boyutu ile bireyi, vahyin evrensel yasalarına paralel bir süreç içinde eğitmek üzere konuşlanan tasavvuf hareketi kaynağı, yorum biçimi, farklı isimlerle anılması toplum üzerinde farklı uygulama ve etkileriyle, hicri ikinci yüzyıldan itibaren "Tasavvuf İlmi" adı verilen müstakil bir bilimin ortaya çıkışını hazırlamıştır.*²⁶⁵ "Tasavvufun başlangıcı Peygamber'e kadar uzanır; ilhamını, Kur'an'da onun elçiliğiyle bildirilen Allah kelimelerinden alır."²⁶⁶

Tasavvuf tarihçileri tarafından tasavvuf ilminin ikinci evresi kabul edilen Tasavvuf, hicri altıncı asır ve ortalarına (m. XI. yy ve ortaları) kadar olan zamanı kapsamaktadır. Bu dönemde İslâm topraklarının genişlemesiyle, zühd hayatının yanı sıra diğer gelişmelerle birlikte tasavvuf farklı bir boyut kazanmıştır.²⁶⁷ "Tasavvuf ilkin bir tepki olarak ortaya çıkmış zamanla aksiyoner bir hüviyet kazanmış ve sürekli kendisini yenilemiştir."²⁶⁸ Tasavvuf döneminde Haris el-Muhasibi (ö. 243/857) eserleriyle çoğu kişiyi etkilemiştir. Hicri üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda tasavvuf ve sūfî kavramları kullanılmaya başlanmıştır. Kısaca İslâm Tasavvufunun teşekkül ettiği, mutasavvıfların ortaya çıktığı ve klasik tasavvuf kitaplarının yazılmaya başlandığı zamandır. Tasavvufun konuları bu dönemde tespit edilmiştir.²⁶⁹ Daha sonra geniş çevrelere yayılarak Basra, Kûfe, Bağdat ve diğer şehirlerde Bayezid-i Bistâmî (ö. 875), Cüneyd-i Bağdadi (ö. 909) gibi Irak mektebine mensup ünlü sūfîleri yetiştirmiştir.²⁷⁰

²⁶⁵ Altunkaya, *Bir Başka Açıdan Sûf Hareketi Tarihi*, s. 11.

²⁶⁶ Schimmel, Annemarie, *İslamın Mistik Boyutları*, s. 60.

²⁶⁷ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 101-102.

²⁶⁸ Bardakçı, Mehmet Necmettin, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Fakülte Kitapevi, Isparta 2000, s. 19.

²⁶⁹ Türer, Osman, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1995, s. 98.

²⁷⁰ Ocak, Ahmet Yaşar, "Tasavvuf, Sūfîler ve Tarikatlar, Tekkeler", *Osmanlı Uygarlığı*, (haz. Halil İnalçık-Günsel Renda), C. I, İstanbul 2003, s. 269.

“*Tasavvuf; her dinin veya her felsefi düşüncenin ideale yöneliş esasını teşkil eder. Kali hale tebdil etmek şekliyle ifade edilen tasavvuf, İslam dininin ihtiva ettiği bilgi sisteminin kuvveden-fiile, yani kalden-hale nazariyeden-ameliyeye dönüşü*”²⁷¹ olarak yorumlanmış ve İslami ilimlerin zirve noktası zübdesi ve özü²⁷² olarak ifade edilmiştir. Tasavvufa dair yazılan ilk eserlerde sūfî kelimesinin bir unvan biçiminde ortaya çıkışı ve kökeni üzerinde durulduğu halde tasavvuf kelimesinin nasıl türetildiği hususuna bir iki müellif dışında temas edilmemiştir. Bu konuyu ele alan sūfî müelliflerden Ebu Nuaym el-İsfahan (ö. 1038) tasavvufun safa ve vefa kelimelerinin birleşiminden geldiğini, bunun yanında zâhidlerin yedikleri çöl bitkisi olan sufâneden, kendisini Kâbe hizmetine adayan kabilenin adı Sûfe’den, hakk’a boyun eğenlerin uzattıkları sūfetü’l-kafâ (ense saçı) terkindeki sūfeden yahut ucuz bir giyecek sayıldığı için gurura yol açmayan sūftan (yün elbise) türetilmiş olabileceğini belirtir.²⁷³ Tasavvuf kelimesinin nereden geldiği ile alakalı sayılan farklı görüşler olmakla birlikte yün anlamına gelen “sûf” kavramından geldiği genel kabul görmüştür. Zira sūfîlerin yün elbise giymesi bu kanaati desteklemektedir.²⁷⁴ Tasavvuf kelimesinin Yunanca sofos teriminden geldiğini²⁷⁵ söyleyenler de olduğu gibi sūfîlere davranışlarını ıslah ettikleri nefsin isteklerinden korundukları için de bu isim verildiği söylenmektedir.²⁷⁶

Abdülkerim el-Kuşeyrî ise tasavvufun Arapça bir kökten geldiğini gösteren bir delile rastlanmadığını, câmid bir lakap olmasının daha uygun görülebileceğini söyler.²⁷⁷ Ona göre Hz. Peygamber’in sohbetinde bulunanlara sahabe, sahabenin sohbetinde bulunanlara tabiin, onların sohbetinde bulunanlara tebeu’t-tâbiîn gibi unvanlar verilmiş, daha sonra dinin hükümlerine büyük bir dikkatle riayet edenlere “âbid” ve “zâhid” zamanla ortaya çıkan bidatlara karşı ehl-i sünnet seçkinlerinin her an Allah ile birlikte olma ve gafletten sakınma gayretlerine II. yüzyıldan itibaren tasavvuf denilmiştir.²⁷⁸ Öte yandan bir tevazu sembolü olan yün elbise giymeleri sebebiyle âbid ve zâhidlerin sūfî

²⁷¹ Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜ İFAV, İstanbul 2016, s. 29.

²⁷² Yılmaz, Hasan Kâmil, *Tasavvuf Mes’eleleri*, Erkam Yay., İstanbul 2001, s. 11-50.

²⁷³ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, C. I, s. 17-28.

²⁷⁴ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 450; Hücviri, *Keşfü’l Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 111; Ahmed er-Rifai, Seyyid Ahmed b. Ali el-Mekkî b. Yahyâ er-Rifâî, *el Bürhanü’l-Müeyyed, Marifet Yolu*, (haz. Hasan Kâmil Yılmaz), Erkam Yay., İstanbul 1995, s. 23-24.

²⁷⁵ Sâdık, Vicdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye: Sûfî ve Tasavvuf*, Amire Matbaası, İstanbul 1340-1342, s. 3.

²⁷⁶ Kam, F. ve M. A. Ayni, *İbnü’l Arabî’de Varlık Düşüncesi*, İnsan Yay., İstanbul 1992, s. 71-72.

²⁷⁷ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 52-53; Öngören, Reşat, “Tasavvuf”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2011, C. XL, s. 119-126.

²⁷⁸ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 52-53.

diye anılmaya başlandığı ve onların bu hayat tarzını ifade için sūf kelimesinden “tasavvefe” (yün giydi) fiilinin türetildiği, tasavvuf tabirinin bu fiilin mastarı olarak kullanıldığı ileri sürülmüş, bu görüş hem anlam hem dil bilgisi açısından uygun bulunduğu için genel kabul görmüştür. Tasavvuf yolunu benimseyenlere sūfî, ehl-i tasavvuf veya mutasavvıf adı verilmiştir. Tasavvufî yaşam halini benimseyen bu yolla hakk’ın yakınlığını kazanmaya çalışan kişiye de mutasavvıf denmiştir.²⁷⁹

Tasavvufta Hz. Peygamber’in bazı sahabilere zikir telkin ettiğine inanılır. Bu zikir usullerinin sonraki nesiller tarafından devam ettirilmesiyle zikir silsileleri meydana gelmiş, bunlardan Hz. Ali ve Hz. Ebu Bekir’den gelenleri değişik kollarla günümüze kadar ulaştırmıştır. Ammar b. Yasir, Habbab b. Eret, Bilal-i Habeşi, Suheyb b. Sinan, Selman-ı Farisi, Ebu Zer el-Ğıfari, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. As, Osman b. Maz’un, Mikdad b. Amr, Muaz b. Cebel, Ebu Derda, Huzeyfe b. Yeman, Enes b. Malik gibi ibadet ve zühd hayatıyla öne çıkan sahabiler tasavvuf zincirinin ilk halkaları kabul edilir. Veysel Karani, Kümeyl b. Ziyad, Ebu Müslim el-Havlânî, Rebi b. Huseym, Saîd b. Müseyyeb, Saîd b. Cübeyr, Tavus b. Keysân, Hasan-ı Basri, Habib el-Acemi, Muhammed b. Vâsi‘, Sabit el-Bünânî, Mâlik b. Dinar, Davud et-Tai, Abdülvahid b. Zeyd, Şeyban er-Rai, Ebu Haşim es-Sûfî, İbrahim b. Edhem, Ebü’l-Abbas İbnü’s-Semmâk, Rabia el-Adeviyye, Fudayl b. İyâz, Şakik-ı Belhî, Maruf-i Kerhî, Cabir b. Hayyân, Ebû Süleyman ed-Daranî gibi âbid ve zâhidler ikinci halkayı oluşturmaktadır.²⁸⁰

Tasavvuf yolunda nefis mücâhedesini devam ettirenlere mürîd ve mutasavvıf, bu mücâhedeyi tamamlayanlara sūfî²⁸¹ denilmektedir. Sūfiyye “tasavvuf; sülûk ehli kimseler, sūfiler” manasındadır.²⁸² Kelâbâzî sūfî ile ilgili bazı tariflere yer verdikten sonra sūfilere ayrıca vatanlarını terk ettikleri için “gurebâ”, diyar diyar dolaştıkları için

²⁷⁹ Uludağ, Süleyman, “Mutasavvıf”, *DİA*, İstanbul 2006, C. XXXI, s. 379.

²⁸⁰ Öngören, Reşat, “Tasavvuf”, *DİA*, C. XL, s. 119-126.

²⁸¹ Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi’l-Ganâim Muhammed, *Tasavvuf Sözlüğü*, (trc. Ekrem Demirli), İz Yay., İstanbul 2004, s. 338; Vassâf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr*, (haz. Mehmed Akkuş ve Ali Yılmaz), Kitabevi, İstanbul 2006, C. I, s. 21-23; Zekî Mübârek, Muhammed Zekî b. Abdisselâm b. Mübârek, *et-Tasavvuful-İslâmî fil-Edeb vel-Ahlâk*, Darü’l-Kütüb ve’l-Vesaikü’l-Kavmiyye, Kahire 2009, C. I, s. 41-55; Ganî, Kasım, *Tarih-i Tasavvuf der İslam ve Tatavvuratu Tahavvulat-ı Muhtelifi-i an ez Sadr-ı İslam ta Asr-ı Hafız*, Kitab-Furuşi-i Zevvar, Tahran 1340, s. 37-46; eş-Şeybî, Kâmil Mustafa, *es-Sıla Beynet-Tasavvuf vet-Teşeyyû’*, Menşuratü’l-Cemel, Beyrut 2011, C. I, s. 281-305; Öngören, Reşat, “Sūfî”, *DİA*, C. XXXVII, s. 471-472.

²⁸² Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *el-Beyân ve’t-tebyîn*, Beyrut, ts. Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, C. I, s. 366.

“seyyâhîn”, seyahat ederken ihtiyaç halinde mağaralara sığındıkları için Horasanlılarca “mağaralılar” anlamına gelen “şikeftiyye”, zaruret miktarı yiyip genellikle aç oldukları için Şamlılar tarafından “cûiyye”, sahip oldukları şeyleri dağıttıkları için ellerinde bir şey bulunmamakla “fukara”, kalplerini nurlandırmaya çalıştıkları için de “nûriyye” gibi adlar verildiği ifade edilir.²⁸³ Bu yolun müntesiplerine ehl-i tasavvuf, bazen de mutasavvıf adı verilmiştir. İlk dönemlerde Mutasavvıf, sûfî ile aynı anlamda kabul edilirken daha sonraları ikisi arasında fark görülmeye başlanmış, sûfî “Hakk’ın yakınlığını kazanan kimse”, mutasavvıf ise “Hakk’ın yakınlığını kazanmaya çalışan kişi” olarak tanımlanmıştır.²⁸⁴ Sûfî kelimesinin nereden geldiği ile ilgili yukarıda da izah edildiği üzere kaynaklarda farklı tanımlar olmakla birlikte bu kelimenin Peygamber mescidinin yanında oturan “suffa ehlerinden” geldiği, namazda ilk safta duranlara “saff-ı evvel”den geldiği, Sufâne isimli bir bitkiden geldiği, “safâ” (safîye: temiz oldu)²⁸⁵ kelimesinden geldiği şeklinde farklı anlamlara rastlamak da mümkündür.

Hicri ikinci yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlayan tasavvuf terimi Arapça “sûf” (yün) kökünden gelmektedir. Hz. Peygamber’in giydiğini gören ashap ve sûfiler de O’nu örnek alarak giymişlerdir. Bunu dünyaya aldanmamak, sırt çevirmek olarak algılamışlardır. “Sûf” yün anlamına gelir. “Tasavvefe” yün giymek mastarından türemiştir. Kuşeyri ve daha birçok mutasavvıf da bu görüştedir.²⁸⁶

Tasavvufu ilk tarif edenlerden olan Muhammed b. Vasia’ya (ö. 741) göre ise tasavvuf huşû, nefsi hor görme, kanaatkârlık ve alçak gönüllülüktür. Cüneyd-i Bağdadi tasavvufun dünya ile ilgili şeylerde azla yetinme, kalbiyle Allah’a dayanma, taat ve ibadete yönelme, dünyevî arzulara karşı sabretme, eline geçebilecek şeylerin yararlısını seçme, mâsivâdan uzaklaşıp Allah’a dönme, Allah’ı içten zikretme, vesveseye karşı ihlâsı gerçekleştirme, şüpheye karşı yakın elde etme, uzaklaşma ve yabancılaşmadan kurtulup Allah ile huzur bulma gibi konuları içerdiğini,²⁸⁷ Hz. İbrahim’in cömertliği, İshak’ın rızası, Eyüp’ün sabrı, Zekeriya’nın işaretini, Yahya’nın garipliği, Mûsâ’nın yün giymesi, İsa’nın seyahati ve Hz. Muhammed’in fakrı gibi hasletler üzerine kurulduğunu

²⁸³ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta’arruf*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay. İstanbul 1979, s. 60-63.

²⁸⁴ Hücveri, *Keşfü’l Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 115.

²⁸⁵ Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, AÜİF Yay., Ankara 1991, s. 2-4.

²⁸⁶ Küçük, Hülya, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, Ensar Yay., İstanbul 2015, s. 30.

²⁸⁷ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, C. I, s. 22.

belirtmiştir.²⁸⁸ Cüneyd-i Bağdadi tasavvufu “kulun içinde ikamet ettiği bir sıfat ve vasıf” şeklinde tanımlamış, kendisine, “Bu, kulun mu yoksa Hakk’ın mı sıfatıdır?” diye sorulduğunda, “Hakikatte Hakk’ın, görünüşte kulun vasfıdır”²⁸⁹ cevabını vermiştir.

“Tasavvuf zahirde ve bâtında şeriatın edeplerini yerine getirmektir” tarifinde şeriatın edepleri “ilâhî ahlâk” olarak tanımlandığından²⁹⁰ “*Tasavvuf, zahiri manada şeriat adabına vakıf olmaktır. Bu takdirde zahirden olan hükümleri batında görür. Batini manada da şeriat adabına vakıf olmaktır. Bu takdirde ise batini hükümleri zahirde görür. Bu iki ru’yetle edeplenen kimse için kemal hâsıl olur.*”²⁹¹ “*Tasavvuf, İslam’ın deruni boyutunun en evrensel tezahürüdür. İnsanın kendi nefsinin aşıp Allah’a ulaştığı yoldur.*”²⁹² Tasavvuf, bir hayat şekli olarak İslam ahlakının yaşanma tecrübesidir.²⁹³ “*Tasavvuf, gerçek tevhit yoluyla kişinin bireysel kurtuluşa ulaşma çabasıdır.*”²⁹⁴ Şeklinde de tarif edilebilir.

Tasavvufun bir başka manası kalp temizliğidir. Ebu Saîd Harraz (277/890); “Sûf, Allah’ın kalbini tasfiye edip nurla doldurduğu kimsedir. Böyle kalbine nur giren kimse zikr-i İlahî’den lezzet duyar.”²⁹⁵ İlk sûfilerden Ruveym b. Ahmed’e göre Tasavvuf; “*Senin hiçbir şeye malik olmaman, hiçbir şeyin de sana malik olmamasıdır.*”²⁹⁶

“*Tasavvuf bir bilgi değil bir düşünce tarzıdır, bir usuldür, metottur ve ancak o metodoloji izlenmek suretiyle bir tür bilgiye ulaşılır.*”²⁹⁷ Tasavvuf, insanı ezel ve ebed olana götürür. Yani Allah Teâlâ’ya ulaştırır.²⁹⁸ Tasavvuf, ahlâktır, kalp terbiyesidir, ruhun temizliği, arınmasıdır. İnsanın iç dünyasının güzelleşmesi, sonucunda insanın Rabbine âşık olmasıdır.²⁹⁹ “*Tasavvuf, insanı, Mutlak Yaratıcı’ya ve Mutlak Hürriyete kavuşturan bir Hikmet yolu, bir Vecd ve İstiğrak yoludur. ezeliyeti ve ebediyeti içeren*

²⁸⁸ Hücviri, *Keşfü’l Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 120.

²⁸⁹ Hücviri, *Keşfü’l Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 116.

²⁹⁰ Kâşânî, Abdürrezzâk, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 135.

²⁹¹ Cürçani, Seyyid Şerif, *Ta’rifat Tasavvuf Istılahları*, s.103.

²⁹² Michon, Jean-Louis, Gaetani, Roger, *Aşk ve Hikmet Yolu Tasavvuf*, (çev: Nurullah Koltaş), İnsan Yay., İstanbul 2012, s. 31.

²⁹³ Bardakçı, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, s. 17.

²⁹⁴ Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, s. 59.

²⁹⁵ Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, s. 34.

²⁹⁶ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 87; Çift, Salih, “Ruveym b. Ahmed”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2008, C. XXXV, s. 273-274.

²⁹⁷ Kılıç, Mahmut Erol, *Tasavvufa Giriş*, Sûfi Kitap Yay., İstanbul 2012, s. 13.

²⁹⁸ Burckhard, Titus, *İslâm Tasavvuf Doktrinine Giriş*, Kitabevi Yay., İstanbul 1995, s. 15.

²⁹⁹ Kara, Mustafa, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, Dergâh Yay., İstanbul 2002, s. 16.

bu yolun başı, insanı uyaran kalbi sezgi; sonu da her şeyi kaplayan İlahi bilgi ve sevgidir”³⁰⁰ denilebilir.

Tasavvuf hayatı da dünyadan tamamen el etek çekmemek şartıyla dünyaya dair istekleri bir kenara bırakıp³⁰¹ kulluk bilincini yerine getirmek için, hem Hakk’ın hem halkın muhabbetini kesp etmek ve o şekilde yaşamaya çaba göstermektir.³⁰² Bir başka açıdan söylenirse gönlün Hak’tan gayrisıyla rabitasını inkıta’ etmesidir. İnsanın Allah zikri ile kendinden geçip rabbini dinlemesi, Allah’ın emrine ve Hz. Muhammed (s.a.s)’in sünnetine ittiba ederek onunla amel etmesidir.³⁰³ Yani kalbi tasfiye ile arındırmak, insani ve nefsanî niteliğin ateşini söndürmek, hayırlı davranışları adet edinmek, zorluğa katlanmaktır.³⁰⁴ Tasavvuf, başında Hakk’ı bilmek, ahirinde ise O’nu birlemek olan bir haldir.³⁰⁵

Hz. Peygamber ve asrı-saadet dönemine baktığımızda tasavvuf kelime olarak yoktu. Ancak Hz. Peygamber zamanında onu görüp yaşayanlar Hz. Peygamber’le arkadaş olmaları, onunla aynı dönemi yaşamaları nedeniyle “sahabi” olarak adlandırılmışlardır. Sahabilere yetişenlere “tabiin”, tabiine yetişen ve onlarla aynı dönemde yaşayanlara da “tebeu’t-tâbiîn” denilmiştir.³⁰⁶ Sonradan toplumun bazı kesimlerinde farklı meselelerde ayrılıklar görülmeye başlandı. Bu ayrılıklar sebebiyle toplumdaki bazı kimseler dinî sorumluluklarda daha dikkatli ve özenle davranıyorlar, dinî görevleri yerine getirmeye çaba gösteriyorlardı. İşte bu kişilere “âbid”, “zâhid” gibi isimler verilmeye başlandı. Böylece toplum firkalaşmaya başlamış ve kendi firkalarının, gruplarının daha doğru olduğunu öne sürmüşlerdir. Tavrı ve hareketlerine göre “âbid”, “zâhid”, “suffi” ve “mutasavvif” adlarıyla anılmışlardır. Bunlardan sûfi ismiyle ilk anılan kişinin Ebu Hâşim el-Kûfî (ö.767) olduğu rivayet edilmiştir.³⁰⁷

Tasavvufun amacı da güzel ahlâkın kemâl mertebesine yükselebilmesi için her meselede Hz. Peygamberin yolundan gitmek, insan-ı kâmilî hedef edinmek ahlakillâh olan Kur’an ahlâkıyla, Rasûlullah’ın ahlâkıyla ahlaklanmaktır. Kısacası her türlü

³⁰⁰ Sunar, Cavit, *Tasavvuf Tarihi*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yay., İstanbul 2003, s. VII.

³⁰¹ Ateş, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, Elif Matbaacılık, Ankara 1972, s. 145.

³⁰² Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 17-18.

³⁰³ Kotku, M. Zahid, *Tasavvufî Ahlak*, Seha Neşriyat, C. II, İstanbul 1981, s. 23.

³⁰⁴ Çetin, İsmail, *Mü’minin İstikameti Velinin Kerametidir*, Dilara Yay., Isparta 2005, s. 80-81.

³⁰⁵ Demirci, Mehmet, *Yahya Kemal ve Mehmet Akif’te Tasavvuf*, Akademi Kitabevi, İzmir 1993, s. 10.

³⁰⁶ Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, AÜİF Yay., Ankara 1991, s. 1-5.

³⁰⁷ Yaylalı, Kâmil, *Mevlâna’da İnanç Sistemi*, Sebat Ofset, Konya 1974, s. 9-12.

dünyevi endişeden ve dünyevileşme temayüllerinden uzak, Allah'ın rızası için çalışmaktır. O zaman tasavvuf, nefsin arzularından tasfiye olunarak insanın, insan-ı kâmil hedefini gerçekleştirmesi için kulun Mevlâ'sına layık bir kul olma faydasını insana sağlayacaktır.³⁰⁸

Son devir Osmanlı ulemasından Hamdi-i Vani el-Malati'nin *Zübdetü'l-İrfân Fi Tedkiki'l-İtkân* adlı eserinde:

Tasavvufun gayesi icmâlen hulk-i azim-i peygamberi sallahu aleyhi ve sellem ile mütehallik ve ahlâk-ı ilahiyye ile muttasıf olmak ve a'mal-i şeri'yyeyi yürü ve suhuletle ifa etmektir. Şu kadar var ki zikir olunan gaye tabaka-i tâlibin ve sâlikine ait olup tabaka-i vâsiline ve kâmilin ve daha yukarı mertebelerin bunlardan başka olan gayet-i a'liyyeleri de vardır. Tasavvufun mevzu'u, min haysül keşf ve'l-ayân belki min haysü'l vect ve-l vicdan zât ve sıfat ve şuûn ve i'tibarât ve esma ve af'âl'-i ibadiyyedir. Ekmel-i rusul fahr-i âlem sallallahu aleyhi vesellem hazretlerinin veresesi olan varis-i hakikiyyeye iki nev' miras terk buyurmuştur. Birine ilm-i zâhir nâm, diğerine ilm-i bâtın denir. İlm-i zâhir o ilm-i nafi'dir ki sahâbe-i kirâm aleyhimu'r-ridvan hâce Resûl sallallahu aleyhi ve sellem ef'âl ve akvâlundan ahz ve telakki eylemişlerdir. Tabi'in ve eimme-i din ve selef-i salihin o ilmi tetebbu' ve ta'allüm ve ta'lim edip onunla amel kılmış ve nâs'ı memur etmişlerdir.³⁰⁹ Şeklinde tasavvufun gaye ve konusunu açıklamıştır.

Sonuç olarak tasavvuf bir tezkiyedir. Allah'a ve Resul'üne uymak, mâsivayı kalpten çıkarmak, sonra da taat ve zikir ile arındırılmış olan kalbi süslemektir. Bu şekilde yapılan bir tezkiye, kalbini, ruhunu ve bedenini Allah'a bağlı kılar.³¹⁰

2.2. Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik Parametreler

Tasavvuf tarihine baktığımız zaman tasavvufun doğuşunda sosyo-ekonomik sebeplerin olduğu görülmektedir.

Hz. Peygamber'in ve Raşidin hulefasının ardından hicri birinci asırda İslam toplumunda görülmeye başlanan bazı siyasi ve ekonomik gelişmeler toplumda buhranlara ve iç çalkantılara sebep olmuştur. Emevilerin iktidara gelmesiyle saltanata dönüşen yönetim Hz. Peygamber dönemindeki kanaatkârlık ve tevazu hayat şeklinin yerini lüks, konfor ve tüketime dayanan bir hayat şeklini almıştır. Emevi iktidar sahiplerinin Arap milliyetçiliği tutumları, toplumda ayrıştırmacı politikaları, Hz. Ali aleyhine olan propagandaları lüks saraylarda İslam'a uymayan sefahatvari bir hayat sürdürmeleri zühd sahibi Müslümanları onlardan uzaklaştırmıştır. Emevi yönetimi Arap

³⁰⁸ Erzurûmî, Osman Bedrûddîn, *Sohbetler I*, Marifet Yay., İstanbul 1994, s. 63.

³⁰⁹ Hamdî-i Vâni, el-Malatî, *Zübdetü'l-İrfân fi Tedkiki'l-İtkân*, (nşr. Nevhibe Altunkaya, Mustafa Altunkaya), Çıra Yay., İstanbul 2016, s. 117.

³¹⁰ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2015, s. 20.

milliyetçiliğini o kadar ileri götürmüş ki Arap olmayan müslümanlardan cizye bile almıştır.³¹¹

*H. I. ve II. asırda yapılan fetihlerle Müslüman coğrafyanın genişlemesi, ayrı dinden ve milletten pek çok ulus bu coğrafyaya dâhil olmuş, Müslüman halk iktisadi açıdan güçlenmiş dolayısıyla dünyaya ve dünyevi nimetlere karşı rağbet artmıştır. Bunun yanında peygamber yaşarken onun iltifatına mazhar olmuş bazı İslam büyükleri siyasi çatışmalar içine girmiş ve yapılan iktidar savaşlarında çok sayıda Müslümanın kanı dökülmüştür. Yaşanan bu olaylar dini hassasiyeti gelişmiş bir grup Müslümanın tepkisini toplamış ve onları dünyevileşmeye karşı tavır almaya itmiştir.*³¹²

Abbasiler zamanında da siyasi kargaşanın sürmesi toplumsal düzeni bozmuş buhranlar devam etmiştir. İşte bu olumsuz olaylara karşı tasavvuf, zühd şekliyle bir tepki olarak çıkmıştır. Hz. Peygamberin varisleri olarak kendilerini gören mümtaz şahsiyetlerden olan sahabiler bu zamanda kendilerini fitnedden korumuş huzur ve sükûnu tercih etmiş adeta uzlete çekilmişlerdir.³¹³ Bu hayat yukarıda sayılan sebeplerle ortaya çıktı denilebilir. Emevi hilafeti döneminde fetihlerle elde edilen ganimetler ve zenginlikler insanların yaşam tarzını değiştirmiş, gelir düzeyinin artması beraberinde birçok sıkıntılar getirmiştir. Asr-ı Saadette görülmeyen sefahat, israf hatta oyun ve eğlence Emevi saltanatında görülmeye başlanmış ve bu halkta nefret uyandırmıştır.³¹⁴

İnsanların İslam'ın temel prensiplerine aykırı olan bu hayat tarzına tepki olarak böyle bir hayatı ekonomik nedenlerden dolayı bu tür dünyevi nimetlere kavuşamadığı için zühde yönelmiş olanlar olduğu gibi bir kısmı da takvalarından ötürü zühde yönelip dünya malına değer vermemeye gayret etmiştir.³¹⁵

Diğer taraftan tasavvuf hareketi tasavvufun manevi kurucuları arasına Hz. Peygamber ahabından bazılarını koyar, mesela mescidi nebevinin sofasındaki yoksul ehli suffe bunlardandır. Öyle ki Louis Massinon, “un socialiste avant la lettre” (“sosyalist kelimesi daha yokken o sosyalisti”) şeklindeki sözü suffe ehlinde Ebu Zer el-Ğıfari için söylemiştir. Yoksullukla ilgili birçok söz ona atfedilir. Hiçbir şeyi

³¹¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. IV, s. 321.

³¹² Çubukçu, Hatice, *Tasavvuf Hareketi İçinde Yer Alan Bayan Mutasavvıflar (H. I-V M. VII-XI)*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2004, s. 167.

³¹³ Bardakçı, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, s. 20.

³¹⁴ Güngör, Erol, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul 1989, (3. baskı), s. 173-176; Hitti, Philip Khuri, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Boğaziçi Yay., (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980, C. II, s. 357-361; Medkur, Abdulhamid, “İslam'da Tasavvuf”, *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. I, Isparta 1994, s. 285-287.

³¹⁵ Bardakçı, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, s. 21-22.

olmayan bu sahabi kendini tamamen Allah'a adamıştır. Ehli beytten sayılan Selman'ı Farisi de manevi evlatlığın ve tasavvufi biatin örneği olmuştur.³¹⁶

Tasavvuf hareketi hicri birinci ve ikinci yüzyılında kuran ve sünnetin ortaya koyduğu gerçek ideal birey, Allah'ın dışında hiçbir şeyden korkmayan ve başkalarının kınamasından çekinmeyen tavrıyla İslam'ın birinci ve ikinci yüzyılında fetih hareketleri ile birlikte toplumun dünyevileşmesine karşı direnerek emr-i bil maruf ve nehy-i anil münker görevini ifa etmeye çalışan bir hareket olarak başlamıştır denilebilir. Aslında hicri ikinci yüzyıla kadar olan bu zaman tasavvuf tarihçileri tarafından zühd dönemi olarak adlandırılmış sonrasında tasavvuf kavramı, bir zenginlik ve üstünlük göstergesi olarak algılanan ipekli elbise giyinmeye karşı sıradan, sade bir yün giyinerek sekülerleşmeye karşı olduklarını halleriyle ifade eden bir topluluk tarafından başlatılmıştır. Dolayısıyla tasavvuf, İslam'ın ilk yüzyıllarında toplumdaki sosyo-ekonomik bozulmalara karşı gelişen muhalif sivil bir harekettir³¹⁷ denilebilir.

2.2.1. Hicri 1. Yüzyılda Mekke'ye Sosyo-Ekonomik Parametreler Bağlamında Genel Bakış

Tasavvufu ortaya çıkaran sosyo-ekonomik parametreler bağlamında hicri birinci yüzyılda Haremeyn olan Mekke ve Medine şehirleri önemli bir yere sahiptir. Mekke, Kâbe'nin yapılışından itibaren (korunmuş yer) "harem" kabul edilir. Efendimizin hicretinden sonra Rasulullah tarafından harem sayılan Medine şehirleri için Haremeyn kullanılmıştır.³¹⁸ Mekke'de Mescid-i Haram, Medine'de Mescid-i Nebevî, en kutsal mekânlardır. Bunlardan sonra da müslümanların ilk kıblesi Mescid-i Aksa'nın bulunduğu Kudüs de Haremeyn'i şerif olarak anılır.³¹⁹ Bunun için "Haremeyn'in üçüncüsü" adı kullanılmıştır.³²⁰ Müslümanların gerek hac ve gerekse umre amacıyla Mekke ve Medine'yi ziyaret etmeleri, tarih boyunca iki beldeye özel bir yer kazandırmış, Haremeyn'e hâkimiyet İslâm devletleri arasında bir üstünlük statüsü

³¹⁶ Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, s. 65.

³¹⁷ Altunkaya, *Bir Başka Açıdan Süf Hareketi Tarihi*, s. 16

³¹⁸ Buhârî, "Fezâilü'l-Medîne", 1; Müslim, "Hac", 454.

³¹⁹ Buzpınar, Ş. Tufan, Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Haremeyn", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1997, C. XVI, s. 153-157.

³²⁰ İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l Ayan ve Ebnaü Ebnaiz, Zaman*, (thk. İhsan Abbas), Daru's Sadr, Beyrut 1994, C. IV, s. 232.

olarak kabul edilmiştir.³²¹ Haremeyn’de hutbe hangi halife veya sultan adına okunursa oranın resmen hâkimi kabul ediliyordu.³²² Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer döneminde Haremeyn, hizmetlerine büyük önem verildi.³²³ Haremeyn’e mal sevkiyatı Yemenden bazen onun çevresinin yanı sıra Hz. Ömer döneminde yeni fethedilen Mısır’dan da yapıldı; bunun için Kızıldeniz’de deniz yolu açıldı.³²⁴ Bu vb. gelişmelerle birlikte bu beldeler sosyo-ekonomik ve kültürel bakımdan ayrıca siyasî açıdan önemli bir güç merkezi halini aldılar.³²⁵

Mekke hakkında genel bilgi ile Mekke’deki dönemin sosyo ekonomik yapısı ve siyasal olaylarından çalışmamızın “Tasavvufu ortaya çıkaran siyasal ve tarihsel” kısmında Mekke Kuşatması başlığı altında bilgi verileceğinden burada bu bilgilerle iktifa edildi.

2.2.2. Hicri 1. Yüzyılda Medine’ye Sosyo-Ekonomik Parametreler Bağlamında Genel Bir Bakış

Medine Rasulullah’ın mescidi ve kabrinin olduğu hicret yurdudur. Haremeyn’in ikincisidir. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidînin başşehridir. Medine, Hulefâ-yi Râşidînden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarında gerçekleştirilen fetihlerin idare edildiği, idarî düzenlemelerin yapıldığı hilâfet merkeziydi. Hulefâ-yi Râşidîn, hızla büyüyerek sınırları Arap yarımadasını aşan İslam devletini Medine’den yönetti. Hz. Ali döneminde hilâfet merkezi Medine’den Kûfe’ye taşınınca Medine Haremeyn valileri tarafından yönetildi. Medine’nin İslamlaşması ile beraber medenîleşmesi arasında paralellik arz etmektedir. Zira Medine, hicret sırasında tam bir şehir olduğu söylenemez o zamanlar ekonomik yapısı tarıma dayalı iken İslam ile birlikte tam anlamıyla kentleşme ve şehirleşme başlamıştır. Dolayısıyla ekonomi, yönetim, savunma ve dinî hayat gibi medenîleşmenin parametreleri ele alındı. Bu cümleden olarak Mescid-i Nebevî şehrin merkezi olarak geliştirildi. Yeni yerleşme düzeni yapıldı, mahalleler arttırıldı, çarşı ve pazar kuruldu. Hz. Ömer döneminde

³²¹ er-Reşîdî, Ahmed, *Hüsnü s-Safâ ve 'l-İbtihâc Bi-zikri Men Vüliye İmârete 'l-Hâc*, (nşr. Leylâ Abdüllatîf Ahmed), Kahire 1980, s. 86-87, 200.

³²² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. XI, s. 403; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l Ayan ve Ebna'ü Ebna'iz*, Zaman, C. V, s. 230.

³²³ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, C. II, s. 492.

³²⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân-Ülkelerin fetihleri*, s. 309-310; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, C. II, s. 282-283.

³²⁵ Yiğit, İsmail, “Osman”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, C. XXIII, s. 438-443.

kurulan divan teşkilâtı Medine halkının geçim şartlarını kolaylaştırmış daha sonraları fetihlerin sonucunda elde edilen ganimet gelirleri ve artan ticaretle birlikte gelirlerin artması neticesinde konak gibi güzel evler inşa edilmeye başlandı. Bu durum Emeviler zamanında köşk yapımı ile devam etti. Ganimet gelirleri şehrin ekonomik ve ticarî hayatını canlandırmıştır. Ekonomik hayat tarım, ticaret ve hac ile doğrudan bağlantılı hale gelmiş, Medine çevresinde tarımsal faaliyetlerin çoğu da hurmadan oluşmuştur.³²⁶

2.2.3. Hicri 1. Yüzyılda Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik Etkenler Olarak Kabul Edilen Bazı Olaylar

Tasavvufu iyi anlamak için bu ilmi ele alırken tasavvuf hareketinin doğuşunda etkili olan olayların toplumsal değişime etkisini, olayların tarihsel arka planını, coğrafya ve zaman gibi parametreleri bilmek gerekir. Tasavvuf hareketini sosyo-ekonomik parametreler, tarihsel arka plan ve siyasal parametreler bağlamında analizlere tabi tutmadan tasavvufu anlamak, dolayısıyla İslam Dünyası'nı tanımak mümkün görünmemektedir. Bu parametreler bağlamında yapılacak analizler tasavvufun doğuşu ve gelişim evrelerini daha iyi okumaya, tasavvuf ilminin İslam'ın fikri değerlerini Peygamberce nasıl yaşanarak bir emsale dönüştürüldüğü hususunu daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.³²⁷

Burada sonuçları itibariyle halkın mali olarak zenginleşmesine neden olan bazı parametrelerin tarihsel seyriden bahsedeceğiz. Şunu ifade etmeliyim ki burada ele aldığımız olaylar tasavvufu ortaya çıkaran sosyo-ekonomik etkenler olarak kabul edilmekle birlikte bunun dışında başka faktör ve olayların da olduğunu unutmamalıyız. Biz sadece önemli gördüğümüz bazı olayları sunmaya çalışacağız.

2.2.3.1. Ecnadeyn Savaşı (13/634)

Ecnadeyn savaşı İslam ordusunun Filistin ve Suriye fethi esnasında Bizanslılar ile yaptıkları ilk savaştır. Hz. Ebu Bekir, Medine'de 634 yılında hacdan döndükten sonra bazı gönüllülerden bir grubu daha önce defalarca teşebbüs edilmesine rağmen olumlu bir netice alınamayan Suriye ve Filistin'i fethetmek üzere gönderdi. Amr b. As'ı kumandan olarak Filistin'e, Şürahbîl b. Hasene'yi kumandan olarak Ürdün'e Yezîd b.

³²⁶ Bozkurt, N. ve M. S. Küçükkaşçı, "Medine", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2003, C. XXVIII, s. 305-318.

³²⁷ Altunkaya, Mustafa, *Bir Başka Açıdan Sûf Hareketi Tarihi*, s. 12-13.

Ebu Süfyân ile Ebu Ubeyde b. Cerrah'ı kumandanlar olarak Suriye'ye fetih için görevlendirdi. Her bir ordu daha önce 3000 kişiden oluşurken takviye birliklerle daha sonra 7500 kişilik askerî bir güç haline geldiler. Amr b. As Güney Filistin'e, diğerleri Ürdün ve Suriye'ye yöneldiler. Yezit b. Ebu Süfyân, Vâdilarabe'de Bizans ordusunu bozguna uğrattı. Amr b. As ise Güney Filistin'i fethetti. İslam ordularının ani saldırıları ve sonucunda zaferle çıkmaları üzerine Bizans İmparatoru Herakleios, Theodoros adlı kardeşinin komutasında 80.000 kişilik bir ordu gönderdi. Bu ordu ile karşı karşıya gelmenin zorluğunu gören Amr b. As halife Hz. Ebu Bekir'den takviye istedi. Hz. Ebu Bekir de o esnada başka bir yerde olan Hâlid b. Velîd'e Suriye'deki orduya katılmasına dair haber gönderdi. Hâlid b. Velîd, yorucu ve uzun bir çöl seferinden sonra 700 kişilik birliğiyle oradaki Dımaşk'ta bazı Bizans gruplarını bozguna uğrattı. Oradan Şurahbîl, Ebu Ubeyde ve Yezîd ile yetişti bu sırada Busrâ'yı barış ile fethettiler. Kumandanlığını Hâlid b. Velîd'in yürüttüğü bu İslâm ordusu, kuzeye ilerledi. Kudüs'ün batı tarafındaki Remle ve Beytülcibrin arasındaki Ecnâdeyn'de Bizans ordusu ile karşı karşıya geldi. İslâm ordusunun kumandanı Hâlid b. Velîd ordu merkez kuvvetlerine Ebu Ubeyde'yi, Muâz b. Cebel'i, sağ kanada Saîd b. Âmir'i, sol kanada, Saîd b. Zeyd'i de süvari kuvvetlerine kumandan olarak atadı. İslam ordusu devrin en güçlü devleti Bizans'ın iyi eğitilmiş ve daha önce Sâsânîler'e karşı kazandığı zaferlerle özgüveni ve morali yüksek bu ordu ile savaşmak durumunda kaldı. Müslüman askerlerin en az iki katı olmasına rağmen silâh bakımından da çok daha üstün olmalarına rağmen savaş, İslam ordusunun zaferiyle neticelendi. Savaşta 3000 düşman askeri öldürülürken İslam ordusu yalnızca on dört şehit verdi. Hz. Ebu Bekir'e zafer müjdesini Başkumandan Halit bin Velid bir mektupla ulaştırdı. Ecnâdeyn Savaşı, Suriye ve Filistin kapılarının müslümanlara açılmasını sağlamıştır. Bu savaştan hemen iki yıl sonra kazanılan Yermük zaferi ise bu bölgenin fethini tamamlamıştır.³²⁸

³²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. III, s. 124, 282; C. IV, s. 101, 194; İbn A'sem el-Kûfi, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfi el-Ahbârî, *Kitâbü'l-Fütûh*, Haydarâbâd 1388/1968, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, C. I, s. 145-148; Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân*, (nşr. Ferîd Abdülazîz el-Cündî), Dâr el-Kütüb İlmiyye, Beyrut 1410/1990, C. I, s. 129-130; Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, Çağ Yay., İstanbul 1990, s. 349-390; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ecnâdeyn Savaşı", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, C. X, s. 385.

Bu fetih sonucunda elde edilen ganimet gelirleri, ayrıca açılan yeni ticaret yolları Müslümanların mali açıdan zenginleşmesinde, sosyo-ekonomik olarak daha refah bir hayat yaşamalarına etki eden büyük parametrelerden biri olarak değerlendirilmektedir.

2.2.3.2. Yermük Savaşı (15/636)

Yermük, Suriye’de Bizans egemenliğine son veren müslümanların tamamen bölgeye hâkim olmasını gerçekleştiren savaştır. İslam ordusu karşısında bozguna uğrayarak Filistin ve Suriye’deki egemenliğinin yok olmaya başladığını gören İmparator Herakleios, bir ordu hazırlayarak Müslümanlar üzerine Yermük vadisine yönlendirdi. Ordudaki asker sayısı 100.000 kişi olduğu rivayetler arasındadır.³²⁹ Diğer bazı kaynaklarda farklı abartılı rakamlar da görülmektedir.³³⁰ Bizans ordusundan haberdar olan Suriye orduları başkumandanı Ebu Ubeyde b. Cerrah, bölgedeki başka askeri güçlerle birleşerek Yermük vadisine hareket etti. Ordu sayısı 25.000’i aşındı ve orduda 100’ü Bedir gazisi olmak üzere ayrıca 1000 kadar sahabe vardı. Ayrıca ashaptan bazı kadın da orduya katılmıştı.³³¹ Savaş öncesinde Ebu Ubeyde ile diğer kumandanlarla istişare eden Halid b. Velid, daha önce Arapların bilmedikleri bölük ve tabur sistemini ilk defa bu savaşta uygulayarak ordusunu otuz sekiz bölüğe ayırarak her birine bir kumandan tayin ederek ordunun bir arada olma tehlikesini ortadan kaldırdı. Muharebenin seyrine göre birliklerin harekete geçmesini sağlayacak tedbirler aldı.³³² İki ordu yaz sıcağında üç ay bekledikten sonra Yermük Muharebesi, Bizans’ın şiddetli bir saldırısıyla başladıktan sonra Bizans askerleri Müslümanların İslâm ordugâhına kadar ilerler bazı Müslüman askerler savaşın şiddetli zamanında kaçar. Bu durum İslâm ordusunu zor duruma sokar. Halid b. Velid gerekli tedbirleri alarak çok şiddetli bir muharebenin neticesinde kendilerinden çok daha büyük bir orduyu yenilgiye uğratarak zafer elde ederler. Halid b. Velid, Hz. Peygamber’in kendisine verdiği “Seyfullah” lakabı yanında bu zaferle Suriye fâtihi lakabını kazandı.³³³

³²⁹ Taberî, *Târîhu’r-Rusûl ve’l-Mülûk*, C. I, s. 2347.

³³⁰ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, s. 160; el-Kûfî, İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, C. I, s. 218-229.

³³¹ Taberî, *Târîhu’r-Rusûl ve’l-Mülûk*, C. I, s. 2348-2349; Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, s. 160.

³³² Fayda, “Yermük Savaşı”, *DİA*, C. XLIII, s. 485-486.

³³³ Şehîd, İrfan, “Esrârü’n-nasri’l-Arabî fî fütûhi’ş-Şâm: Ma’reketü’l-Yermük”, *el-Mü’temerü’d-devliyyü’r-râbi li-târîhi Bilâdi’ş-Şâm fi Sadri’l İslam*, (nşr. M. Adnân Bahît-İhsan Abbas), Amman 1987, C. III, s. 137-147.

Bizans varlığı bu savaştan sonra bölgede sona erer. Müslümanlar Dımaşk ve Humus'a sevgi gösterileriyle girerler. Ardından Bizans'a ait Halep, Antakya, Urfa, Kaysariye dâhil el-Cezire bölgesi beldelerinin yanı sıra İrmîniye'yi alarak Mısır'ın fethi için Mısır'a yöneldiler.³³⁴

Bu savaşın Suriye'de Bizans egemenliğine son vermesi, Müslümanların tamamen bölgeye hâkim olmasını gerçekleştirmesi, Mısır'ın fethini hazırlaması ve sonucunda elde edilen ganimet gelirleri, Müslümanların ekonomik refahına katkıda bulunan önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2.3.3. Kadisiye Savaşı (15/636)

Kadisiye savaşı ile Müslümanlar, Kuzey Irak ve İran kapılarını açtı. Meydan savaşı olarak cereyan etmiştir. Savaşın nedeni Sasanilerin öncelikle İslam ordusunun fethettiği toprakları geri alma planları Sevâd arazilerindeki halkın antlaşmalara uymaması bazen yerli halkın isyana kalkışması sayılabilir. Hz. Ömer, Sa'd b. Ebu Vakkâs'a ve orduya bazı tavsiyelerde bulunduktan sonra Irak'a doğru hareket etmelerini emretti.³³⁵ Sa'd b. Ebu Vakkas kuvvetlerle birlikte yola çıkarak Zerûd ve Şerâf denilen yerlerde konakladı. Kışı geçirdikten sonra ilkbaharda Kûfe'ye 30 km uzaklıktaki Sâsânîler'in en önemli serhat şehri Kadisiye'ye ulaştı. İslâm ordusu 60-70.000, Sâsânî ordusu 30.000-250.000 arasında olduğuna dair değişik rivayetler mevcut. Hatta İslam ordusu sayısı 9-10.000 Sâsânîler ise 70-80.000 olduğu kaydedilmektedir. Sa'd b. Ebu Vakkas, cephedeki gelişmeleri sürekli olarak Hz. Ömer'e haber vermekte ve halifeden gelen emirleri yerine getiriyordu. Önce bir heyeti III. Yezdicerd'e göndererek onu İslâm'a girmeye veya cizye ödemesini istedi. Ancak heyete alaycı bir tavırla karşılık verdiler. Görüşmelerden netice çıkmayınca ordular savaş düzenine geçti.³³⁶ Haftalarca devam eden kollarışın ardından savaş başladı ve çok şiddetli üç/dört gün sürdü. Rahatsızlığından dolayı fiilen çarpışmaya katılamayan Sa'd ordusu yüksek bir çardaktan yönetti. Bu savaşta Müslümanların ilk defa karşılaştıkları filler, tecrübesizlikleri sebebiyle birinci gün onlara zor anlar yaşattı. İkinci gün toparlansalar

³³⁴ el-Ezdi, Ebû İsmail Muhammed b. Adullah, *Fütûhu's-Şâm*, (nşr. Abdülmün'im Abdullah Âmir), Müessesetü Secelü'l Arap, Kahire 1970, s. 217 vd.

³³⁵ Dahlân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Zeynî Dahlân el-Mekkî, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye Mudi'l Futuhatu Nebeviyye*, Mektebetü'l Helbi, Kahire 1387/1968, C. I, s. 80-109.

³³⁶ Yücesoy, Hayrettin, "Kadisiye Savaşı", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2001, C. XXIV, s. 136-137.

da üçüncü gün şiddetli çarpışmadan birçok kayıp verdiler. Savaşın sonuna doğru Suriye'den takriben 6000 kişilik takviye kuvvetin desteği ile bazı komutanların isabetli taktikleri sayesinde Müslümanlar üstünlüğü sağladılar. Sasani ordu kumandanı Rüstem'in öldürülmesiyle³³⁷ düşman ordusu dağılıp yenilgiye uğradı. Sa'd, Sasaniler karşısında kazandıkları büyük zaferin müjdesini hemen hemen her gün Medine'den çıkıp habercilerin getireceği müjdeyi bekleyen halife Hz. Ömer'e ilettiler. Her iki ordunun da en az üçte birini kaybettikleri Kadisiye savaşında Müslümanlar arasında çok kıymetli "direfş-i kâviyânî" unvanındaki kutsal İran sancağı olmak üzere çok miktarda ganimet malı kazandılar.³³⁸ İslâm tarihinde gerçekleşen en önemli zaferlerden biri olarak kabul edilen Kadisiye Savaşı, Müslümanlar için büyük bir moral ve üstünlük vesilesi olmuştur. Bu zafer ile birlikte Irak'ın kapıları Müslümanlara açılmış, İran'ın düşüşü başlamıştır. Sâsânîler'in başşehri Medâin fethedilmiş başka fetihlere yol açmıştır. Bu savaşta 100 kadar Bedir ashabı, 310 kadar Bey'atürrıdvân'da bulunan sahabi, Mekke'nin fethine katılan 300 sahabi ve 700 sahabe çocuğu katılmıştır.³³⁹ Sonraki fetihler için slogan haline alan, "*Biz insanları kula kul olmaktan kurtarıp Allah'a kul etmek için geldik*" sloganı Kadisiye'nin hediyesidir.³⁴⁰

Kadisiye savaşı Kuzey Irak ve İran kapılarını Müslümanlara açması ve sonucunda elde edilen büyük ganimet gelirleri, Müslümanların zenginleşmesine büyük bir olduğu muhakkaktır.

2.2.3.4. Nihâvend Savaşı (21/642)

Nihavend, İran'da tarihî bir şehrin adıdır. Nihâvend savaşı, Hz. Ömer döneminde müslümanlarla Sâsânîler arasında meydana gelen ve müslümanların üstünlüğüyle neticelenmiştir. Kadisiye Savaşı'nda (15/636) İslâm ordusu karşısında ağır bir bozguna uğrayan Sâsânî Hükümdarı Kısra III. Yazdicerd, müslümanların başşehir Medâin'i fethetmesine engel olamamış, daha sonra İsfahan'a kaçmıştı (19/640). Bu olaylar sonucunda bazı bölge halkları, müslümanları bölgelerinden söküp atmak amacıyla III. Yazdicerd'in liderliğinde Nihâvend'de bir araya geldiler (20/641). Toplanan bu ordunun kumandanlığına Firuzan tayin edildi. Bu ordunun sayısı hususunda 60-150.000 arasında

³³⁷ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, C. III, s. 564, 576.

³³⁸ Dahlân, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye Mudi'l Futuhatu Nebeviyye*, C. I, s. 80-109.

³³⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. II, s. 453.

³⁴⁰ Yücesoy, "Kadisiye Savaşı", *DİA*, s. 136-137.

farklı sayılar zikredilmekte, bunun dışında ordu içinde çok sayıda fil olduğu nakledilmektedir. Hz. Ömer, Sâsânîler'in savaş hazırlıklarını o esnada Kûfe Valisi olan Sa'd b. Ebu Vakkas'tan haber alınca Basra ve Kûfelilerden oluşan birlikleri Nihâvend'e gitmek üzere harekete geçirdi. Ayrıca bu birliğe aralarında Medine'den Mugire b. Şube'nin de olduğu askerlerle takviye birlik gönderdi. Ahvaz'daki askerleri de oraya yönlendirdi. Bu orduya Kesker Valisi Nu'mân b. Mukarrini kumandan olarak atadı. İslâm ordusunda asker sayısı 30.000 olarak rivayet edilir. Bu orduda Huzeyfe b. Yemân, Mugîre b. Şube, Abdullah b. Ömer, Ka'ka' b. Amr, Cerîr b. Abdullah, Kays b. Mekşûh Eş'as b. Kays, Tuleyha b. Huveylid, Amr b. Ma'dikerib, gibi meşhur kişilerin de olduğu İslâm ordusu üç gün devam eden muharebenin son gününde ordu kumandanı Nu'mân b. Mukarrin şehid düşer, bunun üzerine Hz. Ömer'in daha önce emrettiği gibi kumandanlığı Huzeyfe b. Yeman üstlenerek Sâsânî ordusunu tamamen dağıtarak bozguna uğratar. Müslümanlar Nihâvend'i kuşatır eman karşılığında kapıları açılan Nihavende kolayca girdiler (21/642). Nihâvend merzûbânı, Huzeyfe b. Yemân ile her yıl belirli miktarlarda vergi ödemek şartıyla anlaşma yaptı. İslâm tarihinde Nihavend savaşı, Sâsânîlerin bozguna uğramasından dolayı bir daha toparlanamamaları bölgedeki Dinever, Hemedan ve İsfahan gibi Sâsânîler'e ait birçok şehrin fethine zemin hazırlaması bakımında önemli bir dönüm noktası olmuştur.³⁴¹ Bu nedenlerle de Nihâvend zaferi "fethu'l-fütûh" olarak anılan bu fetih³⁴² Müslümanların ekonomik olarak zenginleşmesinde büyük rol oynadığı etkenlerden biridir.

2.3. Tasavvufu Ortaya Çıkaran Bazı Siyasal ve Tarihsel Parametreler

Tasavvufun aktif ve canlı olmasının temelinde dayandığı kâmil insan tabiatı düşüncesi yer almaktadır. Tasavvuf insanın her yönüne hitap ederek insanın dikkatini nefse yoğunlaştırıp kuralcıların baskılarından ve siyasi çalkantılardan az zararla çıkmayı başarmıştır.³⁴³

³⁴¹ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi Tarihi'l Müluk ve'l Umem*, (nşr. Süheyl Zekkâr), Daru'l Fikr, Beyrut 1415/1995, C. III, s. 171-182; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. III, s. 5-16; C. V, s. 398-400; C. VIII, s. 705-706; C. IX, s. 495; C. X, s. 204, 331, 398-399; Dahlân, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye Mudi'l Futuhatu Nebeviyye*, C. I, s. 80-120-126, Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri: 1578-1612*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1993, s. 183-185, 201-206; Sarıçam, İbrahim, "Nihavend", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, C. XXXIII, s. 98-99.

³⁴² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân-Ülkelerin Fetihleri*, s. 439.

³⁴³ Bardakçı, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, s. 20.

Bu bölümde tezimizin bir kısmını oluşturan tasavvufu ortaya çıkaran bazı siyasal ve tarihsel parametreler olan; Cemel Vak'ası, Siffin Savaşı ve Hakem olayı, Kerbela olayı ve Hz. Hüseyin'in şehadeti, Tevvabin Hareketi, Harre savaşı, Medine kuşatması ve Kâbe baskını gibi siyasal ve tarihsel olayların arka planı sunulmaya çalışılacaktır. Bu dönemde meydana gelen olaylara halkın ve alimlerin tepkilerini ise çalışmanın üçüncü bölümünde yer verilecektir. Bu cümleden olarak Emevi hilafeti döneminde Yezid'e karşı Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn ve Muhammed b. Hanefiyye gibi ileri gelen Hâşimîler ile Abdullah b. Ömer, Medine'deki yönetim karşıtı muhalif tavır konusunda çekimser kalmış burada zühd hayatını tercih etmişlerdir.³⁴⁴ Ca'fer es-Sâdık olarak maruf Cafer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeynelâbidîn (ö. 765) siyasetten uzak Medine'de ilimle iştigal olmuş Emevi baskısından bu şekilde kurtulmuştur. Abbasi döneminde de siyasî iradenin değişmediğini söyleyerek ilme kendisini vakfetmiş amcazadeleri Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve İbrâhim b. Abdullah'ın 762 tarihindeki isyanına sıcak bakmamış, durumdan uzak kalmayı tercih etmiştir. Cafer es-Sâdık, babası Muhammed el-Bâkır ile dedesi Zeynelâbidîn'in yolunda fitneden olduğunca uzak kalmaya çaba göstermiştir.³⁴⁵ Bu dönemde yaşanan zühd hayatının temel tarihsel ve siyasal parametreleri birlikte değerlendirilecektir.

2.3.1. Cemel Vak'ası (36/656)

Cemel Vak'ası, İslam tarihinde Hz. Ali ve Hz. Âişe arasında meydana gelen savaşa verilen isimdir. Hz. Osman asilerce şehit edilince (17 Haziran 656) Medine'deki ashop Hz. Ali'yi halife tayin etti (17 veya 22 Haziran 656). Halife olduktan sonra Hz. Osman'ın katillerini tespit edip cezalandırma gibi büyük bir mesele Hz. Ali'yi bekliyordu. Lakin değil belli bir katil "*Osman'ı hepimiz öldürdük*" şeklinde birbirine kenetlenen şehre hâkim bir asi topluluğu vardı. Bu isyancıları hemen ortadan kaldırmak zordu. Diğer taraftan yeni halife olan Hz. Ali sadece Medine'de biat almış diğer yerler henüz biat etmemişti. Hz. Ali biat etmeyen Halife Hz. Osman'ın atadığı bazı valileri değiştirmek istemiş bunun üzerine Zübeyir b. Avvam, Kûfe, Talha b. Ubeydullah da Basra valiliğini talep etmiş ama talepleri karşılanmamıştır.³⁴⁶ Bundan dolayı da Zübeyir ve Talha Hz. Ali'den umre yapmak üzere Medine'den ayrılmak için müsaade istemiş,

³⁴⁴ Küçükbaşçı, "Harre Savaşı", *DİA*, C. XVI, s. 245-247

³⁴⁵ Öz, Mustafa, "Cafer es-Sâdık", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1993, C. VII, s. 1-3.

³⁴⁶ Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, C. I, s. 3082.

müsaade dört ay ancak verilmişti. Hz. Osman'ı halifeliğinin son zamanlarında farklı sebeplerle eleştiren Hz. Âişe, Hz. Osman'ın Medine'den ayrılmaması isteğini geri çevirerek asilerin isyanının bidayetinden sonra hac yapmak üzere Mekke'ye gitmişti. Hz. Aişe, hacdan sonra Medine'ye dönerken halife Hz. Osman'ın şehit edildiğini Hz. Ali'nin ise halife olduğunu öğrenince dönerek Mekke'de halka halife Hz. Osman'ın mazlum olduğunu böylece şehit edildiği şeklinde bir konuşma yaptı. Öte yandan halife Hz. Osman'ın ölümünden Hz. Ayşe'yi sorumlu tutanlar olmuş ama Hz. Âişe iddiaları kabul etmemiştir. Halife Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Emevî ailesi Medine'den ayrılmış, Hz. Osman'ın Yemen ve Basra valileri, hazinelerindeki mal ve savaş teçhizatı ile beraber Mekke'ye gelmiş ve Hz. Âişe'ye iştirak etmişlerdir.³⁴⁷ Zübeyir ve Talha da Hz. Ali'den umre yapmak üzere Medine'den ayrılmak için müsaade istemiş müsaade üzerine Mekke'ye gitmiş, Hz. Âişe'nin tarafında durmuşlar. “*Osman'ın kanını talep için*” Mekke'de Hz. Âişe'nin liderliğindeki oluşum, istişarelerden sonra asilere karşı çıkmak üzere Medine'ye gitme yerine Hz. Osman'ın dönemi Basra valisi Abdullah b. Âmir'in yoğun talebi üzerine Basra'ya gitme kararı verdiler. Bu karar üzerine yola çıkan Hz. Aişe ile beraber Hz. Peygamberin zevceleri de Zâtürk denilen yere kadar Hz. Âişe'yi ağlayarak uğurladılar. Bu yer “ağlama günü” (yevmü'n-nahîb) diye yâd edilmiştir. Mekke'den “Asker” isimli devesi üzerinde yola koyulan Hz. Âişe, 3000 kadar askeri mevcuttu. Ama Zâtürk ve Merrüzzahrân'da, savaş kazanılırsa kimin halife olacağı tartışıldı. Zübeyir, Talha veya Hz. Osman evladından birinin halife olması tartışılırken halifeliğin Hz. Osman oğullarının hakkı olduğunu düşünenler burada ayrıldılar. Sonuçta Hz. Âişe, Zübeyir ve Talha takriben 1000 kişi ile Basra'ya kadar gittiler.³⁴⁸ Basra'ya yakın bir yerde yolda köpek havlamaları işiten Hz. Âişe orasının neresi olduğunu sorunca Hav'eb suyu mevkii olduğunu öğrenmiş, Resul-i Ekrem'in zevcelerine “*Acaba hanginize Hav'eb köpekleri havlayacak?*” şeklinde dediğini³⁴⁹ hatırlayınca Hz. Peygamberin bu gidişini tasvip etmediğini düşünerek geri dönmeyi düşünmüş, Abdullah b. Zübeyir ve bir grup sahâbî, rehberin o mevkiinin adında yanıldığını söylemiş, Zübeyir b. Avvâm ise, “*Belki Allah Teâlâ senin sayende müminlerin arasını düzeltecektir*” şeklinde onu ikna etmişlerdi. Hz. Âişe beraberindekilerle birlikte Basra yakınlarına gelince Basralıları taraflarına çekmek için

³⁴⁷ Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, C. I, s. 3099.

³⁴⁸ Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, C. I, s.3099.

³⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. VI, ss. 52, 97.

birini gönderdiler. Hz. Âişe, hedeflerinin asilerin bozduğu barış ve düzeni yeniden inşa etmek, Hz. Osman'ın katillerine gereken cezayı vermek, Hz. Ali'ye zorla biat alındığı şeklindeki konular olduğunu bildirmiş Basralılar bu konuda iki kısma ayrılmış ve sert tartışmalara başlamışlardı.³⁵⁰

Diğer taraftan Hz. Ali, Hz. Âişe ve beraberindekilere Rebeze'de yetişmek için 3000 kişi ile 656 yılı Ekim ayının sonunda Medine'den ayrılmıştı. Hz. Ali Basra'daki durum hakkında haber alınca Vali Osman b. Huneyf'e mektupta Zübeyr ile Talha'nın kendisine zorla biat ettirilmediklerini haber vermişti. Haberi alan Vali Osman b. Huneyf Hz. Ali'nin haklı olduğunu söyleyerek Basra'dan ayrılmalarını istemiş; ancak diğerleri de haklı olduklarını öne sürerek Osman'ın Basra'dan ayrılmasını istemiş, sonuçta bir akşam namazı esnasında baskınla Vali Osman b. Huneyf esir alındı. Ama Hz. Âişe onun bırakılmasını sağladı. Böylece Basra'da beytülmal ele geçirildi. Zübeyr ve Talha Basra'da taraftarlarından ortak biat aldılar. Hz. Âişe Basra'da tam destek sağlayamamış önde gelen bazı kişiler ikna olmamıştır. Kûfe'yi kazanmak istemişse de yapamamıştır. Hz. Ali de Kûfe'nin desteğini sağlayamamış. Kufe Valisi Ebu Mûsâ el-Eş 'ari tarafsız kalınca Mâlik el-Eşter, Hz. Ali'nin müsaadesiyle Kûfe'ye gidip Ebu Mûsâ'nın konağını ele geçirdi. Kûfe dışında kuvvetlerini toplayan Hz. Ali, Basra'ya hareket ederek Zaviye civarında konakladı. Zûkar'ı terk etmeden anlaşma ümidiyle Hz. Âişe'ye Ka'ka' b. Amr' adlı sahabiye elçi olarak gönderdi. Ka'ka' Hz. Âişe, Zübeyr ve Talha ile görüşmüş, Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmanın mümkün olabilmesi için Hz. Ali'nin halifeliği etrafında toplanmaları yolunda onları iknaya çaba göstermiş, halifenin bu düşüncede olması şartıyla onlar da barışı red etmeyeceklerini söylemişlerdi.³⁵¹

Talha ve ayrıca Zübeyr ile bizzat görüşme yapan Hz. Ali, olumlu netice almıştır. Dahası Zübeyr, Resulullah'ın Zübeyr'in Ali ile haksız bir şekilde mücadele edeceği şeklindeki sözleri Hz. Ali Zübeyr'e hatırlatınca yapılan harekettten geri dönmek istediğini Hz. Âişe'ye söylemiş ama oğlu Abdullah babasını döneklik ve korkaklıkla itham etmiştir. İşte tam da bu esnada herkes taraftarlarına, karşıdan bir saldırı olmadığı

³⁵⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C. I, s. 51-73; Fığlalı, "Cemel Vak'ası", *DİA*, C. VII, s. 321-322.

³⁵¹ Taberî, *Târihu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, C. I, s. 3156-3157.

müddetçe savaşı başlatmamaları hususundaki emre rağmen kimse bir şey idrak edemedi her iki taraf da kendilerini bir savaşın içinde buldular.³⁵²

Hiz. Osman'ın öldürülmesi olayına katılanlardan bazılarının barış olursa kendilerinin cezalandırılacaklarını anlayarak savaşı başlattıkları rivayetler arasındadır. Hiz. Âişe ve Hiz. Ali savaşa engel olmak ve bitirme amacıyla yoğun çaba sarf etmiş ama yine de çarpışmalar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Hiz. Âişe feryadının duyulmadığını görünce Kab'a Kur'an'ın hakemliğini isteyip barış için bağırmasını emretti. Ama Kâ'b da bu esnada öldürüldü. Hiz. Âişe taraftarlarının iyi bir kumandanı olmaması aniden şiddetlenen savaş Hiz. Âişe'nin etrafında meydana geliyordu. Onun için onun tarafına yağın oklar Hiz. Aişe'yi korumaya çalışan Abdullah b. Talha dâhil takribi yaklaşık yetmiş kişinin ölmesine sebep oldu. Savaşın Hiz. Âişe'nin üzerinde olduğu devenin etrafında meydana geldiğini gören Hiz. Ali, devenin öldürülmesini sağladı devenin öldürülmesiyle savaş bir anlamda neticelenmiş oldu. İslâm tarihinde bu olaya "Vak'atü'l-cemel" denilmesinin sebebi Hiz. Âişe'nin savaşı devesinin üzerinden idare etmesinden kaynaklanmıştır.³⁵³

Bu olayda Hiz. Âişe yara almamış ancak Talha, Mervan b. Hakem tarafından daha savaşın başlarında atılan bir okla öldürüldüğü rivayet edilir. Vâdissibâ'da savaş meydanından uzaklaşmakta olan Zübeyir'de biri tarafından öldürülür. Savaşta Hiz. Âişe'nin devesi düşünce Hiz. Ali tarafında olan kardeşi Muhammed ile Ammâr b. Yâsir yanına giderek Aişe'yi oradan uzaklaştırdılar. Yanına gelen Hiz. Âişe, Hiz. Ali'ye, "*Sen galip geldin, artık müsamahalı davran*" demiş, Hiz. Ali ise ona da yanında savaşa iştirak edenlere de iyi davranmıştır. Hatta savaşta ölen müslümanları bizzat defn ettirdi. Ordusuna yağın yapmamalarını, kimseye dokunmamalarını Hiz. Ali Basra'ya girmeden önce emretti. Basra'dan ayrılacağı esnada Medine'ye Hiz. Âişe'yi bizzat uğurladı. Hiz. Âişe, olay nedeniyle Müslümanların birbirlerini incitmemelerini, Hiz. Ali ile arasında kişisel hiçbir dargınlığının olmadığını Hiz. Ali'nin iyi ve mümtaz biri olduğunu ifade etti. Basralılardan kırk kadın, kırk da erkek kendisine refakat etmekle tayin edildi. Kardeşi Muhammed ile beraber 24 Aralık 656'da Basra'dan ayrılarak Mekke'ye hac

³⁵² Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülük*, C. I, s. 3183.

³⁵³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C. I, s. 51-73; Fığlalı, "Cemel Vak'ası", *DİA*, C. VII, s. 321-322.

yapmak üzere giden Hz. Âişe, oradan Medine'ye geçti hayatının geri kalanını orada geçirdi.³⁵⁴

Cemel Vak'ası İslam tarihinde birçok tartışmaya sebep olmuş, farklı düşüncelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu olayın diğer etkenlerle birlikte tasavvufun ortaya çıkmasında da etkili olduğu belirtilmektedir. Zira olayın yaşandığı dönem tasavvuf ilmi açısından zühd dönemi olarak değerlendirilmektedir. Bu olayda birçok zühd ehli sahabinin şehid olması ayrıca olayın vuku bulmasından sonra da bazı çevrelerde zühde yönelme tasavvufun doğuşunda bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3.2. Sıffin Savaşı ve Hakem Olayı (37/657)

Sıffin Savaşı, Hz. Ali ve Muaviye b. Ebu Süfyân arasında (37/657) tarihinde meydana gelen savaştır. Hz. Ali Suriye valiliğine Sehl b. Huneyf'i tayin etmiş, Suriye eski valisi Muaviye yeni valinin girişini engellemiş, Dımaşk'taki Hz. Osman'ın kanlı gömleğini minbere astırarak Hz. Osman'ın kanını dava etmek üzere halktan biat almıştır. Halife Hz. Ali'nin elçisini Osman'ın katillerinin cezalandırılması dışında herhangi bir teklife olumlu yanıt vermeyeceğini ifade ederek elçiyi cevapsız döndürdü. Onun isyan etme niyetini anlayan Hz. Ali mücadele için hazırlık yaptı. Ancak bu esnada Cemel Vak'ası meydana geldi. Bu olaydan sonra oradan Kûfe'ye dönen Hz. Ali, Muaviye'ye tekrar elçi gönderdi. Yine olumsuz cevap aldı, dahası Muaviye Hz. Ali'nin asilerin suç ortağı olduğunu iddia ederek Osman'ın kanını dava edeceğini söylemiş, bir müddet sonra Hz. Ali'ye gönderdiği mektupta Osman'ın katillerinin kendisine teslim edilmesi halinde biat edeceğini, aksi halde savaşacağını haber vermiştir. Bu haberin de Medine'de duyulması üzerine Mescid-i Nebevi'dekiler bir ağızdan "Osman'ın katilleri biziz!" şeklinde bağırdıkları kaydedilmektedir.³⁵⁵ Savaş kaçınılmaz hale gelmiş iki taraf Mayıs 657 sonlarında savaş yerine geldiler. Elçiler, Muaviye'yi Hz. Ali'ye biata çağırılmış ama Muaviye olumsuz yanıt vermiştir. Muaviye, Hz. Ali'nin asilerin suç ortağı olduğunu Osman'ın kanını dava edeceğini tekrarlamıştır. Sonuçta Fırat'ın kıyısında bulunan Sıffin'da ordular arasında çatışmalar başlamış önce kısmî çatışmalar yapılmış

³⁵⁴ İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-Kübrâ, C. III, s. 57; C. V, s. 31, 34, 39; C. VII, s. 65; Nedvî, Süleyman, *İslâm Tarihi, Asr-ı Saâdet: Hz. Âişe*, (haz. Ömer Rıza Doğrul), Asar-ı İlmiye, İstanbul 1928, C. V, s. 132-152.

³⁵⁵ Nasr b. Müzâhim, Ebü'l-Fazl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr el-Minkarî et-Temîmî, *Vak'atü Sıffin*, (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Mektebetü'l Hancı, Kahire 1401/1981, s. 86.

bu çatışmalar zilhicce sonuna dek sürdü.³⁵⁶ Daha sonra Muaviye gönderdiği bir heyetle Osman'ın katillerinin kendisine verilmesini, Hz. Ali'nin halifeliği bırakmasını, şûra ile halife seçilmesini istedi.³⁵⁷ Yani katiller verilse dahi Muaviye Hz. Ali'ye biat etmeyeceğini izhar etmiş oldu. Hal böyle iken anlaşma ümidi bitti ve taraflar savaş yapmak üzere hazırlandılar. Savaşı başlatan olmamaları, yaralılara ve kadınlara asla dokunmamaları, kaçanları öldürmemeleri, hanelerine girmemeleri şeklinde Hz. Ali taraftarlarına talimat vermiş, gönderdiği biriyle bir defa daha Muaviye'yi isyandan döndürmeye çalıştı. Neticede çatışmalar başladı önce birlikler birbirleriyle savaştı sonuçta taarruza geçildi şiddetli çatışmalar cereyan etti çatışmalar esnasında Hz. Ammâr b. Yâsir, Muaviye taraftarlarınca şehit edildi. “*Ammâr'ı isyancı bir topluluk öldürecek*” hadisi³⁵⁸ Muaviye tarafında olumsuz bir etki bıraktı. İsyancılara üstünlük sağlayan Hz. Ali taraftarları Muaviye'nin karargâhına dek yaklaştılar. Hatta Muaviye'ye Hz. Ali'nin mübareze teklif ettiği, Muaviye'nin kabul etmediği ifade edilmektedir. Savaş şiddetlenmiş bu şiddet nedeniyle “*leyletü'l-harîr*” şeklinde adlandırılan 27-28 Temmuz 657 Cuma sabahına dek devam etmiştir. Son darbeyi kalabalık birliklerle taarruz yaptıran Hz. Ali kazanmaya çok yaklaşmışken Muaviye taraftarı Amr b. As, anlaşmazlığın Kur'an hakemliğinde halledilmesini ortaya atmış kaçmayı düşündüğü bir esnada Muaviye'yi bozguna uğramaktan kurtarmıştır. Muaviye, Kur'an sayfalarını mızraklarının ucuna takarak diğer tarafı Kur'an'a davet etmelerini söylemesi üzerine emir yerine getirilerek aynı zamanda, “*Ey Iraklılar! Artık savaşı bırakalım, aramızda Allah'ın kitabı hakem olsun*” şeklinde bağırmaya başladılar. Bu arada Şam Mushaf'ı da bu askerlerin mızraklarının ucunda yukarı kaldırılır. Hz. Ali tarafında savaştan yorulmuş karşı tarafla akraba olmaları ve dindaşları olana kılıç çekmekte tereddüt eden askerleri birbirine düşürür. Hz. Ali bunun bir hile olduğunu, Muaviye'nin birliklerini bozma nedeniyle bunu yaptığını yoksa Kur'an'ın hükmüne uymak için olmadığını ifade edip savaşı sürdürmelerini söylemişse de çoğunluk savaşın bitirilmesini, savaşı durdurmadığı halde Hz. Ali'yi Muaviye'ye vermek yahut öldürmekle tehdit etmişlerdir. Neticede Hz. Ali savaşı durdurma mecburiyetinde kaldı. Ardından her iki taraf kendilerini temsil etmek üzere iki hakem seçip Kur'an'ın hükmüne göre halifelik meselesini halledecekti. Amr b. As'ı Muaviye taraftarları, Ebu Mûsâ el-Eş'arî'yi ise Hz.

³⁵⁶ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, C. V, s. 5-6.

³⁵⁷ Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffîn*, s. 200.

³⁵⁸ Müslim, “Fiten”, 72-73.

Ali taraftarları hakem olarak seçtiler. Burada aslında Hz. Ali Abdullah b. Abbas'ı yahut Mâlik b. Haris el-Eşter'i düşünmesine rağmen onu tahkime zorlayanlar Ebu Mûsâ el-Eş'arî'den başkasının hakemliğini de kabul etmemekte direnmelerinden kaynaklı olarak Ebu Mûsâ el-Eş'arî seçilmiştir. Daha sonra taraflar hakemlerin bağlı olacakları tahkim nameyi düzenledi. İki tarafın hükme uymaya söz verdiği tahkim namede 31 Temmuz veya 4 Ağustos 657 tarihinde bir araya gelen iki hakem meseleyi Kur'an'a göre Kur'an'da hüküm bulamazlarsa Hz. Peygamberin sünnetine göre çözmeye anlaştılar. Tahkim name okunurken Temîmliler'den bir kısmı "lâ hükme illâ lillâh" cümlesiyle meselenin iki hakemin görüşüne bırakılmasına karşı çıktılar yaklaşık 12.000 kişi dönüş esnasında ordudan ayrılarak Kûfe civarındaki Harûrâ'ya giderek ilk Haricî zümresi oldular.³⁵⁹

Neticede tahkim name imzalandı, ordular ölümlerini gömdüler. İki tarafın savaş alanına gelişinden yaklaşık üç ay sonra Hz. Ali Kûfe'ye, Muaviye ise Suriye'ye döndü. İki ordunun sayısı ile ilgili 50.000 ile 150.000 arasında değişen farklı rakamlar zikredilse de genel kabule göre iki tarafın 90.000 civarında kişiye sahip olduğu rivayet edilir. Her iki ordunun da binlerce kaybı oluşmuştur. İslam tarihinde Sıffin Savaşı, Cemel Vak'ası'ndan sonra ikinci iç savaştır. Bu savaş Müslümanların geleceğini en çok etkileyip İslam tarihine yön vermede etkileri olan olaylardan biridir. Sıffin Savaşı, İslâm tarihinde özellikle mezhepler tarihinde katılanların durumu bakımından ilm-i kelâm da tartışılan önemli meselelerden biri halini almıştır. Hakemlerin görüşmesi ile ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler olmakla birlikte ilk toplantının Şubat 658'de Dûmetülcendel'de Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğü kararı alan hakemler ikinci görüşmede Hz. Ali ve Muaviye'nin halifeliğin dışında tutulmasını ve şûranın halife seçmesini kararlaştırmış, bunun üzerine hakemlerden Ebu Mûsâ kararı açıklayınca Amr b. As yine hileye başvurarak karar aksine Muaviye'yi halife tayin ettiğini söylemiştir. Ebu Mûsâ, aldatıldığını söylemişse de fayda etmemiştir. İki hakemin aldıkları kararı izhar etmeden birbirinden ayrılmış, Suriye'ye giden Amr b. As'ın Muaviye'nin tehdidi üzerine onu halife ilân ettiği bir rivayette zikredilmiştir.³⁶⁰ Ancak görüşmenin bir defa Ezruh'ta yapıldığı daha kabule yakındır.³⁶¹ Ebu Mûsâ'yı

³⁵⁹ Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffin*, s. 274-276; Yiğit, "Sıffin Savaşı", *DİA*, C. XXXVII, s. 108-109.

³⁶⁰ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, C. II, s. 411-412.

³⁶¹ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu*, (trc. Fikret Işıltan), A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1963, s. 35-44.

aldatarak Amr b. As'ın Muaviye'yi halife ilan ettiği şeklindeki bilgilerin doğru olmadığını kabul eden İslam tarihçileri de mevcut olmakla birlikte neticede Hakem Vak'ası anlaşmazlığı hal yoluna koymak yerine daha içinden çıkılmaz bir hale çevirmiştir. Muaviye'nin Suriye'de kendisini halife ilân etmesi Müslüman toplumu ikiye bölmüş ayrışan iki taraf da yeniden mücadele için tekrar hazırlıklara başlamış bu ayrışmaların yanında Haricîler de isyan hareketlerini tertip etmişlerdir.³⁶²

İslam tarihinde iç çatışma olarak gerçekleşen bu olayda Ammar b. Yasir gibi zühd ehli sahabilerin şehit olması, emevi iktidar sahiplerine halkın tepkisi ve oluşan iç buhran, sonuçları itibariyle analiz edildiğinde tasavvufun ortaya çıkmasında etkili bir parametre olduğunun göstergesidir.

2.3.3. Kerbela Olayı, Hz. Hüseyin'in Şehadeti (61/680)

Muaviye, kendisinden sonra halife olarak oğlu Yezîd'e biat alma isteğini bir mektupla Medine Valisi Mervân'a bildirir. Vali de Mescid-i Nebvî'de bu mektubu okuyunca itirazlar yükselir. Bu yüksek itiraz Muâviye'nin dürüst davranmadığı saltanatı babadan oğula geçiren Bizans sistemini müslümanlar üzerinde oluşturmaya çalıştığı şeklinde Abdurrahman b. Ebu Bekir'in itirazıdır. Abdullah b. Zübeyr Allah'a karşı gelene itaatin câiz olmadığını Abdullah b. Ömer ise Yezîd'in fâsik olduğunu yüksek sesle dile getirerek biat etmediler. Bu itiraza Hz. Hüseyin de fikren katılıyordu. Hz. Hüseyin, Zübeyr vb. Yezid'in veliahtlığına karşı çıktılar.³⁶³

Mervân'ın Muâviye'ye durumu bildirmesi üzerine Muaviye Medine'ye giderek itiraz sahiplerini tehdit etse de istediğini alamadı. Nihayet Muâviye (60/680) tarihinde ölünce yerine gelen Yezîd, ne pahasına olursa olsun Hüseyin ve diğer muhaliflerden biat alması için dönemin Medine Valisi Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân'a talimat verdi. Vali Velîd, önceki vali Mervân'ın da görüşünü alarak daha Muâviye'nin öldüğü halk tarafından işitilmeden Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr'i yanına çağırdı. Ancak onlar Muâviye'nin öldüğünü, Medine halkının bu haberi duymadan evvel biat için çağrıldıklarını anladılar. Bunun üzerine Zübeyr Mekke'ye kaçtı; Hz. Hüseyin de Vali Velîd'in yanına gitti ama "Benim gibi bir adam gizlice biat edemez; zaten sen de halk

³⁶² Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffîn*, s. 274-276; Yiğit, "Sıffîn Savaşı", *DİA*, C. XXXVII, s. 108-109.

³⁶³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Kum C. II, s. 3-7; Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s. 71-83. Algül, Hüseyin, *Kerbela; Kanayan Bir Yara Gönül Sızlatan Bir Facia*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009, s. 173-231.

katında açıkça yapmadığım bir biata razı olmazsın” diyerek halkın huzurunda sonraki gün biatı yapacağını söyledi. O sırada Mervân, Vali Velîd’e, Hz. Hüseyin ayrılmadan biatını almasını yahut boynunu vurdurmasını söyledi. Fakat Velîd, “Sen benim için dinimi yıkacak bir şey tavsiye ediyorsun. Yemin ederim ki Hüseyin’i öldürmek suretiyle dünyanın her yanına, üzerine güneşin doğup battığı bütün mal ve mülküne sahip olacağımı bilsem yine de bunu istemem” şeklinde kabul etmedi. Oradan ayrılan Hz. Hüseyin (4 Mayıs 680) gecesi, o esnada böyle davranarak yanlış yaptığını söyleyen kardeşi Muhammed b. Hanefiyye dışında diğer aile bireyleri ile birlikte Mekke’ye gitti. Hz. Hüseyin’in biat etmeyi reddederek Mekke’ye gittiğini duyan Süleyman b. Surad gibi Kûfe’nin önde gelenleri Hz. Hüseyin’i halifelîğe getirmek üzere ona mektuplar gönderdiler.³⁶⁴ Mektup dışında davet için Hz. Hüseyin’e bir de heyet gönderdiler. Hz. Hüseyin, durum böyle olunca amcasının oğlu Müslim b. Akîl’i yerinde durumu araştırması için Kûfe’ye gönderdi. Bunun üzerine Müslim, 9 Temmuz 680 tarihinde Kufe’ye gitti. Hz. Hüseyin adına başlangıçta 12-30.000 kişinin biatını aldığı Müslim’in Kûfe Mescidi’nde dahi açık olarak bir konuşma yaptığı kaydedilmektedir.³⁶⁵

Müslim’in yaptıklarını duyan Yezîd, Kûfe Valisi Nu‘mân b. Beşîr’in yerine dönemin Basra Valisi Ubeydullah b. Ziyâd’ı atadı. İbn Ziyad’tan da Müslim’i Kufe’den çıkarmasını yahut öldürmesi talimatını verdi. Vali, Hz. Hüseyin’e destek verenleri korkutan önlemler alınca Müslim b. Akîl Kufe’nin nüfuzlu ailesi olan Hâni’ b. Urve el-Murâdî’nin hanesine gitti ve Kufe’lileri isyana teşvik ederek Vali konağının çevresini kuşattı. Fakat Vali İbn Ziyad taraftarları olan Kûfe’nin bazı önde gelenlerin tehdit ve yönlendirmeleri sonucunda Müslim’in etrafındakiler dağıldı. Müslim ile kalan otuz kişi de gecenin sonunda dağıldı. Bu olaydan sonra Kinde kabilesine mensup Tav’a isimli bir kadının evine geceleyin saklanan Müslim b. Akîl ihbar edildi ve orada 9 veya 10 Eylül 680 tarihinde öldürüldü. Daha önce mektupla Kûfeliler’den biat aldığını Hz. Hüseyin’e haber veren Müslim öldürülünce Kufelilerin sözlerinden geri döndüklerinin haberini bu sebeple veremedi. Hz. Hüseyin Kûfe’ye doğru yola çıktığında Müslim’in öldürüldüğünü bilmiyordu. Abdullah b. Abbas’ın Hz. Hüseyin’e Kûfe ehlinin babası ve ağabeyi Hz.

³⁶⁴ Ebû Mihnef, Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ b. Saîd b. Mihnef el-Ezdî el-Gamidî, *Maktelü'l-Hüseyin (Masrau'l-Hüseyin ve mâ cerâ lehû veya Ahbâru maktelü'l-Hüseyin)*, Bağdad 1977, s. 17 vd.; Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, (nşr. Abdülmümin Amir), Kahire 1960, s. 228-229; Taberî, *Târîh*, C. II, s. 218-219, 233-235.

³⁶⁵ Ebû Mihnef, *Maktelü'l-Hüseyin*, s. 20; Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, C. II, s. 228-229, 257-258.

Hasan'a yaptıklarını hatırlatarak Kufelilerin sözlerinde durmadıklarını Kufelilerin çağrısına uymamasını şayet Mekke'de kalma isteği yoksa Yemen'e gitmesini bu esnada Müslim'in duruma hâkim olmasını ve beklemesini söylemiş yine de Hz. Hüseyin yolundan dönmemiştir. Abdullah b. Zübeyr de Mekke'de kalmasını söyleyerek biat almasına kendisinin de yardım edeceğini söylemiştir.³⁶⁶ Öte yandan Ömer b. Abdurrahman b. Hâris ve Abdullah b. Ömer gibi ileri gelenler de Kûfe'ye gitmemesi gerektiğini söylediler.³⁶⁷

Abdullah b. Abbas illa gidecekse tek başına gitmesini söyledi. Ama Hz. Hüseyin, 9 Eylül 680 tarihinde umresini tamamlayıp ailesi ve bazı destekçileri ile beraber Kûfe'ye gitmek üzere yola koyuldu.³⁶⁸ Daha sonra, amcasının oğlu Abdullah b. Ca'fer ailesinin bütün üyelerini yanına alan Hz. Hüseyin ve ailesine bir şey olur soyunun tükenmesi endişesiyle bir mektup yazıp Hz. Hüseyin'i durdurmak için çaba gösterdi. Hatta Mekke Valisi Amr b. Saîd b. Âs el-Eşdak'tan onun adına eman alarak Hz. Hüseyin'e gönderdi. Fakat Hz. Hüseyin, Resûlullah'ı rüyasında gördüğünü sonuç ne olursa olsun dönmeyeceğini işini tamamlamakla emrolunduğunu ifade ederek geri dönmeyi kabul etmedi. Şair Ferezdak ile yolda karşılaşan Hz. Hüseyin, Kûfe'de ne olup bittiğini şaire sormuş o da, "Halkın kalbi seninle, kılıçları Benî Ümeyye iledir; ilâhî takdir ise gökten iner ve Allah dilediğini yapar" yanıtını almış, Hz. Hüseyin de "Doğru söyledin, Allah'ın dediği olur, Allah dilediğini işler ve rabbimiz her gün yeni bir iştedir. Takdir hoşumuza gidecek şekilde olursa nimetlerinden dolayı Allah'a şükrederiz; O şükredenlerin yardımcısıdır. Eğer takdir umulandan başka türlü çıkarsa niyeti hak ve takvâsı da teneshir tahtası olan kimse elbette taşkınlık göstermez" diyerek yoluna devam etti.³⁶⁹ Fakat Sa'lebiyye denilen mevkide iki kişi ile karşılaşmış Kûfeliler'in sözlerinden döndüğünü amcasının oğlu Müslim b. Akil ve Kufe'den Hâni' b. Urve'yi öldürdükleri haberini alınca dönmek istemiş ama bu sefer Müslim'in kardeşleri ve oğullarının direktmesinden devam etmek zorunda kaldı. Burada kendisiyle gelen diğer destekçilerine

³⁶⁶ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, C. II, s. 276; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. II, s. 411; C. IV, s. 38.

³⁶⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C. I, s. 165, 176, 180 vd., 184-188 vd., 204-206; C. II, s. 3, 4-8; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubela*, C. III, s. 280-321; C. IV, 268; İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's Sahabe*, C. I, s. 683; Köksal, M. Asım, *İslâm Tarihi: Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Fâciası*, Akçağ Yay., Ankara 1979; Fığlalı, "Hüseyin", *DİA*, C. XXVIII, s. 518-521; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 84-99.

³⁶⁸ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, C. I, s. 2700-2703; C. II, s. 272; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. IV, s. 39.

³⁶⁹ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 245; Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, C. II, s. 277-278.

ayrılmak isteyenlerin ayrılabilceğini belirtti. Nitekim taraftarlar da orada ayrıldılar. Onların gitmesiyle ailesi ile beraber yaklaşık yetmiş kişi ile Ninevâ bölgesindeki Kerbelâ'ya (2 Muharrem 61/ 2 Ekim 680) tarihinde ulaştı. O sırada Kûfe Valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın talimatıyla Hz. Hüseyin'i 1000 kişilik bir ordu ile takip eden Hür b. Yezîd, valiye onun Kerbelâ'ya ulaştığını haber verdi. Vali Hür b. Yezîd'e Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin korunaklı yerlere yerleşmesine izin vermemesini, korunaksız ve suya ulaşamayacak bir yerde durmasına zorlanmasını söyledi. O sırada Hz. Hüseyin'in üzerine gitmesi ve meseleyi çözmesini için de Rey valisi Ömer b. Sa'd b. Ebû Vakkâs'a haber gönderdi. Önce bu görevi kabul etmeyen İbn Sa'd ısrarlar ve makamdan uzaklaştırılma tehdidinde dayanamayarak Hz. Hüseyin'in üzerine gitti. Ömer b. Sa'd'ın gönderdiği elçiye Hz. Hüseyin, Kûfeliler'in daveti üzerine geldiğini, 18.000 kişinin biat edip söz verdikten sonra biatlarını bozarak sözlerinde durmadıklarını, geri dönüp gitmek istediğinde de Hür b. Yezîd'in buna engel çıkararak oraya kadar gelmek mecburiyetinde kaldığını söyleyerek, "İzin verin dönüp gideyim" der.³⁷⁰

Hz. Hüseyin ile savaşmadan yana olmayan Ömer b. Sa'd, bu istekten son derece memnun kalarak olanları vali Ubeydullah b. Ziyâd'a haber verdi. İbn Ziyad Hz. Hüseyin'in Yezîd'e biat teklif etmesini kabul etmezse su ile bağlantılarını koparmasını söyledi. Ömer, de denileni yaparak Kûfe'ye Hz. Hüseyin'i davet edenlerden biri olan Amr b. Haccâc'ı suya çıkan yolları kapatmakla vazifelendirdi. Daha sonra birkaç defa Hz. Hüseyin ile gizlice buluştu.³⁷¹ Tahmini olarak Hz. Hüseyin'in Ömer'e; geri dönmek, Yezîd'e kendisi gidip biat etmek yahut sınır şehirlerinden birinde cihada gitmek şeklinde teklifler yapmıştır. Ömer, de teklifleri Ubeydullah b. Ziyâd'a kabul edilebileceği kendisinin de bu zor görevden kurtulacağı maksadıyla ulaştırdı. İbn Ziyad bu teklifi önce kabul etmiş ancak Sıffin'de Hz. Ali'nin taraftarı olarak savaşan Şemir b. Zülcevşen, İbn Ziyad'a Fırat'la bağlantısı koparılmış çaresizlik içindeki Hüseyin'i istediklerine boyun eğdirmesini yahut cezalandırmasını yoksa böyle bir fırsatı kaçıracağını ifade etti. Öte yandan Hüseyin'in Ömer ile gizlice geceleri buluştuğunu söyledi. Durumu öğrenen İbn Ziyad, Ömer'e Şemir ile bir mektup göndererek Hüseyin'in kendisine teslim olmasını, aksi halde Hüseyin'le çarpışmasını bunu da başaramazsa komutayı Şemir'e vermesi talimatını verdi. Durumu öğrenen Ömer b. Sa'd

³⁷⁰ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tıvâl*, s. 253-254; Fığlalı, "Hüseyin", *DİA*, C. XXVIII, s. 518-521.

³⁷¹ Ebu Mihnef, *Maktelü'l-Hüseyin*, s. 48-49.

komutayı/makamı dolayısıyla dünyalığı bırakmak yerne emrin gereklerini yerine getireceğini belirtti. Hz. Hüseyin ve beraberindekiler de o gece namaz dua ve istiğfarla meşgul oldular.³⁷²

Gün ağarınca Hz. Hüseyin savaş için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra atına binerek önünde mushaf olduğu şekilde Ömer'in ordusuna yaklaştı. Onlara buraya geliş maksadını iyi anlamalarını, kendisi ile alakalı insaf çerçevesinde hüküm verirlerse saadete ulaşacaklarını ve savaşa lüzum olmayacağını söyledi. Kaynaklar Hz. Hüseyin'in bu esanada anne babasının ve amcalarının İslâm'a hizmetlerini saymış, Hz. Peygamber'in kendisi ile ilgili övücü hadislerinden bahsetmiş kanını akıtmanın büyük vebal olacağını hatırlattı.³⁷³ Bu konuşmasından sonra da Hür b. Yezîd pişman olup onun safına geçti. İlk ok sancağıyla gelen Ömer b. Sa'd tarafından atılınca birbirine denk olmayan iki kuvvet arasında savaş başlar. Hz. Hüseyin'in yirmi üç süvari kırk piyadeden oluşan askeri vardı. Bir dram haliyle süren savaş kısa sürede bu askerleri de azalttı. Çarpışmanın sonlarında sıcaklık ve susuzluktan son derece yorgun ve bitkin hale düşen bu bir avuç insanın başında Hz. Hüseyin piyade olarak kahramanca çarpıştı. Bu sırada Şemir'in emriyle Hz. Hüseyin'e dört bir yandan saldırdılar. Sinân b. Enes en-Nehaî denen biri Hz. Hüseyin'e önce bir harbe saplayıp yere düşmesini sağladı ardından atından inerek saçlarını ve sonra mübarek başını kesti. Bu esnada diğerleri bedenini soyarak her şeyi ve çadırları yağma ettiler. Tarih 10 Muharrem 61'i (10 Ekim 680) gösteriyordu. Hatta bu sırada Hz. Hüseyin'in oğlu Ali Zeynelâbidîn de hasta yatağında öldürülmeye teşebbüs edilmiş, Ömer b. Sa'd buna izin vermemiştir. Şehid cenazeleri ertesi gün Benî Esed kabilesinin Gâdiriye köylüleri tarafından defnedilmiştir.³⁷⁴

Dımaşk'a gönderilen Hz. Hüseyin'in kesik başı ve esirler için Yezîd'in üzüldüğü ve Hüseyin'i katletmesinden dolayı İbn Ziyâd'a lânet okumuş ancak bunun görünüş itibariyle olduğu değerlendirilmektedir. Zira üzülmüş olsaydı en azından İbn Ziyad'ı, Şemir ve diğer askerleri görevlerinden azl etmesi gerekirdi öte yandan öldürme talimatını bizzat Yezid'in verdiği de rivayetlerde mevcuttur.³⁷⁵ Dımaşk'ta Hz.

³⁷² Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, C. I, s. 2700-2703. C. II, s. 315; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. II, s. 411; C. IV, s. 59.

³⁷³ Ebû Mihnef, *Maktelü'l-Hüseyin*, s. 49-50, 130-138; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. IV, s. 61-62.

³⁷⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 84-99.

³⁷⁵ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 284-285; Yakubî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Yakub İshâk b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Yakubî, *Târih (Târîhu'l-Yakubi)*, Nefes 1384, C. II, s. 229.

Hüseyin'in savaştan sağ kurtulan oğlu Ali Zeynelâbidîn, kızları, kız kardeşi ve Tâliboğulları'ndan diğer esirler birkaç gün tutulduktan sonra Yezîd tarafından bir muhafız birliği eşliğinde Medine'ye gönderilmiştir. Hz. Hüseyin'in mübarek başının Medine'de Bakî' Mezarlığı'nda, Necef'te babası Hz. Ali'nin yanına, Kûfe dışında bir yere, Kerbelâ'da cenazesinin defnedildiği yere, Dımaşk'ta bilinmeyen bir yere, Rakka'ya, hatta Kahire'ye defn edildiğine dair farklı rivayetler olmakla birlikte³⁷⁶ Medine'de Bakî' Mezarlığı'nda olduğu genel kabul görmektedir.³⁷⁷

Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in oğlu Ali el-Ekber de kendisiyle birlikte şehid olmuş, oğulları Abdullah ve Ca'ferden devam etmeyen nesli oğlu Ali Zeynelâbidîn'den sürmüştür. Bu mübarek soy Seyyid lakabı ile maruf olmuştur. Öte yandan Fâtıma ve Sekîne isimli iki de kızı vardı.³⁷⁸ Kerbelâ'da siyasî hesaplar için vahşice katledilerek Hz. Hüseyin'in öldürülmesi müslümanların vicdanında derin yaralar açmış olayın olduğu ilk andan itibaren "maktelü'l-Hüseyin"ler yazıla gelmiş ve söylenmiştir. Hz. Hüseyin'in şehadetini konu alan bu maktellerin özellikle Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında önemi büyüktür. Adı geçen ilk maktel Câbir b. Yezîd el-Ca'bi'nin (ö. 128/746) Kitâbü Maktelü'l-Hüseyin'i olmakla birlikte günümüze ulaşmamakla birlikte en önemlisi ise Ebû Mihnef'in (ö. 157/773-74) yazdığı Maktelü'l-Hüseyin'idir.³⁷⁹

Kerbela olayı ve sonucunda oluşan Tevvâbin Hareketi tasavvuf tarihi açısından son derece önem arz etmektedir. Zira Kufelilerin sözlerinde durmaması neticesinde gerçekleşen bu olay, sözlerinde durmayanların pişmanlığı ile sonuçlanmıştır. Bu pişmanlık hareketi de beraberinde bir çok kişinin zühdi bir hayata yönelmesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla tarihsel arka plan çeşitli yönleriyle analiz edildiğinde zühd hareketinde etkili birer parametre olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3.4. Tevvabin Hareketi (61/680)

Hz. Hüseyin'in şehadeti ile neticelenen ehl-i beyt'e muhabbet duyan müslümanları derinden yaralayan Kerbelâ Vak'asından sonra Hz. Hüseyin'in intikamı amacıyla birlikte hareket eden ilk grup Tevvabin Hareketidir.³⁸⁰ Hz. Ali ve oğullarının

³⁷⁶ Fığlalı, "Hüseyin", *DİA*, C.XXVIII, s. 518-521.

³⁷⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân-ul Azim*, C. VIII, s. 204.

³⁷⁸ Fığlalı, "Hüseyin", *DİA*, C. XXVIII, s. 518-521; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 84-99.

³⁷⁹ Üzüm, İlyas, "Hüseyin", *DİA*, TDV Yay., Ankara 1998, C. XXVIII, s. 521-524.

³⁸⁰ Yiğit, "Tevvâbin", *DİA*, C. XLI, s. 49-50.

hakkını koruma iddiasıyla zuhur eden Şifliğin ortaya çıkışına ortam sağlayan oluşumların temelini teşkil etmiştir. Tevvabin Hareketi I. Yezîd'e Kerbelâ Vak'asından dolayı düşmanlık besleyen zümrelerin başında Kûfe'ye davet etmelerine rağmen Hz. Hüseyin'e sahip çıkmayan Kûfeliler gelmektedir. Hz. Hüseyin'e verdikleri sözde durmadıkları için pişman olan Hz. Hüseyin'in şehadetine sebep olanları öldürmekle bu pişmanlık ve günahtan kurtulabileceklerini düşünen bu zümreye İslam tarihinde Tevvâbîn (çokça tövbe edenler) adı verilmiştir.³⁸¹

Hz. Ali'ye yakın olan Süleyman b. Surad adlı sahâbî hedeflerine ulaşmak için gizlice evinde toplantılar yaptı. Bu sahabinin öncülüğünde Abdullah b. Sa'd b. Nüfeyl el-Ezdî, Müseyyeb b. Necebe el-Fezârî, Rifâa b. Şeddâd el-Becelî, Abdullah b. Vâl et-Temîmî'den beş kişilik bir heyet kuruldu. Bu kişiler 61 (680) tarihinde Hz. Hüseyin'in intikamını almak için gizlice halkı davet ettiler.³⁸² Yezîd'in ölümüne kadar (64/683) silâh topladılar. Yezîd ölünce hareketin lider heyetindekiler Süleyman b. Surad'a yönetimin zayıfladığını ifade edip Hz. Hüseyin'in katillerini yakalamada hemen harekete geçerek gerekli cezayı vermeyi belirttiler. Bunun üzerine onlara aceleci davranmamalarını, Kûfeden bazı önde gelenlerin de işin içinde olduğunu bunların kendilerine karşı Abdullah b. Zübeyr'e iştirak edeceklerini ifade ederek katılacaklarını Süleyman b. Surad'a ifade eder ve bu arada Sa'd b. Huzeyfe el-Yemân'a bir mektup göndererek Medâin'deki Ehl-i beyt taraftarlarını 15 Kasım 684 tarihinde Nuhayle'de gerçekleştirilecek toplantıya davet etti. Sa'd b. Huzeyfe ve Basra'daki Müsennâ b. Mahârribe el-Abdî kendilerine destek taahhüdü verdi. Kufe'ye Vali tayin edilen Muhtâr es-Sekafî, Hz. Ali'nin oğlu olan Muhammed b. Hanefiyye'nin veziri olarak Kufe'ye geldiğini ifade edip Muhammed b. Hanefiyye'yi imamlık için davet etmiş olan Muhtâr es-Sekafî, Kufe halkını da Hz. Hüseyin'in katilleri ile harp etmeye teşvik etmiş olmasına rağmen kendisi harekete (Tevvâbîn) iştirak etmedi. Muhtar es-Sekafî'ye göre, Süleyman b. Surad ve heyet arkadaşları kendilerini boş yere tehlikeli bir işe giriştiklerini, onların harpten anlamayan bir grup oldukları şeklinde onları eleştiriyordu.³⁸³ Hz. Ali oğullarının taraftarlarının ekserisi Süleyman'ın tarafında yer aldı. 65 (684) yılında Süleyman b. Surad, isyan için belirlenen günde taraftarlarının

³⁸¹ İbn Sa'd, *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir*, C. V, s. 196-198; C. VIII, s. 148; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. IV, s. 158-165, 175-188.

³⁸² Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, C. V, s. 558.

³⁸³ Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, C. V, s. 561.

Nuhayle'deki ordugâhta buluşmaları talimatını verdi. Kendisi oraya gittiğinde kendisine biat edenlerin yazıldığı divanda 16.000 kişinin ismi olmasına karşın yalnızca 4000 kişinin geldiğini görünce orada üç gün bekleyip bu arada Kûfe'ye adamlarını gönderip biatlerinden dönenleri vazgeçirdi böylece 1000 kişi daha oraya gitti. Daha sonra beklemekten vazgeçip kendisi ile beraber olanlara bu yola Allah rızasını ve ahiret ecri umarak çıktıklarını, başka da bir beklentisi olanın kendilerini terk etmesini istemiştir. Süleyman'ın asıl niyeti büyük düşmanları Ubeydullah b. Ziyâd'la savaşmaktı. Daha sonra Tevvâbîn harekete geçti ancak Fırat kenarındaki Aksas'taki konaklamada 1000 kişi onlardan ayrıldı. Kerbelâ'ya hareket eden Süleyman b. Surad, Hz. Hüseyin'in kabrinde onu yardımsız koydukları için içine düştükleri günahtan pişman olduklarını ifade eden Tevvâbîn, tövbe ederek şehadete gittiği dava uğruna savaş yapmaya yemin etti. Kerbelâ'da bir gün kaldıktan sonra ayrılıp Karkîsiye'ye gelen Süleyman, Müseyyeb b. Necebe'yi Emevîler'in ordugâhından ayrılan Suriye birliklerinin üzerine gönderdi. Meydana gelen savaşta Ubeydullah b. Ziyâd birlikleri yenilir. Ubeydullah b. Ziyâd, yenildiğini öğrenince 12.000 kişilik takviye kuvvet gönderir. Bu sırada Süleyman b. Surad, Hüseyin'in katili gördükleri Ubeydullah b. Ziyâd'ın teslim edilmesini ve halifeliğin Ehl-i beyte devredilmesinin haber verir. Anlaşmaya varılamayınca 4 Ocak 685 tarihinde başlayan ve üç gün boyunca süren savaşta Süleyman b. Surad, Abdullah b. Sa'd, Abdullah b. Vâl ve Müseyyeb b. Necebe öldürülür ve Tevvâbîn hareketinin ağır yenilgisiyle neticelenir.³⁸⁴ Rifâa b. Şeddâd adındaki Tevvâbîn'in sağ kalan tek lideri hayattakilerle beraber Karkîsiye'ye kaçar.³⁸⁵ Üç gün sonra da dağılırlar. İlk Şîî hareketlerinden biri olarak kabul edilen Tevvâbîn amacına ulaşmadan dağılır ne var ki bu oluşuma iştirak edenlerin çoğu Hâricîler gibi bedevî kabilelerden oldukları kaydedilmektedir.³⁸⁶

İslam tarihinde Hz. Hüseyin'i Kufe'ye gelmesi için davet mektubu gönderenlerden biri olup sözlerinde durmayan Süleyman b. Surad ve onun gibi kişilerden oluşan bir grup olması bakımından Tevvâbîn hareketi bizlere birçok mesaj vermektedir. Hz. Hüseyin'in şehadetine sebep olduklarını düşünerek pişmanlık hareketi

³⁸⁴ Fırlı, Ethem Ruhi, "İlk Şîî Olaylar: Tevvâbîn Hareketi", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, Ankara 1983, C. XXVI, s. 335-352.

³⁸⁵ Bk.; Özaydın, Abdülkerim, "Aynülverde Savaşı", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, C. IV, s. 283.

³⁸⁶ Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (haz. Ethem Ruhi Fırlı), Sarkaç Yay., Ankara 1981, s. 50.

olarak başlaması ve çokça tevbe etmeleri sebebiyle tasavvuf tarihi açısından analize tabi tutulması dolayısıyla değerlendirilmesi gereken bir olay olması bakımından önemlidir.

2.3.5. Harre Olayı (63/683)

Emevî askerleri ve Medineliler arasında Harretü Vâkım'da meydana gelen savaştır. Medineliler, I. Yezîd döneminde Emevî yönetimine sık sık valilerin değiştirilmesi gibi nedenlerle muhalif olarak davranıyorlardı. Hilafet ile Medineliler arasındaki mesafeyi gidermek amacıyla Dımaşk'a gönderilen heyeti Yezid ikramlarla, bol bahşiş ve hediyelerle karşılmasına rağmen heyet, Yezîd'in zevk içinde yaşadığını halka duyurdular. Bu duyuru zühd sahibi kişileri son derece rahatsız etti. Diğer taraftan Hz. Hüseyin'in şehit edilmesiyle beraber Abdullah b. Zübeyir Mekke'de sivil muhaliflerin önderi konumunu aldı. Bu durum Hicaz'da Emevî yönetimine tehdit olarak algılanıyordu. Medine'deki sivil muhalefet sadece dinî değil sosyo-ekonomik yönü de ağır basıyordu. Bu durum da Muaviye dönemine dayanıyordu. Halifeliğin Emevî ailesine geçmesiyle beraber Muaviye başta olmak üzere yönetime mensup kişilerin sahip oldukları servet, Medinelileri rahatsız edercesine artmıştı. Bu ekonomik politika sonucunda üretim son derece azalmış, fiyatlar çoğalmış, toplumda geçim derdi başlamış, haklarını alamayanlar olmakla birlikte elde bulunan serveti de yönetim mensubu ailelere satmak mecburiyetinde kalanlar vardı. Bunun yanında araziye bağlı olarak gerçekleşen olaylar vardı. Medine'deki gelişmeler üzerine Yezîd Medine halkını tehdit edercesine yazdığı mektubunu mescitte okutmuş, yalnız halkın öfkesi daha çok artmıştır. Daha sonra muhaliflerle uzlaşma yolunu seçti ancak Medineliler muhalif tavırlarını daha ileri taşıyarak valiyi (dolayısıyla Yezîd'i) yönetimden uzaklaştırarak Ensar'dan birini yerine getirdiler. Ancak karar Ensar için üstünlük sayılınca bu rahatsızlık Kureyş ile mevâlîsinin başına biri, muhacirlerin başına da getirilerek mesele çözüldü. Medineliler biatı bozunca tavırları Medine'deki Emevîler ve taraftarlarına karşı saldırı şeklini aldı. Emevîler ve taraftarlarından takribi 1000 kişi Mervân b. Hakem'in evinde kontrol altında tutuldu. Abdullah b. Zübeyir Medinelilerin bu durumu üzerine onları kendisine biat etmeleri konusunda davet eder ancak reddedilir. Buna rağmen onları desteklemiştir. Medineliler'in muhalif tavrı ile İbnü'z-Zübeyr'in muhalif tavrı birbiriyle bağlantılı olmasa da her iki muhalif hareket de halifeliği veraset sisteminden şûra sistemine döndürme istekleri iki hareketin de ortak isteğidir. Bu durum

üzerine Hicaz'a bir ordu gönderen Yezid, Abdullah b. Zübeyr'i ortadan kaldırma planı aynı zamanda Medine'deki isyan ateşini de söndürmek istiyordu. Kimsenin kumandanlığa yanaşmadığı bu seferde Emevîler'e bağlılığıyla bilinen Müslim b. Ukbe hastalığını bahane etmesi, vazifeyi istememesine rağmen kumandanlığa getirilmiştir. Orduya katılan askerlerin sayısı (5000-29.000) arasında zikredilir. Ama 5000 sayısı daha tutarlı olduğu ifade edilmektedir.³⁸⁷

Medineliler, ordunun üzerlerine doğru geldiği haberini alınca Mervân'ın evinde kontrol altında olanları tedbir olarak Medine'den çıkardılar. Bu gruptan Abdülmelik b. Mervân ve bazıları orduya iştirak etti. Ordu kumandanı Müslim, Abdülmelik'in de önerisi ile doğudan Medine'ye girerek ordu karargâhını Harretü Vâkım'da kurdu. Medineliler, Hendek savaşında açılan hendek çukurlarını derinleştirerek bazı yerlere yenilerini ekleyerek ve etrafına iyi okçular yerleştirip şehirde savunma yaparak şehir emniyetini sağladılar. Medine'deki asker rakamı ile ilgili 2000'den 10.000'e kadar farklı rakamlar mevcuttur.³⁸⁸

Yezîd'in önerisi üzerine Müslim b. Ukbe, Medinelilere üç gün süre vererek ekonomik sorunlarını ortadan kaldıracak teklifler sunmuşsa da teklifleri kabul görmeyince kuşatma başladı. Medine dört bir yandan Emevî askerleri tarafından kuşatma altına alınmış, önce Medineliler lehine olan durum Emevîlerin Benî Hârise ile anlaşması neticesinde durum Medinelilerin aleyhine dönerek Müslim'in ordusu 27 Ağustos 683 tarihinde her yere kısa sürede hâkim oldu. Kuşatma esnasında Medine'deki hendek çukuruna düşerek ölenlerin çarpışmada ölenlerden daha çok olduğu belirtilir. Medineliler'in ölü sayısı 300-10.000 arasında tartışılan bir sayıya sahiptir. Birçok tarihçi ölenlerin sayısını 300 kişi ile sınırlar. Şu bir gerçek ki bu savaşta Kureyş'ten ve Ensar'dan çok mümtaz şahsiyet ölmüş bir rivayette bunların arasında seksen sahâbînin olduğu belirtilir. Enes b. Mâlik'e dayandırılan bir rivayette ashtan 300 kişi, hâfızlardan üçü sahâbî olmak üzere 700 kişinin öldüğü rivayet edilmektedir. Harre

³⁸⁷ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, C. II, s. 492. C. III, s. 355; el-Misrî, Cemîl Abdullah, *Eserü ehli'l-kitâb fi'l-Fiten ve'l-Hurûbi'l-Ehliyye fi Karnil Evveli'l Hicri*, Mektebetü'd- Dar, Medine 1410/1989, s. 495-497; Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, "Harre Savaşı", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1997, C. XVI, s. 245-247.

³⁸⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C. I, s. 177-180.

kayıpları ile Siffîn ve Cemel hakkında aynı nitelermeler yapılmıştır.³⁸⁹ Medine halkı Harre’de ölenleri hususi kabristana defnetmiş, onlara has ağıtlar yakmışlardır.³⁹⁰

Bazı kaynaklar şehrin üç gün mubah kılındığını halkın can ve mallarına zarar verilmiş, yapılan tecavüzler neticesinde dünyaya gelen çocuklara “evlâdü’l-Harre” adı verildiğini kaydetmektedirler. Resulullah’ın azatlısı Üsâme b. Zeyd b. Hârîse’nin evi dışında diğer hanelerin hepsi yağmalanarak talan edildiği rivayet edilir. Bazı müellifler, Medine’nin mubah kılınması Yezîd’in büyük hatalarından biri olarak addeder, Harre savaşının Yezîd döneminin en çirkin olaylardan vakalarından biri olarak kabul edilir.³⁹¹

Öte yandan Hz. Peygamber mescidi olan Mescid-i Nebevî’de cemaatle namazın kılınmadığı üç gündün birinin Harre savaşının cereyan ettiği gün olarak rivayet edilir.³⁹² Emevi kumandanı Müslim b. Ukbe, savaştan sonraki gün Medineliler’den Kuba’da “*Yezîd’in kulu ve kölesi olarak*” biat aldı. Halifenin mülkiyetine kayan bu biata karşı çıkarak Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemindeki gibi, “*Allah’ın kitabı ve nebîsinin sünneti üzerine biat ederim*” diyenlerden bazıları öldürüldü. Savaşdaki muhacirlerin lideri Ma’kıl b. Sinân idam edildi. Bütün bunlar olurken Müslim, Yezîd’in talimatı ile Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn’e dokunmadı aksine iltifatta bulunarak yüksek mevki verdi. Harre’ savaşındaki acımasız davranışlarından Müslim’e “müsrif” unvanı takıldı. Durumu halifeye haber veren Müslim, kısa bir süre Medine’de kalmanın akabinden Mekke’ye doğru hareket etti. Harre Vak’ası/Savaşı, siyasetleri boyunca veliahtlık ihdasları, Mekke kuşatması ve Kerbelâ Vak’ası gibi Emevîler’in tarihte büyük hatalarından biri olarak yerini almıştır. Bir rivayette Saîd b. Müseyyeb³⁹³ Hz. Osman’ın şehit edilmesinden meydana gelen üç fitneden ikincisinin Harre Vak’ası olduğunu kaydetmekte vak’a neticesinde Hudeybiye ashabından kalan kimsenin olmadığını ifade etmektedir.³⁹⁴

Çalışmamızın üçüncü bölümünde bazı zahidlerle ilgili vereceğimiz bilgilerde göreceğimiz üzere Harre Vak’ası/Savaşı sonuçları itibariyle halkın Emevi yönetimine karşı nefretinin artması neticesinde toplumda zühdi bir hayata yönelme sebeplerinden

³⁸⁹ Dârimî, “Ferâiz”, 37.

³⁹⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse*, C. I, s. 177-180; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 100-101.

³⁹¹ Çağrııcı, “Fitne”, *DİA*, C. XIII, s. 157.

³⁹² Müslim, “Müsâksat”, 21.

³⁹³ Buhârî, “Meğazî”, 12.

³⁹⁴ Çağrııcı, “Fitne”, *DİA*, C. XIII, s. 157; Algül, Hüseyin, *Kerbela; Kanayan Bir Yara Gönül Sızlatan Bir Facia*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009, s. 173-184.

biridir. Burada dönemin meşhur zahid ve âlimlerinin etkisi büyüktür. Zühd hareketinin tasavvuf hareketine evrildiği düşünüldüğünde bu olay tasavvufun doğuşunda tarihsel ve siyasal bir parametre olarak değerlendirilebilir.

2.3.6. Mekke Kuşatması (63/684) ve Haccac'ın Kâbe Baskını (70/692)

Mekke, Kâbe'nin olduğu hac ve umrenin yerine getirildiği mukaddes şehirdir. KâbeBatnimekke (Bekke) vadisi üzerinde kuruludur. Mekke³⁹⁵ ismi dışında Bekke,³⁹⁶ yeryüzündeki yerleşim yerlerinin tamamının merkezi ve İslam toplumunun kiblesi olmasından kaynaklı olarak “ümmülkurâ”,³⁹⁷ ayrıca “karye”³⁹⁸, “meâd”³⁹⁹, “el-beledü'l-emîn”⁴⁰⁰ ve “el-beled”⁴⁰¹ gibi isimler Kur'an'da bazı âyetlerde Mekke için kullanılan isimlerdir. Yeryüzündeki ilk mâbed olan Kâbe'nin⁴⁰² Mekke'de olması bu şehrin asıl önemini ortaya koymaktadır. Kur'an'da, beytullah olarak geçen Kâbe'nin olduğu Mekke ve etrafının her türlü tecavüzdten muhafaza olunmuş emniyetli bir yer (harem) mânen insanların paklanarak arındığı bir yer olduğuna dikkat çekilmiştir. Mekke, Allah tarafından harem kılınmış, Mekke'nin emin bir belde olması için dua eden⁴⁰³ Hz. İbrâhim (a.s) tarafından ilânı yapılmıştır.⁴⁰⁴

Mescid-i Harâm, Kâbe'yi kuşatan ve ibadette kullanılan Mekke yahut Mekke haremi ifade edilir.⁴⁰⁵ Mescid-i Harâm, “el-beyt, el-beytü'l-atîk, el-beytü'l-harâm, el-beytü'l-ma'mûr, el-haremü'l-Mekkî, harem-i şerif, el-harem, Kâbe ve durâh isimleri ile de ifade edilir. Kur'an'ı Kerimde Mescid-i Harâm'a girmeyi engellemenin ve oradaki insanları çıkarmanın büyük günah kabul edildiği ifade edilir.⁴⁰⁶ Bir saldırı olmadıkça Mescid-i Harâm'da silâh kullanmak, mübarezeye girmek Kur'an'da yasaklanmıştır.⁴⁰⁷ Harem-i şerif'in bazı siyasî beklenti ve amaçlar nedeniyle kullanımı uygun

³⁹⁵ Fetih, 48/24.

³⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/96.

³⁹⁷ En'âm, 6/92; Şûrâ, 42/7.

³⁹⁸ Nahl, 16/112

³⁹⁹ Kasas, 28/85.

⁴⁰⁰ Tîn, 95/3.

⁴⁰¹ Beled, 90/1.

⁴⁰² Âl-i İmrân, 3/96.

⁴⁰³ Bakara, 2/126; İbrâhîm, 14/35.

⁴⁰⁴ Bozkurt, N. ve M. S. Küçükaşçı, “Mekke”, *DİA*, C. XXVIII, s. 563-572.

⁴⁰⁵ Bozkurt, N. ve M. S. Küçükaşçı, “Mescid-i Harâm”, *DİA*, TDV Yay., Ankara 2004, C.XXIX, s. 273-277.

⁴⁰⁶ Bakara, 2/217.

⁴⁰⁷ Bakara, 2/191.

bulunmamasına rağmen buna riayet edilmediği dinî fonksiyonu dışında siyasî olarak büyük rol oynadığı, siyasî bazı mücadelelere, çatışmaların meydana geldiği olmuştur.⁴⁰⁸ Bu cümleden olarak Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Cemel Vak'ası'yla neticelenen ilk muhalif grup ilk kararlarını Mekke'de alarak uygulamaya koydu. Hakem Vak'ası'ndan sonra Mekke, hilâfeti boyunca Hz. Ali'ye bağlı kaldılar. Muâviye ölünce oğlu Yezîd'e biatı kabul etmeyen Hz. Hüseyin ile Abdullah b. Zübeyr, Medine'den Mekke'ye gittiler. Yezîd Medine valisine Abdullah b. Zübeyr'in hareketini engellemesi talimatı vererek Mekke'ye bir ordu gönderdi. Bu ordu ile Zûtüvâ'da meydana gelen savaş, Abdullah b. Zübeyr tarafından kazanıldı. Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in şehid edilmesinden sonra Abdullah b. Zübeyr, Emevî yönetimine muhalefetini açıktan sürdürdü. Yezîd'in gönderdiği Suriye askerleri Harre Savaşı'ndan sonra Mekke'ye giderek Mekke'yi 26 Muharrem 64/684 tarihinde kuşattı. Takribi iki ay devam eden kuşatma halkı çok sıkıntıya soktu. Halkın zor günler geçirdiği bu kuşatmada Kâbe mancınıklarla taşlandı. Kuşatma Yezîd'in ölüm haberi gelinceye dek sürdü. Kuşatma kalktıktan sonra Abdullah İbnü'z-Zübeyr halifeliğini Mekke başşehir olmak üzere Hicaz'da duyurdu.⁴⁰⁹ Bu sırada Abdullah b. Zübeyr, Emevî ordusunun mancınıkla attığı taşlar ile o esnada çıkan yangın nedeniyle Kâbe'nin tahrip edilmesinden kaynaklı olarak Kabe duvarlarının diğer kısmını yıktırıp Kabeyi Hz. İbrâhim'in attığı temeller üzerinde yeniden yaptırdı (64/684).⁴¹⁰ Yezîd'in ölümünden sonra halife olan Abdülmelik, Haccâc b. Yûsuf kumandasındaki bir orduyu Mekke'ye doğru harekete geçirdi. Haccâc, Tâif'te karargâh kurarak şehre gıda girişini engelledi. Bu arada Mekke'ye çıkan yolları kesti. Şehri yıpratmak bir takım manevralar yaptı. Üç ay bekledikten sonra 5000 kişilik takviye kuvvet ile birlikte Mekke'yi Nisan 692'de kuşattı. Takribi yedi ay devam eden muhasarada mancınıklarla yapılan taş saldırısı, gıda sıkıntısı Mekke'de çözümlere neden oldu. Bu sırada bir huruç harekâtı ile Abdullah İbnü'z-Zübeyr öldürülerek 1 Ekim 692'de Mekke, Emevî hilafetinin hâkimiyetine girer. Dokuz yıl yirmi iki günlük Abdullah İbnü'z-Zübeyr'in hilafet iktidarını sonlandıran Haccâc, Mekke'de Emevi halifesi Abdülmelik adına biat almıştır.⁴¹¹

⁴⁰⁸ Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, "Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn", *IRCICA İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi İstanbul* 2003, s. 74-80

⁴⁰⁹ Bozkurt, N. ve M. S. Küçükbaşçı, "Mekke", *DİA*, C. XXVIII, s. 563-572.

⁴¹⁰ Ünal, Sadettin, "Kâbe", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2001, C. XXIV, s. 14-21.

⁴¹¹ Bozkurt, N. ve M. S. Küçükbaşçı, "Mekke", *DİA*, C. XXVIII, s. 563-572.

Yukarıda detaylandırılan diğer siyasal ve tarihsel olaylarla birlikte bu olay düşünüldüğünde bu olayın halk üzerinde büyük bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Zühd ehli insanlar ya bu olayların dışında kalmaya gayret göstermiş ya da İbn-i Zübeyr'e gizli destek verdikleri halde açıklamadıkları, dönemin zühd ehli insanların hayatlarından anlaşılmaktadır. Bu olayların doğrudan tasavvufu doğurduğu iddiasında olmakla birlikte zikredilen olayların İslam tarihi ve temel islam bilimleri açısından farklı değerlendirilme ve analizlere açık olaylardır. Bu olayların diğer değinemediğimiz bazı olaylarla birlikte zühd döneminin yaşanmasında dolayısıyla hicri ikinci yüzyıldan sonra tasavvufun doğuşuna zemin hazırlamada etkili olduğunu söyleyebiliriz.

3.1. Zühd Döneminin Bazı Zahidleri

Çalışmanın bu son bölümünde Zühd hareketinin tasavvufa evrilme aşamasında yaşayan ve bu hareketin neşv-ü nema bulmasında rolü olduğu kabul edilen bazı mutasavvıfların hayatından bahsederek zühd yönüyle öne çıkan bazı zahid şahsiyetlerin zühdi hayatlarını ve zühd anlayışlarını kısaca ele alınmaya çalışılacaktır. Çalışmamızın konusu ile alakalı olarak zühd hareketinin yaşandığı hicri birinci ve ikinci yüzyılda özellikle Emevi ve Abbasi'nin bazı yöneticilerinin halka karşı uyguladıkları politikardan dolayı muhalif tavır takınan Zeynelabidin, Cafer es-Sadık, Süfyan es-Sevri ve Hasan-ı Basri gibi şahsiyetlere ve tepkilerinin sebep ve sonuçlarına hayatlarında değinmeye çalışacağız.

3.1.1. Amr b. Utbe

Adı, Amr b. Utbe b. Ferkad es-Sülemî'dir (ö. 22/643). İlk zâhidlerden olan Amr, Kûfe'de doğdu. Zengin bir ailenin çocuğu olarak büyüyen Amr, muhadramûndan olduğu kaydedilmektedir. Zahidliği ve zühd yolunu seçmesi babasının rızası dahilinde değildi ama o, muhadramûndan olan dostu Mi'zad b. Yezîd el-İclî ile beraber Kûfe civarında bir mescid yaptırmıştır.(bu durum tasavvuf tarihinde "halvette ibadet" düşüncesinin ve tekke fikrinin ilki sayılabilir). Bu mescidin yapımından sonra onları eleştirenler de olmuş, hatta Abdullah b. Mes'ûd'un onları ziyaret ederek, "Helâk mescidini yıkmaya geldim" şeklinde bir ifade kullandığı ifade edilir. Amr b. Utbe, dünyaya dair hiçbir şeye değer vermeyen, zahidane bir hayat ile namaz eda etmeye elverişli bir güç ve şehid olmak şeklinde Cenab-ı Allah'tan üç şey arzu ettiğini, bunlardan ikisini el ettiğini ifade etmiş, kendisi gibi zahidliği seçen dostları Alkame el-

Kûfî, Mi‘zad el-İclî ve Yezîd b. Muâviye en-Nehâî ile beraber katıldığı bir seferde şehid olmuş ve üçüncü arzusu da yerine gelmiştir. Sûfilerdeki “Halka hizmet, hakka hizmettir” düşüncesinin temeli Amr’ın “dostluk” ve “sohbet” şeklinde bulunabilir. O, dostluk için hizmeti ön şart olarak koşar, dostlarının hizmetini görür, hayvanlarını doyurur, hatta tımar ederdi. Onun hadis rivayetinde az bulunmasının nedeni ibadetle fazla meşgul olması gösterilmektedir.⁴¹²

3.1.2. Üveys el-Karanî

Adı, Ebû Amr Üveys b. Âmir b. Cez’ b. Mâlik el-Karanî’dir (Ö. 37/657). tâbiîn neslinden yemenli bir zâhid olan Üveys el-Karanî, aşireti Yemen’deki Murâd kabilesidir.⁴¹³ Hadis eserlerindeki bazı rivayetlere göre halifeliği zamanında Hz. Ömer, Yemen’den gelmekte olan bir kafiyle aralarında Üveys’in olup olmadığını sorması üzerine Üveys çıkıp kendisini takdim etmiş, Hz. Ömer de Hz. Peygamberin kendisine ileride Üveys’in Medine’ye geleceğini onu görmesi halinde ondan dua istemesini söylediğini, söylemiş, Üveys de Hz. Ömer’e duada bulunmuştur. Bu esnada Üveys’in Kûfe’ye gitmekte olduğunu öğrenen Hz. Ömer, bir mektubu Kûfe valisine onun hakkında yazmayı söylemiş ama o, kalabalık ortamlardan uzak sade bir hayat yaşamayı istediğini ifade etmiştir. Nitekim sonraki yıl Kûfe’den gelen hac kfilesinden birine Hz. Ömer, Üveys’in durumunu sormuş onun fakirlik içinde bir hayat sürdüğünü öğrenmiş ve o kişiye Üveys ile ilgili Resulullahtan işittiklerini ifade etmiştir. O Kûfeli de hacdan dönünce Üveys’in yanına gidip dua talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine insanların dua talebi ile ona gidip kendisine iltifat edilmesinden korkan Veysel Karanî’nin o muhiti terketmiştir.⁴¹⁴

Üveys hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte rivayetler onun Yemen’de deve çobanı olan, hurma çekirdekleri toplayıp satan zâhid biri olduğu kaydedilmektedir. İslâm’ı tebliğ etmek üzere Yemen’e giden müslümanlar vesilesiyle Müslüman olduğu muhtemeldir. Hz. Peygamber’i ziyaret etme arzusu olmasına rağmen yaşlı annesini

⁴¹² İbn Sa‘d, *et-Tabakatü’l-kübrâ*, C. VI, 196, 206-207; Belâzürî, *Fütühu’l-büldân-Ülkelerin fetihleri*, s. 468-470, 472, 476-479; Taberî, *Târîhu’r-Rusûl ve’l-Mülûk*, C. IV, s. 37, 39, 79 vd., 153-155, 246-247; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, C. IV, s. 155-158; Bilgin, Mustafa, “Amr b. Utbe”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, C. III, s. 94.

⁴¹³ Âlim, M. Münîr, “Tahkiki der Şerh-i Ahvâl-i ve Şahsiyyet-i Hazret-i Üveys-i Karanî”, *Dâniş*, Sy. 48-49, İslâmâbâd 1376, s. 41-65.

⁴¹⁴ Tosun, Necdet, “Veysel Karanî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, C. XLIII, s.74-75.

yalnız bırakamamış, ancak sonradan annesinden kısa bir süreliğine müsaade alıp Medine'ye gitmiş o zaman da Allah Resûlunu o gün evinde bulamadığı için Resulullahı görememiş ve aynı gün Yemen'e dönmüştür. Uhudda Resûlullah'ın bir dişinin kırıldığı haberini alınca o da bir dişini veya bütün dişlerini kırmış şeklinde rivayet de mevcuttur. Bazı rivayetler, Hz. Peygamberin vefatından önce Üveys el-Karanî'ye verilmek üzere hırkasını Hz. Ömer'e ve Hz. Ali'ye vermiş, onların da Üveys'in Kûfe'ye gitmesinden sonra hırkayı ona götürdüğü şeklindedir. Kûfe'de zahidane ve münzevi bir yaşam sürdüren Üveys'in Sıffin Savaşı'na Hz. Ali'nin tarafında katılarak burada şehid olduğu kabul edilmektedir. Bazı kaynaklarda ise Azerbaycan'daki bir seferde ya da Deylem savaşında öldüğü rivayet edilir. Onun defnolunduğu yer de bilinmemektedir. Üveys el-Karanî, zâhidâne zühd hayatı sebebiyle tasavvuf erbabı tarafından örnek bir şahsiyet olarak görülmüştür. Dünya gözüyle zahiren Hz. Peygamber'i görmemekle beraber mânevi olarak Hz. Peygamberden feyz aldığı kaynaklarda mevcuttur. Sonraki asırlarda Hz. Peygamber'i, Üveys el-Karanî'yi ya da bir mürşidi görmeden rüya yoluyla mânevî bir tarzda onlardan eğitim alan şahıslar Üveysî olarak isimlendirilmiştir. Bu eğitim şekline de Üveysîlik ismi verilmiştir.⁴¹⁵ Öte yandan Resûlullah'a dayandırılan, "Rahmânın nefesini Yemen'den alıyorum"⁴¹⁶ ifadesiyle Üveys el-Karanî'nin kastedildiği ifade edilmiştir. Hz. Peygamber'in Üveys'e bıraktığı rivayet edilen hırka, günümüzde İstanbul Hırka-i Şerif Camii'nde ramazan ayında ziyaret edilebilmektedir.⁴¹⁷

3.1.3. Zeynelâbidîn

Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 90/712), İsnâaşeriyye'nin dördüncü ve İsmâiliyye'nin üçüncü imamı kabul edilen tâbiîndir. Hz. Hüseyin'in oğludur. Ebû Muhammed ve Ebu'l-Hüseyin künyeleri olmakla birlikte Zeynelâbidîn olarak maruf olmuştur. "Seyyidü's-sâcidîn, Seccâd ve fazla secdeden dolayı nasır tutmuş dizlerinden dolayı "Zü's-sefenât" lakabı vardı. Hz. Peygamberin ve Hz.

⁴¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. I, s. 270-271; İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. VI, s. 161-165; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubela*, C. IV, s. 20; İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, C. I, s. 115; Ocak, Ahmet Yaşar, *Veysel Karanî ve Üveysîlik*, Dergâh Yay., İstanbul 1982.

⁴¹⁶ Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, C. II, s. 150; Ali el-Karî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Karî el-Herevî, *el-Esrârü'l-merfûa fi'l-ahbâri'l-mevzûa* (nşr. Muhammed es-Sabbâğ), Daru'l Emâne-Müessetür-Risale, Beyrut 1391/1971, s. 137.

⁴¹⁷ Tansel, Abdullah, "Üveys Karanî Hakkında Notlar ve Türk Edebiyatı'nda Şiirler", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. II, Ankara 1975, s. 221-255.

Hüseyin'in soyunu devam ettirdiğinden “Âdem-i âl-i abâ” ve “Ebü'l-eimme” şeklinde anılmıştır. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilen oğlu Ali ile karıştırılmaması için Ali el-Asgar ismiyle de anılır. Kerbelâ faciasına katılmadığından sağ kurtulan tek Hüseyin evlâdıdır. Medine'ye yerleştikten sonra Medine'de, Kerbelâ Vak'ası'na katılmış halası Zeyneb'in, faciayı detaylı ve tesirli konuşmalar yaparak anlatmasından dolayı Medineliler Yezîd'e karşı ayaklanmış, ancak Zeynelâbidîn bu duruma üzülen fitneden endişe ederek ayaklananlarla beraber olmadı. Bu nedenledir ki ayaklanmayı bastıran Müslim b. Ukbe, Harre Savaşı'nda (63/683) Yezid'in talimatıyla Zeynelâbidîn'e karışmadı. Yaşadığı süreçte birçok sıkıntıya mâruz kalan ve Emevî dönemin ilk beş halife devrini gören Zeynelâbidîn, o devirde ortaya çıkan Abdullah b. Zübeyr, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın ve Muhtâr es-Sekafî isyanlarını müşahede etti. O, ehl-i beyt'in başına gelen musibetlerin onların siyasetle meşgul olmasından kaynaklandığını öngörerek siyasetten uzak durdu. Zalim yöneticilerden korunmak adına dinî-siyasî herhangi bir grup veya firkada bulunmadı. Hatta bu nedenledir ki Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın Zeynelâbidîn'i Ehl-i beyt' içinden en çok sevdiği kişi olarak rivayet edilir. Onun yaşamı ilim, ibadet ve taatle geçmiştir. Zeynelâbidîn, Medine'de vefat etmiş, Bakî' Mezarlığı'nda amcası Hz. Hasan'ın yanına defnedilmiştir. Onun vefat ettiği sene birçok âlimin de ölmesinden kaynaklı olarak bu seneye “senetü'l-fukahâ” ismi verilmiştir. Zühd hayatı ve takvâ ehli olması bakımından ümmetin ileri gelenlerinden biri olan Zeynelâbidîn büyük bir tâbîndi. Sika bir râvi olarak kabul edilen Zeynelâbidîn, birçok hadis riyayet etmiştir. Birçok talebesi olmuş, talebeleri ondan fıkıh, tefsir ve tasavvufa dair bilgiler nakletmişlerdir. Onun zühd hayatına zühd sahibi oluşuna, takvâ ehli olmasına ve cömert olduğunu birçok örnek vardır bunlardan; abdest alırken sararması, namaz ikame ederken titremesi, geceleri sırtında fakirlere yiyecek taşıması bazılarıdır. Birçok tasavvuf eserinde onun ilim, ibadet, ahlâk ve edeble ilgili sözleri anlatılarak kerametleri aktarılır.⁴¹⁸

⁴¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. V, s. 211-222; Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, C. V, s. 458; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, C. III, s. 133-145; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. IV, s. 82-88; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l Ayan ve Ebnaü Ebnaiz-Zaman*, C. III, s. 267; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubela*, C. III, s. 280; C. IV, s. 386-400; Klavuz, Ahmet Saim, “Zeynelâbidîn”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, C. XL, s. 365-366.

3.1.4. Saîd b. Müseyyeb

Ebû Muhammed Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713) Medine'nin meşhur yedi fakihinin (fukahâ-i seb'a) en önde gelenidir. O, sahâbe büyüklerinin yaşadığı dönemde Medine'de yaşadı. Hz. Osman, Ali, Âişe, Ümmü Seleme gibi sahâbîlerden hadis rivayet etti.⁴¹⁹ Daha çok da kayınpederi olan Ebû Hüreyre'den hadis öğrenmiş, Hz. Ebû Bekir, Übey b. Kâ'b, Bilâl-i Habeşî, Sa'd b. Ubâde, Ebû Zer el-Gıfârî ve Ebû'd-Derdâ gibi sahâbîlerden rivayet ettiği hadisler Mürsel kabul edilmiştir. Onun dünya adına hiçbir şeye değer vermediği, inandığından asla tâviz göstermeyen biri olarak ifade edilir. Medineliler'in Yezîd b. Muâviye'ye karşı ayaklanması üzerine yaşanan Harre Savaşı'ndan (63/683) sonra Emevî komutanı Müslim b. Ukbe, zorla Medinede biat almaya çalıştığı zamanda Saîd biat etmemiş ya da şartlı olarak biat edeceğini ifade etmesi üzerine Müslim b. Ukbe, onun boynunun vurulması talimatı vermiş, bazıları devreye girerek onun aklî dengesinin yerinde olmadığına tanıklık ederek onun boynunun vurulmasına engel olmuşlardır. Abdullah b. Zübeyr halifeliğini ilân edince Medine'de onun için biat alındığı esnada ona da muhalefet etmiş, iki halifenin olması durumunda birine biat etmenin fitneye sebep olacağını, biri üzerinde görüş birliğine varmadan İbn Zübeyr'e biat etmeyeceğini ifade etmiş, İbn Zübeyr'in Medine valisi tarafından da bu yüzden kırbaçlanmış, Abdullah b. Zübeyr bunu duyunca üzülmüş ve yazdığı mektupla valisini azarlamıştır. Emevî yönetimine karşı muhalif bir tavrı olan Saîd b. Müseyyeb ile Hac nedeniyle Medine'de bulunan Halife Abdülmelik b. Mervân görüşmek istemiş, ancak o, görüşmeyi kabul etmemiştir. Mervân da onu bildiği için üstelememiştir. Sonraki senelerde Abdülmelik b. Mervân'ın Mescid-i Nebevî'yi ziyareti için insanlar mescidden çıkarıldığında Saîd çıkmamış, halifeyi selâmlamamış, halife yanına gelip halini, hatırını sorduğunda da ayağa kalkmamış sadece yerinden cevap vermiştir. Abdülmelik, oğulları için insanlardan biat almak istediğinde de bu biatın İslâm'a uygun olmadığını, ifade edip biati reddettiğinden hapse atılmış kırbaçlanmış, çıktıktan sonra da Mescid-i Nebevî'de insanların onunla konuşmasına müsaade edilmemiştir. Saîd, Mescid-i Nebevî'de Haccâc, namaz kılarken rükû ve secdeyi tam yerine getirmediğini görmüş ve yerden bir avuç çakıl alarak Haccac'ın üzerine atmıştır. Onunla Mervân oğulları arasının iyi olmadığı, Emevî soyundan sadece Ömer b.

⁴¹⁹ Hâşim, Cemîl Abdullah, *Fıkhul-imâm Saîd b. el-Müseyyeb*, Matbaatü İrşad-Riasetü Divanül Evkaf, Bağdat 1394/1974, C. I, s. 67-68.

Abdülazîz'i sevmiş ve ona değer vermiştir. Saîd b. Müseyyeb tevazu ehli olan âlimlere karşı saygılı olan, şahsını ilgilendirmeyen konulara karışmayan, kimseyle tartışmaya girmeyen temizliğe önem veren, güzel giyinen, ibadet etmenin insanın kendine yapabileceği en büyük iyilik olduğunu, en büyük kötülüğün ise günah işlemek olduğunu söyleyen biriydi. O, hakiki ibadetin Allah'ın yarattıkları üzerinde tefekkür etmek olduğunu, İslam'ı öğrenmek, haram olan şeylerden uzak durmak ve Allah'ın farz kıldıklarını yerine getirmek olduğunu kabul eder. Namazı kırk yıl boyunca cemaatle kılmış, gece namazlarını seferde dahi olsa kılar, hiç ara vermeden oruç tutmanın haram olduğu bayram günleri dışında sürekli oruç tutar, az yemek yedi. Kırk defa hacca gittiği rivayet edilmiştir. Helâlden kazanmak gerektiğini, insanın geçimini sağlayarak şahsiyetini ve dinini muhafaza edebileceğini söyler, hayatının sonlarına doğru bir veya iki gözünü kaybettiği belirtilir. 713 yılında Medine'de vefat eden Saîd b. Müseyyeb Cennetü'l-bakî'de defnedilmiştir. Onun heybetli olduğu ona soru sormak isteyenlerin heybetinden çekindiklerinden önce izin aldıkları rivayet edilir. Saîd b. Müseyyeb'in kızını Halife Abdülmelik oğlu Velîd için istemiş ancak o kabul etmeyerek kendi fakir bir talebesine kendisi kızını teklif ederek onunla nikâhlanmıştır.⁴²⁰

3.1.5. Hasan-ı Basrî

Basralı meşhur tâbiî, zâhid ve âlim Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728) on iki yaşında iken Kur'an'ı Kerim'i ezberledi. 120 sahâbîyi görme imkânı buldu, bunların yetmişi Bedir gazisi idi. O, Vâdilkurâ'da kendini ilme adadı. Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerden istifade etti. Halife Hz. Ali döneminde Basra'ya gitti ve orada yaşadı. Basra'da ibadetle ve vaaz vermekle hayatını geçiren Hasan-ı Basrî 728 yılında Basra'da vefat etti.⁴²¹

Etkili bir hatip iyi bir vâiz olan Hasan-ı Basrî belâgatta doruk noktalardaydı.⁴²² Kendine özgü üslûbu, hakîmâne konuşmaları sûfiler ve zâhidler üzerinde büyük etki bırakmıştır. Etkisi ve tesiri itibariyle sözleri peygamberler sözlerine benzetilmiştir.

⁴²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, C. V, s. 119-143; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, C. II, s. 161-175; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubela*, C. IV, s. 217-246; İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, C. II, s. 61-62; C. VI, s. 121-122; C. VIII, s. 220; ez-Zühaylî, Muhammed, *Merci'u'l-ulûmi'l-İslâmiyye*, Dimaşk, ts., Dârü'l-ma'rife, s. 89; Kandemir, "Saîd b. Müseyyeb", *DİA*, C. XXXV, s. 563-564.

⁴²¹ Hasan-ı Basrî, Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî, *Tefsîrü'l-Hasan el-Basrî* (nşr. M. Abdürrahîm), Dârü'l-Hadîs, Kahire, ts. I, s. 3-57; Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, C. XVI, s. 291-293.

⁴²² Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, C. I, s. 211.

Hasan-ı Basrî, dünyaya temayülü olmayan dünya servetine değer vermeyen, malı elde ettiğinde de ihtiyacı olana veren biriydi. O vaktini evi ve mescit arasında geçiren, bu esnada vaazlar vererek insanların İslâm'ı samimiyetle özümseyerek, ihlâsla yaşama konusunda gayret gösterirdi. Ashabın yaşamına büyük bir hasret duyan Hasan-ı Basrî; “Yetmiş Bedir gaxisine yetiştim. Siz onları görseydiniz deli sanırdınız; onlar da sizin iyilerinizi görselerdi artık ahlâkın kalmadığına hükmeder, kötülerinizi görselerdi bunların hesap gününe bile inanmadıklarını söylerlerdi”⁴²³ sözleriyle ifade etmiştir.

Hasan-ı Basrî, Hz. Osman'ın şehadetine, Cemel ve Sıffin savaşlarına, Kerbelâ Olayı'na (Vak'ası) ve bunlara benzer birçok fitneye şahit olmuş, bu mevzularda düşüncelerini korkmadan söylemiş, bu cesareti de insanların takdirini toplamıştır. O, devlete yani siyasî otoriteye isyan etmeye karşı olmuş, zorlamalar olmasına rağmen baş kaldırlara iştirak etmemiş, öte yandan zorba ve zâlim devlet ricalini korkmadan eleştirmiş, zorbalık altındaki halkın sesi olmuştur. Emevî halife, vali ve diğer yöneticilerini âdil olmaları konusunda uyarmış, Muâviye'nin kılıç zoruyla hilafete gelmesini, oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi gibi bir çok olayın büyük yanlışlar olduğunu söylemiş, bu hatalardan birinin dahi insanın helak olmasına kafi geleceğini ifade etmiştir.⁴²⁴

Emevîler'in, zulmu ile maruf Irak Valisi Haccâc'ı ağır bir şekilde yererken, zaman zaman da Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'e tavsiye niteliğinde mektuplar yazmıştır.⁴²⁵

Öte yandan siyasî olayların cereyanında taraf tutmaması, isyana ve fitneye karşı tutum göstermesi, insanları âhirete önem vermeleri dünyaya temayül göstermemeleri konusundaki nasihatleri Emevîler'in işine gelmiş, dolayısıyla onun kınamalarına katlanmışlardır. Hasan-ı Basrî, bir çok sahâbîden hadis rivayet etmiştir. O, “Basra halkının şeyhi, Basralılar'ın imamı”, “şeyhü'l-İslâm” gibi unvanlar kendisi için kullanılmıştır. Sufiler de ondan “takvâ sahiplerinin öncüsü, Hakk'ın gerçek velîsi, fütüvvet ehlinin önderi” olarak kabul etmişlerdir.⁴²⁶

⁴²³ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, C. II, s. 134.

⁴²⁴ İbnü'l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Tabakatü'l-Mu'tezile*, (thk. Susenne Difeld), Dar Mektebetü'l Hayat, Beyrut 1380/1961, s. 23.

⁴²⁵ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, C. II, s. 28.

⁴²⁶ Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, s. 69.

Hasan-ı Basrî, din anlayışına esas olarak Allah'tan ve O'nun gazabından korkmak olarak almış, bu sebeple daima hüzünlü ve gözü yaşlı olduğu ondan bahseden bütün kaynaklarda zikredilir. O, Allah sevgisini dinî hayatta esas alan tasavvuf anlayışına karşılık Allah korkusunu temel alarak Basra zühd mektebinin öncüsü kabul edilmiştir. "Sürekli olarak korkudan bahsediyorsun" diyen birine: "Umulana nâil oluncaya kadar korkutan kimse, korkulan şey başına gelene kadar ümit veren kimseden daha iyidir"⁴²⁷ şeklinde cevap vermiştir.

Hasan-ı Basrî, nasihatlerinde yaşam tarzında ılımlı bir zühd anlayışını benimsemiştir. O, Zühdü ahlâki olana uymak ve dinî vecibelerin yerine getirilmesinde bir etken olarak kabul eder. "Âhiret karşılığında dünyanızı satarsanız dünyada ve âhirette kazançlı çıkarsınız, aksini yaparsanız iki cihanda da zarar edersiniz"; "Her ümmetin bir putu vardır, bu ümmetin putu da altın ve gümüşdür" şeklinde dünyaya temayül göstermenin ve maddeciliğin tehlikesine dikkat çekerek, kendisinden nasihat isteyen birine aşırılıktan uzaklaşmasını orta yolu tutmasını öğütlemiştir. Ölüm için endişe duyan birine, "Arkanda servet bıraktığın için ölümden korkuyorsun, serveti önden gönderseydin korkmazdın"⁴²⁸ demiştir. Dolayısıyla içinde bulunulan vaktin değerlendirilmesine dikkat çekmiştir.

Dünya ve âhirete bakışı ile sûfî ve zâhidlere örnek teşkil eden Hasan-ı Basrî, tasavvufî hayatın neşvü nema bulmasını sağlayan ve ona zemini hazırlayan takvâ ehli tâbiîlerden sayılmıştır. Bu sebeple de sûfî tabakat kaynaklarında ona geniş yer verilerek, düşünceleri ve menkıbeleri anlatılmıştır. Onun ilk büyük sûfilerden biri olduğu⁴²⁹, sûfilerin imamı kabul edildiği⁴³⁰, ilim ve tasavvuftaki öcülüğüne⁴³¹ eserlerde yer verilmiştir. Tarikat silsilelerinde önemli bir yer tutan Hasan-ı Basrî, daha çok Kuzey Afrika'da yaygın olan bir silsileye göre onun Huzeyfe b. Yemân aracılığıyla Hz. Peygamber'den feyiz aldığı bu feyzin Hâris el-Muhâsibî ile devam ettiği kaynaklarda mevcuttur. Diğer bir silsile Hz. Ali, Hasan-ı Basrî, Habîb el-Acemî, Dâvûd et-Tâî ve Ma'rûf-i Kerhî şeklindedir. Öte yandan onun Hz. Ali'den veya Kümeyl b. Ziyâd'dan

⁴²⁷ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, C. II, s. 132.

⁴²⁸ Hasan-ı Basrî, *Tefsîrü'l-Hasan el-Başrî*, C. I, s. 3-57; Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, C. XVI, s. 291-293.

⁴²⁹ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta'arruf*, s. 66.

⁴³⁰ el-Mekkî, *Kutûl-Kulub*, C. I, s. 31, 305.

⁴³¹ Hücviri, *Keşfûl Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 179-181; Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, 69-85.

hırka giydiği kabul edilir. O, fütüvvet ehli, cömertliği ve cesareti nedeniyle “seyyidü'l-fityân” olarak kabul edilmiştir.⁴³²

Hasan-ı Basrî, takvâ ve zühdü dış görünüşte ve elbisede değil, tefekkürde, Resulullahın sınırlarını çizdiği yaşam tarzında, fakirleri gözetmede görmüştür.⁴³³ Tasavvuf tarihi eserlerinde bir sûfi olarak anlatılan Hasan-ı Basrî'nin talebeleri aracılığıyla hem Ehl-i sünnet'e hem de Mu'tezile'ye öncülük ettiği, takvâ ve zühde çağırması nedeniyle de tasavvufun doğuşuna ortam hazırladığı söylenebilir.⁴³⁴

3.1.6. Habîb el-Acemî

Adı Ebû Muhammed Habîb b. İsâ b. Muhammed el-Acemî el-Fârisîdir (ö. 130/747-48). İlk zahidlerdendir. Aslen İranlı olduğu bilinmekle birlikte hakkında detaylı bilgi yoktur. Onun bir melik oğlu olduğu da rivayetler arasındadır.⁴³⁵

Habîb el-Acemî'nin sûfilikten önce ticaret hayatıyla ilgilendiği ve tefecilikle uğraştığı rivayetler arasındadır. Rivayete göre yemek esnasında kendisinden sadaka dilenen birini şiddetle azarlamış, bunun üzerine yemeğin kana dönüştüğünü karısı ifade edince yaptığına pişmanlık duymuş, bu olaydan sonra ticaretini dürüstçe yapmaya tefeciliği de terketmeye yönelmiştir. Habîb el-Acemî, yoldan yürürken oynayan çocukların kendisinden endişe ile uzaklaştıklarını görünce çok üzölmüş, bunun üzerine Hasan-ı Basrî'ye giderek tövbe ettiği menkıbede anlatılmaktadır. Onun gündüzleri Hasan-ı Basrî'nin ilim meclisine katıldığı, geceleri ise Fırat nehri yanındaki zâviyede ibadet ve taatle vakit geçirdiği, Kur'an'ı Kerimi doğru okuyamadığından “Acemî” lakabı ile maruf olduğu belirtilir. Hasan-ı Basrî'nin onun namaz kılararken âyet telaffuzlarını yanlış yapmasından arkasında namaz kılınamayacağı kanaatinde olmuş, fakat kılmış olduğu namazların el-Acemî'nin arkasında kılacağı namaz hatırına makbul olabileceği, zira dili düzeltmekle gönlü/kalbi düzeltmek arasında bir fark olduğu şeklinde Hasan Basri uyarıldığı rivayet edilmiştir. Bu örnek tasavvuf anlayışının

⁴³² Hasan-ı Basrî, *Tefsîrü'l-Hasan el-Basrî*, C. I, s. 3-57; Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, C. XVI, s. 291-293.

⁴³³ Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, C. III, s. 134; İbnü'l-Cevzî, *el-Hasan el-Basrî*, Kahire 1350/1931, s. 16, 32, 44.

⁴³⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, “Hasan el-Basrî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1997, C. XVI, s. 305-307.

⁴³⁵ Ebü'l-Feyz, Seyyid Muhammed Ebü'l-Feyz Menufi'l-Haseni, *Cemheretü'l-Evliya ve A'lâmu Ehli't-Tasavvuf*, Mustafa el-Babiyel-Hulbi, Kahire 1967, C. II, s. 85 vd.

karakteristik sayılabilecek ilk örneklerinden biridir.⁴³⁶ Diğer taraftan, Ahmed b. Hanbel'in Habîb'i denemek amacıyla Habîb'e fikhî bir meseleyi İmam Şâfiî'yi dinlemeden sorduğu cevaptan dolayı hayret ettiği, her iki müçtehidin de Habîb'i takdir ettiği rivayet edilir. Habîb'in yaygın kanaat üzere duaları kabul olunan biri olarak tanınmıştır.⁴³⁷ Konuyla ilgili bazı eserlerde bazı menkıbeler anlatılmıştır.⁴³⁸ Onun hanımı Amre'nin de dönemin zâhidlerinden olduğu rivayet edilir. Habîb el-Acemî'nin ölümü için kaynaklarda farklı tarihler olmakla birlikte 747-48 tarihleri verilmektedir. Habîb el-Acemî'nin tasavvuf tarihi bakımından önemi, zühd hareketi ve tasavvuf döneminden sonraki yıllarda ortaya çıkan tarikat silsilelerinde Hasan-ı Basrî'den sonra yer almıştır. Dâvûd et-Tâî bu silsilelerde onun müridi olarak zikredilir. Mevleviyye, Nakşibendiyye ve Kâdiriyye gibi tarikatların silsilelerinde zikredilmesi onun menkıbelerinin zamanımıza ulaşmasında rolü olduğu kabul edilmektedir.⁴³⁹

3.1.7. Mâlik b. Dînâr

Adı Ebû Yahyâ Mâlik b. Dînâr el-Basrî, Basra'da doğdu. Ölüm tarihi 131/748'den öncedir. İlk zâhidlerdendir.⁴⁴⁰ Basra'da öldüğü kaydedilmektedir. Mâlik b. Dînâr'ın bir rivayete göre gençken eğlence âlemlerine katıldığı, bir gün birlikte olduğu arkadaşları uyurken ud çaldığı esnada bir ürperti duyması üzerine Basra'da zâhidliği ile bilinen Hasan-ı Basrî'ye giderek tövbe ettiği kaydedilmektedir. Başka bir bilgiye göre de ölen kızının Mâlik b. Dînâr'a rüyasında “*Müminlerin kalplerinin ürperme zamanı hâlâ gelmedi mi*” âyetini⁴⁴¹ okumasından dolayı zühdi bir hayata başlamıştır. Tasavvuf hareketinin doğuşuna etkide bulunan zâhid sufilerden olan Mâlik b. Dînâr zühd, hüzn, zikir, sadâkat, mârifet gibi konularda Hasan-ı Basrî'den etkilenmiştir.⁴⁴²

Mâlik b. Dînâr, mârifetullahın yerinin gönül olduğunu, mârifetullahı anlamadan ölenlerin dünyadaki en zevkli duyguyu yaşamadan dünyadan geçtiklerini kaydeder. Mâlik b. Dînâr hüzn yaşamayan bir kalbin içinde oturulmayan yıkılmış bir eve

⁴³⁶ Yetik, Erhan, “Habîb el-Acemî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1996, C. XIV, s. 370.

⁴³⁷ İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî, *Tabakatü'l-evliyâ*, (thk. Nureddin Şeribe), Mektebetü Hancı, Kahire 1415, s. 182-186.

⁴³⁸ Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, s. 96-102.

⁴³⁹ Hücviri, *Keşfü'l Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 183 vd; Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, s. 96-102; Yetik, Erhan, “Habîb el-Acemî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1996, C. XIV, s. 370.

⁴⁴⁰ Demirci, Mehmet, “Mâlik b. Dînâr”, *DİA*, TDV Yay., Ankara 2003, C. XXVII, s. 505.

⁴⁴¹ Hadîd, 57/16.

⁴⁴² Ebû Nuaym, el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, C. II, s. 357, 360-361.

benzetir, temiz ve uyanık bir kalple dinî hayatı idrak etmeyi vurgulamıştır. O, yeme içme, giyinme, mülk edinme ve şöhret konusunda riyâzeti düstur edinmiş, her günahın arka planında dünya sevgisi olduğuna dikkat çekmiştir. İyi bir müslüman olmak dünya sevgisinin yerine Allah sevgisini koymanın gerekliliğini ifade etmiş, dünyayı terkedenlerin ardından dünyanın koşacağını söyler ve bunun güzel örneklerinden birinin Ömer b. Abdülazîz olduğunu ifade eder. Ömer b. Abdülazîz dünyayı terkedince dünya onun ayağına geldi demiştir. O, amelde esas olanın ihlâs olduğunu söylemiş, kıyafete ehemmiyet vermemiş, sûfnin yamalı ve eski elbiseler giymesi gerekmediğini, burada önemli olanın helal kazanç olduğunu, helâl kazandıktan sonra dileyenin dilediği kılık-kıyafeti giyebileceğini ifade etmiştir. Malik b. Dinar, takvânın gereğini yerine getirerek zahidane bir hayat sürme konusunda topluma ve yöneticilere uyarılarda bulunmuştur. Kendisinden dua isteyen birine dua için önce beddualara neden olan konuları ortadan kaldırma icabını dile getirdiği rivayet edilmektedir. Mâlik b. Dînâr, Tâbiünden olup hadis ravisi Hasan-ı Basrî'nin dışında Râbia el-Adeviyye, Şakîk-ı Belhî ile Abdülvâhid b. Zeyd ile sohbetinde bulunmuştur.⁴⁴³

3.1.8. Ca'fer es-Sâdık

Ebû Abdillâh Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeynil'âbidîn (ö. 148/765) Ca'ferî fikhinin kurucusu. İsnâaşeriyye'nin altıncı, İsmâiliyye'nin ise beşinci imamı, 699 veya 702 yılında Medine'de doğmuştur. İsnâaşeriyye'nin beşinci imamı Muhammed el-Bâkır'ın oğludur. Sâdık lakabı ile meşhurdur. Sâbir, Tâhir, Fâzıl, ve Âtır lakaplarının olduğu da kayıtlarda mevcuttur. İmâmeti döneminde farklı Müslüman gruplarıyla iyi münasebeti olan Ca'fer es-Sâdık, Ehli Sünnet kaynaklarında da saygıyla yadedilen ilmî bir şahsiyet kabul edilmiştir. Siyasetten uzak Medine'de ilimle iştilal olmuş, Medine'de vefat etmiştir. Şîî kaynaklarda Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûrca zehirlenerek öldürüldüğü geçmektedir. Kabri Cennetü'l-Bakî'de babası Muhammed el-Bâkır ile dedesi Zeynelâbidîn'in kabirleri yanındadır. Tasavvuf tarihinde Ca'fer es-Sâdık'ın ayrı bir önemi vardır.⁴⁴⁴ İlk sûfilerden bahseden Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hilyetü'l-evliyâ eserinde ona ayrı bir yer verilmiştir.⁴⁴⁵ Feridüddin Attâr da

⁴⁴³ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 511; Hücviri, *Keşfü'l Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 184; Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, s. 85.

⁴⁴⁴ Öz, Mustafa, "Cafer es-Sâdık", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1993, C. VII, s. 1-3.

⁴⁴⁵ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, C. I, s. 3-20.

Tezkiretü'l-evliyâ'ya ondan bahsederek başlar. Sûf ehlerinden sayılan Ca'fer es-Sâdık Nakşibendiyye ile Bektaşîyye tarikat silsilelerinde yer almaktadır. Bâyezîd-i Bistâmî onun müridi kabul edilir.⁴⁴⁶ Tasavvufî tavrı esas alan Aşkîyye silsilesi Ca'fer es-Sâdık'la başlar.⁴⁴⁷

3.1.9. Süfyân es-Sevrî

Adı Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfi'dir (ö. 161/778). Fıkıh mezhebi imamı, muhaddis, müfessir ve zühd ehli olan es-Sevrî 778 yılında vefat etti. Ömrünün yarısını Emevîler zamanında ilimle diğer yarısını Abbâsîler döneminde geçiren Süfyân es-Sevrî Abbâsîler döneminde muhalif siyasî bir şahsiyet olarak bilinir.⁴⁴⁸ Ehl-i beyt'e yakın olan Süfyân, daha sonra hocası İmam Ca'fer es-Sâdık'ın siyasetten uzak bir tavrını takınır.⁴⁴⁹

İdarecilerle vakit geçirmekten kaçınır, hediyelerini geri çevirirdi. İdarecileri eleştirmekten geri durmaz ama isyanı tasvip etmediğini, daha büyük fitnelere neden olmamak için eleştiri dahi yapmamayı söyler. Adaletsiz ve meşru olmayan yollarla başa gelen idareye karşı tavır alırken daha büyük fitne ve zararlara sebep olmama adına devrindeki çoğu âlim gibi Süfyân es-Sevrî'yi de bu tavrı benimsemek mecburiyetinde kalmıştır. Muhammed b. Abdullah el-Mehdî (en-Nefsüzzekiyye) ve kardeşi İbrâhim'in Halife Mansûr'un idaresine karşı yaptığı isyanı meşrû görmüş ancak desteğini izhar etmemiştir.⁴⁵⁰ Öte yandan Halife Mansûr onun pasif muhalifliğini ortaya çıkarmak adına huzuruna çağırıp ona kadılık vazifesi teklif etmiş o gayrı meşrû gördüğü Abbâsî idaresine karşı muhalifliğini izhar etmiştir.⁴⁵¹

Süfyân es-Sevrî, ailesinin maddî olarak durumunun iyi olmamasından dolayı eğitime başladığı zamanlar kervanlarda para karşılığı hizmet etmiş, bazen yardımları

⁴⁴⁶ el-Hânî, Abdülmecîd b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah ed-Dımaşki, *el-Hadaikul-Verdiyye Fi Hakaik-ı Ecla-i Nakşibendiyye*, Kahire 1308, s. 180-188.

⁴⁴⁷ Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ven Nihal*, (thk. M. Seyyid Kılâni), Darul Marife, Beyrut 1381/1961, C. I, s. 166.

⁴⁴⁸ Özdirek, Recep, Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Süfyân es-Sevrî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2010, C. XXXVIII, s. 23-28.

⁴⁴⁹ Büyükkara, Mehmet Ali, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, Rağbet Yay., İstanbul 1999, s. 32-33.

⁴⁵⁰ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Mekatilü't Tâlibiyyîn, (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Darü'l-Ma'rife, Beyrut, ts. s. 205, 292, 382; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Dar Garb-ı İslam, Beyrut 1422/2002, C. XIII, s. 397-398; Fehmî Ced'an, *el-Mihne: Bahs fi cedeliyyeti'd-dînî ve's-siyâsî fi'l-İslâm*, Darul Şuruk, Amman 1989, (2. Baskı), s. 51, 117-118, 278.

⁴⁵¹ Özdirek, Recep, Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Süfyân es-Sevrî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2010, C. XXXVIII, s. 23-28.

geri çevirmemiş, ilmî otorite haline gelince dolayısıyla sosyal olarak nüfuzu artınca siyasal bağımsızlığını muhafaza etmek için ticaret yapmıştır. Zâhid olmasına rağmen ticaretle uğraşması dolayısıyla para biriktirmesinden dolayı kendisini eleştirenlere insanlara yük olmadan maişetini sağlamaya dayanan bir zühd hayatı şeklini ve yöneticilere muhtaç olmadan maişetini temin etmeyi öğütüyordu. Ticaretle uğraşmasına rağmen çok zengin olmamış maddî sıkıntılar çekmiştir. Mütevazı bir hayat şeklini benimsemiştir. Onun zühd ve takvâ üzerinde yazdığı bazı mektup ve vasiyetnâmeler mevcuttur.⁴⁵²

İlk dönem zâhid ve sûfilerinden sayılan Süfyân es-Sevrî'nin şöhreti oldukça yayılmıştır. İmam Ca'fer es-Sâdik, Ebû Hâşim el-Kûfî, İbrâhim b. Edhem, Râbia el-Adeviyye, Ebû İshak el-Fezârî, Fudayl b. İyâz, Süfyân b. Uyeyne, Şeybân er-Râî, Yûsuf b. Esbât, Hâtim el-Esam, Abdullah b. Mübârek, Amr b. Kays el-Mülâî, Abdullah el-Mehdî, gibi sûfilerle sohbet etmiştir. Onun tasavvuf anlayışı; 1- İnsan-Allah ilişkisinde ihlâs ve samimiyetle ibadet, 2-İnsan-dünya ilişkisinde zühd, 3-İnsan-toplum ilişkisinde iyi niyetli davranış şeklinde üç başlıkta toplanabilir. O, ameldeki ihlâs ve ibadetlerdeki haz üzerinde daha fazla durmuştur. O, zühd dönemi kavramlarından; Takvâ, vera', tevekkül, yakîn, rızâ, zühd, kalp temizliği haramlardan sakınma, nefse karşı koyma ve kimseden bir şey istememe şeklindeki hususlara önem vermiştir. Bazı müelliflerce onun vera' ve takvâda üstün mertebeye ulaştığı kaydedilir.⁴⁵³

O, yamalı yün abâ giyer ancak zâhidliğin yamalı yün abâ giymek, kuru ekmek yemekten ibaret olmadığını zühdün dünyaya sevgi duymamak, mevkiye temayül göstermemektir. Zühdün insaanın kendini halktan tecrit etme olmadığını savunmuştur.⁴⁵⁴ Muâfâ b. İmrân'ın Kitâbü'z-Zühd adlı eserinde Sevrî'nin görüşleri alır.⁴⁵⁵

⁴⁵² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C. I, s. 86-89; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliya*, C. VI, s. 376-377.

⁴⁵³ Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, s. 252; Tek, Abdurrezzak, "Süfyân es-Sevrî", *DİA*, İstanbul 2010, C. XXVIII, s. 28.

⁴⁵⁴ Kadî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *Tertîbü'l-Medârik ve Takribü'l-Mesalik*, Vezaretu'l Evkaf ve Şuunil İslamiyye, Mağrib 1403/1983, C. II, s. 129.

⁴⁵⁵ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, C. I, s. 313; C. IV, s. 61, 102, 114, 164, 188, 264.

3.1.10. İbrâhim b. Edhem

Adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Edhem b. Mansûrdur (ö. 161/778). İlk zâhidlerdendir.⁴⁵⁶ Kendi memleketinde birçok hizmetçisi olan zengin bir ailenin çocuğu iken sahip olduğu bütün dünya nimetlerini bırakarak genç yaşta zühd⁴⁵⁷ yoluna girmesi nedeniyle hayatı destanlaştırılan İbrâhîm b. Edhem'in kimliği ile menkıbelerde dile getirilen şahsiyeti uyuşmamaktadır. Onun zühd hayatını seçmesine neden olan bazı menkıbevari olaylardan bahsedilmektedir. Ona "ism-i a'zam"ı Hızır'ın öğrettiği kaydedilir.⁴⁵⁸ Şehirleri gezerek ırgatlık, bostan bekçiliği, değirmencilik yaparak kendi kazandığıyla geçinmiştir. İlim için Mekke'de iken Süfyân es-Sevrî ve Fudayl b. İyâz ile dost olmuş, Ebû Hanîfe ile de dost olmuş hatta zâhir ilmini Ebû Hanîfe'den öğrendiği ifade edilmektedir.⁴⁵⁹

Nasihatlerinde helâl kazanmaya dikkat çeker, duanın kabul olması için helâlinden yemeyi tavsiye etmiş, çoluk çocuğun maişetini helâlinden kazanmayı yiğitlik olarak görmüştür. Gündüzleri devamlı oruç tuttuğu, geceleri tefekkürle geçirdiği, az uyuduğu belirtilir. O, zühdü; farz, nâfile ve selâmet olarak üçe ayırır. Ona göre haramdan sakınma şeklindeki zühd farz, helal olana kanaat şeklindeki zühd nâfiledir. Şüpheli olan şeylerden uzak durmak ise selâmet olan zühdtür. O, Gerçek zâhidi kalbi en temiz olanın ihlaslı olanın ve en çok cömert olan kişi olduğunu söylerdi. İbrâhim b. Edhem bazen dağa çıkmakla birlikte onun zühd hayatında halktan tecrit yoktur. Zamanının çoğunu toplumun dertleriyle ilgilenerek geçirmiş, insanların ilim meclislerine katılmalarını, cemaatle namaz kılmalarını, cihada katılmalarını, hacca gitmelerini ama heva ve heveslerine uymamalarını öğütlemiştir.⁴⁶⁰

3.1.11. Dâvûd et-Tâî

Adı Ebû Süleymân Dâvûd b. Nusayr et-Tâî olan Davut et Tai, ilk dönem zâhidlerindendir. O, "zamanının iyi derecede fasih konuşanı ve Arapça'yı en iyi

⁴⁵⁶ Öngören, "İbrâhîm b. Edhem", *DİA*, C. XXI, s. 295-296.

⁴⁵⁷ Kuşeyri, Abdülkerim, *Tasavvuf İlmîne Dair Kşeyri Risalesi*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay. İstanbul 2014, s. 96-97.

⁴⁵⁸ Hücvi, *Keşfûl Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 202.

⁴⁵⁹ Hücvi, *Keşfûl Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 201.

⁴⁶⁰ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 112-113; Hücvi, *Keşfû'l Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 200-203; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, s. 142-165; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. II, s. 411; C. VI, s. 56; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l Ayan ve Ebnaü Ebnaiz-Zaman*, C. I, s. 31-32; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubela*, C. VII, s. 387-396.

derecede bileni”, “fıkıh ve re’ye âlimlerin önde gelenlerinden biri” olarak kaynaklarda zikredilir. Bazı sebeplerle kitaplarını nehre atmış ve zühd hayatına yönelmiş, kendini ibadete vermiştir.⁴⁶¹ Toplumdan ve dünya işlerinden uzaklaşarak namaz için cemaate katılmanın dışında evine kapandı.⁴⁶²

Fudayl b. İyâz, Ca’fer es-Sâdık ve İbrâhim b. Edhem gibi zühd ehli insanlarla görüştü. Dâvûd et-Tâî’nin zühd hayatında az yemek, az konuşmak ve az uyumak ile Allah korkusu ve âhiret endişesiyle ağlamak şeklinde tasavvufun doğuş aşamasındaki vasıfları görülür. Onun hüzün halinde olduğu ifade edilmiştir. Müridi Ma’rûf-i Kerhî “Tâî kadar dünyaya değer vermeyen birini görmedim” şeklinde anlatır. O, dilekte bulunması gerekirse “Ölüm bayramın olsun” şeklinde iyi dilekte bulunur. Ölümü zindandan azad olarak görmüş, aslında bu anlayış zühd döneminin karakteristik bir özelliğidir. Ölümle ilgili bu anlayış sonraki dönemlerde şeb-i arûs halini almıştır. Dünyadaki halvetinin kabrinde de devam etmesini arzulayan Dâvûd et-Tâî, ıssız bir yere defnedilmesini vasiyet eder. O, kişinin yaptığı ibadetini kusursuz görmemesi ve yaptığı ibadetlerine güvenmemesini tavsiye ederdi. Cömertliği ve mürüvveti olmayanın ibadetinin tam olmadığını ifade eder. Kendisi de zühde yöneldikten sonra babasından kalan miras paralarını dostlarıyla paylaşmıştır. Harabeye dönen evinde Kur’an okurken vefat etti. Bir gece sabaha dek okuduğu cehennem ile alakalı bir âyetin büyük tesirinde kaldığı böylece hastalanarak vefat ettiği kaydedilmektedir.⁴⁶³

3.1.12. Feth el-Mevsilî el-Kebîr

Adı Ebû Muhammed Feth b. Muhammed b. el-Veşşâh el-Ezdî el-Mevsilî el-Kebîr’dir (ö.170/786). İlk dönem zâhidlerindedir. el-Mevsilî’nin mücâhede ve takvâya çok düşkün ve mahzun bir halinin olduğu riyadan sakındığı, âbid ve zahid biri olmasına rağmen varlıklı bir tüccar gibi cebinde bir deste anahtar olduğu rivayet edilir. O, zenginlerin yoksullara karşı alçak gönüllü yaklaşması iyidir, fakat Hakk’a bel bağlayan yoksulların varlıklı kimselere karşı gururlu yaklaşması daha güzel ve iyidir. Hızır’la görüştüğü ifade edilir. el-Mevsilî’nin zühd anlayışı, bir başkasına muhtaç olmadan el emeğiyle mürüvvetli bir şekilde yaşamak üzerine bina edilmiştir. Balık avlayarak, taş

⁴⁶¹ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 123.

⁴⁶² Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubela*, C. VII, s. 423-424.

⁴⁶³ Hücviri, *Keşfü’l Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 207; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l Ayan ve Ebnaü Ebnaiz-Zaman*, C. II, s. 259; Kara, Mustafa, “Dâvûd et-Tâî”, *DİA, İstanbul* 1994, C. IX, s. 48-49.

ocaklarında tuğla yaparak ailesini geçindirmeye çalışmış Musul valisinin ihsanlarının çok azını kabul etmiş kalanı iade etmiş olması onun zühd anlayışının göstergesidir.⁴⁶⁴

3.1.13. Abdülvâhid b. Zeyd

İlk dönem zahidlerinden Abdülvâhid b. Zeyd (ö. 177/793) “şeyhü’s-sûfiyye” ve “Şeyhü’l-ubbâd” ve lakaplarıyla maruf olmuştur. Zühd hayatı ile ilgili menkıbeleri yaygınlaşmıştır. Hasan-ı Basrî’ye talebe olmuştur. O, Basra’da Bekkain olarak meşhur olan “ağlayan zâhidler”dendir. Mâlik b. Dînâr’ın vaazı esnasında yüksek sesle ağlamasından insanların vaazı dinleyemedikleri, ağlarken kendinden geçtiği, yanındakilerin de vecde geldikleri, kaydedilmektedir. Hüzün yönünün ağır bastığı söylenir. Sevgi üzerinde fazla duran bir grupta beraber olduğu, sevgi ve aşktan sürekli bahsettiği, Râbia el-Adeviyye’ye izdivaç teklifinde bulunduğu kaydedilmektedir. O, “En üstün derece muhabbettir” demekle beraber ona göre rıza muhabbetten de üstündür.⁴⁶⁵

3.1.14. Abdullah b. Mübârek

Adı Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî’dir (ö. 181/797). Tebeü’t-tâbiînin önde gelenlerinden, muhaddis, fakih ve zâhiddir. Babası Türk olduğu muhtemeldir. Horasan diyarında ve hususan Merv’de hadisleri tedvîn eden ilk âlimdir. Kûfe’de, kaldığı bir esnada bir hadiste ihtilâf olunca “Geliniz bu ilmin tabibine gidelim” şeklinde Abdullâh b. Mübârek işaret edilerek hadis konusunda otoriter olduğu vurgulanmıştır. Evinde hadisler üzerinde çalışmayı çok seven İbn Mübarek’e “Bu yalnızlıktan rahatsızlık duymuyor musun” şeklinde sorulduğunda “Hz. Peygamber ve ashabıyla birlikte iken nasıl yalnızlık duyarım!” cevabını vermiştir. Abdullâh b. Mübârek zühd ile alakalı hadis çalışmalarını Kitâbü’z-Zühd ve’r-rekâ’ik, adlı eserde toplamış, zühd anlayışını dünya ile bağlantıyı kesmek değil, dünya ve dünyevi olana gönül vermemek, olarak ortaya koyar ve “İlmi dünya için öğrendik, ama ilim bize dünyaya değer vermemeyi öğretti” şeklindeki sözü zühd anlayışını açıklamaktadır. Günün belirli zamanlarını zikre tefekkürü ayırma da kendini halktan tecrit etmez

⁴⁶⁴ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubela*, C. VII, s. 349; İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, C. II, s. 411; C. VI, s. 68; Attâr, *Tezkiretü’l-Evliya*, s. 375-376; Bilgin, Mustafa, “Feth el-Mevsil el-Kebîr”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1995, C. XII, s. 455.

⁴⁶⁵ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, Dar Kitabul Arabiyye, C. IV, Beyrut 1405. C. VI, s. 155-165; Uludağ, “Abdülvâhid b. Zeyd”, *DİA*, C. I, s. 282.

tamamen uzlete çekildiği söylenemez. Hayat prensibinde uzlet de yoktur. Hocası muhaddis İsmâil b. Ayyâş, onun hakkında ; “Allah’ın ona nasip etmediği hiçbir hayırlı haslet kalmamıştır” şeklinde onu övmüştür. Zahidlerden Süfyân b. Uyeyne, İbnü’l-Mübârek’te, Hz. Peygamber’in sohbetinde bulunması gazveye katılması haricinde ahashabın bir üstünlüklerini görmediğini söyleyerek onu ahashapla karşılaştırmıştır. Sahip olduğu ilimde ve zühdi hayat tarzında mütevası davranır, varlıklı kimselere karşı kibirli olmanın da tevazuu olduğunu ifade etmiştir. Kimseye muhtaç olmamak için ticaret yapar, hadis talebelerini ve fakirlerini gözetir, senelik yüz bin dirhem dağıtırdı. Dostlarını hacca götürür, her türlü ihtiyaçlarını kendisi karşılardı. İbnü’l-Mübârek, insanın her zaman Allah’ın murakabesinde olduğunu unutmaması gerektiğini söyler. Âlimler, zühd ve takva bakımından birini övecekleri zaman İbnü’l-Mübârek’e benzetirlerdi.⁴⁶⁶

3.1.15. Râbia el-Adeviyye

Râbia el-Adeviyye (ö. 181/797) Basra’da yoksul bir ailenin dördüncü kızı olarak dünyaya geldi. Bunun için de ismini “Râbia” koymuşlar. Kadın sūfilerdendir. Tasavvuf tarihi kitaplarında “nâsikât, mütezehhidât, sâlihât,” olarak anılan üç kadın zahid ve sūfiden en meşhurdur. Küçük yaşlarda yetim kalan Râbia el-Adeviyye zalim bir kişi tarafından köle olarak satın alınır. Gündüz zor işlerde çok çalıştırılan Râbia geceleri ibadetle meşgul olur. Gece ibadet yaptığı bir esnada bir ışığın başında odasını aydınlattığını gören efendisi korkarak onu serbest bırakmıştır. Özgür olunca hacca gitmiş. Bu esnada çölde karşılaştığı olaylar Zühd hayatına yönelmesinde etkili olmuştur. Onun dünya nimetlerini terkedip zühd hayatına yönelmesi ilk zâhidlerde ortak bir tavır olarak yaygınlaşmıştır. Ancak Râbia, zühd anlayışına ilâhî aşk fikrini de koyarak diğer zahidlerden ayrılmıştır. Hac dönüşü Basra’da ikamet etmiş yapılan evlilik tekliflerini kabul etmemiştir. Bunun temelinde zühd anlayışı ve evlenmeyi ilâhî aşka engel olarak görmesidir. Zahid Abdülvâhid b. Zeyd ona izdivaç teklif etmiş o, “Git kendine kendin gibi birini bul. Bende hiç arzu işareti gördün mü?” yanıtını vermiştir. Zünnûn el-Mısırî, Süfyân es-Sevrî, İbrâhim b. Edhem, Şakîk-ı Belhî, Mâlik b. Dînâr gibi ilk zahid ve

⁴⁶⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-kübrâ*, C. IV, s. 372; Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd, 1360-80/1941-60, C. V, s. 212; Fayda, Mustafa, “Kitâbü’l-Cihâd”, *AÜİF Dergisi*, Sy. XXI, 1976, s. 421-423; Behçet, Mücâhid Mustafa, “Şirü’l-imâm el-Mücâhid Abdullah İbnü’l-Mübârek”, *Mecelletü Mahedi’l-mahtûtâti’l-Arabiyye*, Kuveyt 1983, C. I, 9-72; C. II, 455-501; Küçük, Raşit, “Abdullah b. Mübârek”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1988, C. I, s. 122-124.

sûfilerle de görüşmüştür. Basra'da vefat etmiştir. Zühd hareketinin tasavvufa evrilme aşamasında Râbia'nın rolü çok büyüktür. Onun öncülüğündeki tasavvufî düşüncede korku, kaygı ve hüznün yerine sevgi, ümit ve iyimserlik kavramları daha çok ön plana çıkmaktadır.⁴⁶⁷

Tasavvuf kaynakları müellifleri onun hem muhabbet, aşk hem de zühd, tövbe, hüznün, rızâ, tevazu gibi zühd kavramlarıyla ilgili sözlerini almışlardır.⁴⁶⁸

3.1.16. Fudayl b. İyâz

Gençlik yıllarında eşkıyalık yapan bir grubun reisi iken, sevdiği câriyenin kaldığı yerin duvarına tırmandığı esnada içerde Kur'an okunduğunu duydu ve "İman edenlerin Allah'ı zikretme ve O'ndan inen Kur'an sebebiyle kalplerinin ürperme zamanı hâlâ gelmedi mi?"⁴⁶⁹ şeklindeki âyetten etkilenerek "Evet yâ rabbi, o an geldi" diyerek bulunduğu yerden ayrılır. Tövbe edip ibadete yöneldi.⁴⁷⁰

Kûfe'de Ebû Hanîfe, A'meş ve Süfyân es-Sevrî gibi âlimlerin ilmi sohbetlerine katıldı. Otuz sene ibadet ve taatle uğraştı. Horasan bölgesinin ilk büyük sûfilerinden sayılan Fudayl, (87/803) yılında Mekke'de vefat etti. İlk dönem zâhid ve sûfilerinde görülen korku, hüznün ve ağlama, gibi haller diğer zahidler gibi onda da görülürdü. Bekkâîn (ağlayanlar) olarak maruf olan zahidlerden olduğu söylenen Fudayl'in tebessüm ettiğinin dahi görülmediği rivayet edilir. Kur'an'ı hüznü bir eda ile tahkik üzere okur, Kur'an dinlerken bazen kendinden geçirdi. Ona göre âbid, zâhid ve âlimlerin devlet yöneticilerinden uzak durmalıdır.⁴⁷¹

O, Halife Hârûnürreşîd ile dahi görüşmeyi önce reddetmiş, ısrar edilince halifenin yanında çekinmeden sözünü söylemiş, ihsanını da geri çevirmiştir.⁴⁷² Bunun yanında devlet yöneticilerinin dürüst ve âdil olmaları için dua etmiş, "Allah katında mutlaka kabul edilecek bir tek duam olsa devlet başkanının iyi olması için dua ederdim. Zira

⁴⁶⁷ el-Mekkî, *Kutül-Kulub*, C. II, s. 112-113; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, s. 109-126; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakatü'l-evliyâ*, s. 35, 408; Smith, Margaret, *Bir Kadın Sufî Rabiâ*, (trc. Özlem Eraydın), İnsan Yay., İstanbul 1991, s. 37-66; Taftâzânî, Muhammed Ebü'l-Vefâ et-Teftâzânî el-Guneymî, "Zühd Hareketinin Tasavvufa Dönüşüm Süreci-Râbiatü'l-Adeviyye Örneği" *EKEV Akademi Dergisi*, (trc. Ahmet Ögke), C. III/1, Ankara 2001, s. 107-114; Küçük, H. ve S. Ceyhan, "Râbia El-Adeviyye", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, C.XXXIV, s. 380-382.

⁴⁶⁸ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 192, 209, 235, 292.

⁴⁶⁹ Hadîd, 57/16.

⁴⁷⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 57.

⁴⁷¹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, C. VIII, s. 98.

⁴⁷² Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, C. VIII, s. 106; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, s. 132.

devlet başkanı dürüst olursa beldeler mâmur, insanlar güven içinde olur” diye ifade etmiştir. Aynı zamanda sika bir hadis râvisi⁴⁷³ olan Fudayl’den İmam Şâfî gibi âlimler ondan hadis almışlardır.⁴⁷⁴ O zühdü kanaat, kanaati zenginlik gören mümini “az konuşan, çok çalışan, sözünde hikmet, sükûtunda düşünce, bakışında ibret, işinde iyilik bulunan kişi” olarak tanımlamıştır.⁴⁷⁵ Çok yemek, çok uyuma ve çok konuşmanın kalbi katılaştırdığını ifade eder ona göre gönül zenginliği, temiz/pak bir vicdan ve insanlara samimiyetle yaklaşmakla Hakk’a ulaşılabileceği görüşündedir. Yoksa çok namaz kılarak, oruç tutarak ulaşılabileceği kanaatini taşımamaktadır.⁴⁷⁶ Tasavvufi anlayışı ilâhî inâyet ve ihsan kavramlarını daha çok kapsamaktadır. Bu tasavvuf anlayışında Allah korkusu ağırlık kazanmakla birlikte bazen Allah sevgisinden de bahsetmiştir.⁴⁷⁷

Bu çalışmada hayatlarını ve zühd anlayışlarına değinmeye çalıştığımız ilk zahid ve sûfilerin dışında Ebu Hâşim el-Kûfî, Ebû İshak el-Fezârî, Süfyân b. Uyeyne, Şeybân er-Râî, Yûsuf b. Esbât, Abdullah el-Mehdî, Amr b. Kays el-Mülâî, Şakik-ı Belhî (ö. 194/810), Ma’rûf-i Kerhî (ö. 200/815-16), Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö.215/830), Bişr el-Hâfî (ö. 227/841), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848), Hâtim el-Esam (ö. 237/851), Ahmed b. Hadraveyh (ö. 240/854), Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857), Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859), Ebû Türâb en-Nahşebî (ö. 245/859), Ahmed b. Ebü’l-Havârî (ö. 246/860), Serî es-Sakatî (ö. 251/865), Yahyâ e. Muâz (ö. 258/872) Ebû Hafs el-Haddâd (ö. 260/874) Hamdûn el-Kassâr (ö. 271/884) Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890) İbrâhim el-Havvâs (ö. 291/904) Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 298/910), Ebû Osman el-Hîrî (ö. 298/910) Ahmed b. Muhammed b. Mesrûk (ö. 298/910-11) gibi zahidler Zühd döneminin zahid ve sufileri olarak kabul edilmiştir.

⁴⁷³ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubela*, C. VIII, 421.

⁴⁷⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-kübrâ*, C. V, s. 500; Hücviri, *Keşfü’l Mahçub, Hakikat Bilgisi*, s. 194-197; Attâr, *Tezkiretü’l-evliyâ*, s. 127-141; Schimmel, Annemarie, *Tasavvufun Boyutları*, (çev. Yaşar Keçeci), Kırkambar Kitaplığı Yay., İstanbul 2001, s. 42-43.

⁴⁷⁵ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, C. VIII, s. 98.

⁴⁷⁶ Türer, Osman, “Fudayl b. İyâz”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1996, C. XIII, s. 208-209.

⁴⁷⁷ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, C. VIII, s. 93, 99.

SONUÇ

Bir Şeye raĒbet etmemek, ilgi göstermemek gibi manalara gelen zühd, hakikat ehlinin ıstılahında, dünyayı kalpten çıkarmak olarak ifade edilir. Ahiret için dünya hayatı zevklerini terk etmek olarak da ifade edilen zühd, ilk zahidler tarafından da dünyevi Şeyleri tamamen terk deĒil, kalbe sokmamak olarak anlaŐılmıŐtır. Kur'an-ı Kerim'de de zühd, "raĒbet göstermemek olarak" ifade edilmiş, asr-ı saâdetde de bu muvacehede sünnet uygulamaları olduĒu görülmektedir.

Tasavvuf, bir bilim olarak üç döneme ayrılmıştır. Çalışmamızda bu evrelerin ilki olan zühd döneminin ele aldık. Zühd dönemi, asr-ı saâdetle başlayıp, tabiîn ve tebe-i tabiîn döneminin, yani hicri birinci ve ikinci yüzyılı içine alan ve tasavvufun ortaya çıkışına kadar olan dönemdir.

Tasavvuf, çok yönlü bir olgu olduĒu için bütünüyle tanımlamanın mümkün olmadığı alanı araŐtıranlar tarafından dile getirilmektedir. Tanımı gibi tasavvufun kaynaĒı da farklı nedenlere dayandırılmıŐ ve tasavvufta menŐe' konusunu doĒurmuŐtur. Biz bu çalışmada tasavvufun asıl kaynaĒının zühd olduĒunu, Hz. Peygamberden önceki peygamberlerde de zühdün olduĒunu, Ulu'l Azm peygamberlerde zühdi hayatın aĒır bastıĒını ifade etmeye çalıştık. Öte yandan tasavvuf tarihi açısından da zühd döneminin asr-ı saadet ile başladığını, Hz. Peygamber (s.a.s) ve sahabesinin ibadete dŐknlĒ, suffe ehlinin zühdi hayatının tasavvuf tarihi açısından büyük önem arz ettiĒini gördük. Dolayısıyla zühdi hayatın başlamasında etkisi olan Şahsiyetlerden rnekler ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmada zühd döneminin devamı olarak kabul edilen tasavvufu, İslam'ın ilk yüzyılında ortaya çıkaran sosyo-ekonomik nedenlerin tarihsel seyrini sunmaya çalıştık. Bu dönemde gerçekleşen fetihlerin neticesinde elde edilen ganimetlerin halkın zenginleşmesinde büyük rol oynadıĒını, beraberinde toplumda bir dünyevileşme temayülü doĒurduĒu görülmektedir. Emevilerin saray yapımı, konfor ve israf yöneliŐinin sahabe ve tabiîn neslini zühd hayatına yönlendirmesi bakımından önemli bir etken sayılmaktadır. DiĒer taraftan Müslümanların dünyevileşme temayülünün tehlikeli olduĒunu görme firasetinde olan Ebu Zer el-Ēıfari gibi sahabiler Müslümanları bu temayüllerinden vazgeçirmek için gayret göstermişlerdir. Çalışmada tasavvufu ortaya çıkaran sosyo-ekonomik olayların hepsini tek tek ele alma imknımız bulunmamakla

birlikte yaptığımız araştırmada sonuçları itibariyle bu konuda önem arz eden olayların tarihsel seyrini sunmaya çalıştık.

Çalışmada tasavvufu ortaya çıkaran siyasal ve tarihsel olaylar sonucunda yaşanan iç çalkantılar, Hz. Hüseyin'in şehadetiyle sonuçlanan Kerbela olayı ve neticesinde oluşan Tevvâbîn hareketi gibi hadiselerin tarihsel arka planına dikkat çekildi. Bu olaylar neticesinde sahabi, tabiin ve etbaı tabiinden bazılarının zühdi hayata yönelip insanları da böylesi bir tavra davet ettiklerini insanları da zulmetmemeleri şeklinde uyarışlardır. Bu olaylarla birlikte Emevi hilafetine karşı gelişen toplumsal nefret ve tepki, saltanata dönüşen hilafete karşı insanların muhalif tavırlarıyla bir tepki gösterdiklerini görmekteyiz. İslam toplumunun zenginleşmesiyle birlikte dünyevileşmenin sonucu olarak adalet ve liyakat sorunlarını beraberinde yaşadığını, bu dönemde görmek mümkündür. Nitekim Hz. Hüseyin gibi Hz. Peygamber (s.a.s) torununun ölümüne sebep olanlardan biri olan Ömer b. Sa'd gibi sahabe neslinden olup da valilik makamını dolayısıyla içinde bulunduğu dünyalığı kaybetme korkusuyla hareket etmesi Müslümanların o gün ki durumunu göstermesi bakımından önemli bir örnek sayılabilir. İşte bu yüzden ki bu dönemdeki şartları, çözümlerini anlamak için zühd dönemini analize tutmak gerektiğini düşündük. Zühd döneminin geçirdiği böylesi tarihsel bir süreç, aslında sonuçlarına bakıldığında zühd döneminin yaşanmasına ve sonrasında zahid ve mutasavvıfların tavrı ile hicri ikinci y.y'dan sonra da tasavvufa dönüştüğünü görmek mümkündür.

Çalışmada sosyo-ekonomik, siyasal ve tarihsel olarak ele aldığımız parametreler aslında bu dönemde doğrudan tasavvufu doğurmak yerine tasavvufun doğuşuna zemin hazırladığı bir dönem olarak bu çalışmada vurguladık. Şimdiye kadar tasavvufu sosyo-ekonomik, siyasal ve tarihsel parametreler bağlamında ortaya çıkaran nedenlere bir arada yer verilmediğini bu alanın daha kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duyulan bir alan olduğu kanaatine vardık. Yaptığımız bu çalışmada olayların arka planını sadece sunmakla iktifa ettik. Bu çalışmanın son bölümünde Zühd hareketinin tasavvufa evrilme aşamasında yaşayan ve bu hareketin neşv-ü nema bulmasında rolü olduğu kabul edilen bazı zahid ve mutasavvıfların hayatlarından kesitler sunarak zühd döneminde meydana gelen olaylara karşı bazı şahsiyetlerin tepkilerinden bahsetme imkanımız olsa da mezkur dönemde gerçekleşen diğer olaylar hakkındaki halkın ve alimlerin tepkileri ve

tavırlarının çok geniş bir araştırma ile buna dair bütün rivayetlerin bir araya getirilme ihtiyacı olduğunu ayrıca görmüş olduk.

Sonuç olarak ahabı güzinin zühd hayatı tabiine, onlardan da etba-ı tabiine geçmiştir. İslam'ın tavsiye ettiği zühd, Hz. Peygamber şahsında yaşanan hayat tarzıdır. Bütün Müslümanlara örnek teşkil eden bu hayat, uygulanabildiği takdirde dünya ve ahiret saadetini kazandıracaktır. Zühdün, içinde yaşadığımız zamanda zenginleşme ile birlikte dünyevileşme problemi yaşayan Müslümanların hak ve adalet problemini de beraberinde yaşadığını maalesef görmekteyiz. İşte bunun için dünyevileşmeye karşı zühd, yaşadığımız problemlerin aşılmasında önemli bir koşul olarak görülmektedir.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerim.

ABDULLAH B. MÜBÂREK, Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî, **ez-Zühd ve'r-Reka'ik**, (nşr. Ahmed Ferîd), Dârü'l-Maârif, Riyad 1995.

ABDÜSSELÂM, b. Muhsin Âl-i Îsâ, **Dirâsâtü'n-Nakdiyye fi'l-Merviyyâti'l-Vâride fi Şahsiyyeti Ömer b. el-Hattâb**, el-Camiatü'l-İslamiyye Yay., Medine 2002.

ADIGÜZEL, Bayram ve M. ALTUNKAYA, “*Kurumsallaşma Çağı “Sûf Hareketi”nde Bir Dönüm Noktası: Abdülhâlik Gucdevâni el-Malatî, Vasâya ve “Usûl-i Semâniye”si*”, **İÜ Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu**, 17-19 Kasım, Malatya 2017.

AHMED B. HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, **el-Müsned**, (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Daru'l Maarif, C. III, Kahire 1373.

_____, **Fezâilü's-Sahâbe**, C. I, (nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas), Camiatu Ummu-l Kura, Mekke 1403/1983.

AHMED ER-RİFAÎ, Seyyid Ahmed b. Alî el-Mekkî b. Yahyâ er-Rifâî, **el Burhanul-Müeyyed, Marifet Yolu**, (haz. Hasan Kâmil Yılmaz), Erkam Yay., İstanbul 1995.

ALÎ EL-KARÎ, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Karî el-Herevî, **el-Esrârü'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevzûa**, (nşr. Muhammed es-Sabbâğ), Daru'l Emâne-Müessetü r- Risale, Beyrut 1391/1971.

ÂLİM, M. Münîr, “*Tahkiki der Şerh-i Ahvâl-i ve Şahsiyyet-i Hazret-i Üveys-i Karanî*”, **Dâniş**, sy. 48-49, İslâmâbâd 1376.

ALTINTAŞ, Hayrani, **Tasavvuf Tarihi**, AÜİF Yay., Ankara 1991.

ALTUNKAYA, Mustafa, **Bir Başka Açıdan Sûf Hareketi Tarihi**, (1. baskı), Çıra Yay., İstanbul 2016.

- ALGÜL, Hüseyin, **Kerbela; Kanayan Bir Yara Gönül Sızlatan Bir Facia**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009.
- APAK, Âdem, **Ana Hatlarıyla İslam Tarihi**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008.
- ARI, Mehmet Salih, **Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler**, Bilge Adamlar, Van 2009.
- ARUÇI, Ebu Mansûr Muhammed bin Muhammed, “*Ulu’l-azm*”, **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2012.
- AŞKAR, Mustafa, **Tasavvuf Tarihi Literatürü**, İz Yay., İstanbul 2006.
- ATEŞ, Süleyman, **İslam Tasavvufu**, Elif Matbaacılık, Ankara 1972.
- ATTAR, Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbûrî, **Tezkiretü’l-Evliya**, (haz. Süleyman Uludağ), Erdem Yayınları, (2. baskı), İstanbul 1991.
- _____, **Tezkiretü’l-Evliyâ**, (nşr. Muhammed İsti’lâmî), İntişarâtı Zevvar, Tahran 1346.
- AYDINLI, A. ve İ. L. ÇAKAN, “*Aşere-i Mübeşşere*”, **DİA**, TDV Yay., C. III, İstanbul 1991.
- AYDINLI, Abdullah “*Ebü’l-Derdâ*”, **DİA**, TDV Yay., C. X, İstanbul 1994.
- _____, “*Ebü Zer el-Gifârî*”, **DİA**, TDV Yay., C. X, İstanbul 1994.
- AYNÎ, Mehmet Ali, **Tasavvuf Tarihi**, Kitabevi Yay., İstanbul 2000.
- BÂKILLÂNÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, **Kitâbu Temhîdi’l-Evâil ve Telhîsi’d Delâil**, (thk. İmâduddin Ahmed Haydar), (3. baskı), Beyrut 1993.
- BAKTIR, Mustafa, “*Süffe*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXXVII, İstanbul 2009.
- BARDAKÇI, Mehmet Necmettin, **Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf**, Fakülte Kitapevi, Isparta 2000.
- BAŞARAN, Selman, “*Ebü Berze*”, **DİA**, TDV Yay., C.X, İstanbul 1994.

- BAYRAM, Bahattin, “Resulullah (S.A.V.)’dan itibaren hicri 3.yüzyıla kadar yaşayan bazı Zahitleri Zühd anlayışı”, **Yüksek Lisans Tezi**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- BEHÇET, Mücâhid Mustafa, “Şirü’l-imâm el-Mücâhid Abdullah İbnü’l-Mübârek”, **Mecelletü Mahedi’l-Mahtûtâti’l-Arabiyye**, Sy. XXVII, Kuveyt 1983.
- BELÂZURÎ, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, **Fütuhu’l Büldan**, Dar Mektebetul Hilal, C. I, Beyrut 1988.
- _____, **Fütûhu’l-Büldân**, (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Mektebetü Nahda, Kahire 1957.
- _____, **Fütûhu’l-Büldân-Ülkelerin Fetihleri**, (trc. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Yay., Ankara 1987.
- BEYHAKÎ, **Kitabüz-Zühd**, Hacegân Yay. (Çev: Enbiya Yıldırım), İstanbul 2000.
- BİLGİN, Mustafa, “Ahmed b. Muhammed b. Mesrûk”, **DİA**, TDV Yay., C. II İstanbul 1989.
- _____, “Amr b. Utbe”, **DİA**, TDV Yay., C. III, İstanbul 1991.
- _____, “Feth el-Mevsilî el-Kebîr”, **DİA**, TDV Yay., C. XII, İstanbul 1995.
- BOZKURT, N. ve M. S. KÜÇÜKAŞÇI, “Medine”, **DİA**, TDV Yay., C.XVIII, Ankara 2003.
- BULAN, Jolaman, “Budizm’de ve İslâm tasavvufunda zühd”, **Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil, **el-Câmiu’s-Sahîh**, İstanbul, 1979.
- _____, **et-Târîhu’l-Kebîr**, (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), C.V, Haydarâbâd, 1360-80/1941-60.
- BURCKHARD, Titus, **İslâm Tasavvuf Dokrine Giriş**, Kitabevi Yay., İstanbul 1995.
- BUZPINAR, Ş. T. ve M. S. KÜÇÜKAŞÇI, “Haremeyn”, **DİA**, TDV Yay., C. XVI, Ankara 2003.
- BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, **İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları**, Rağbet Yay. İstanbul 1999.

- CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, C. I, Beyrut, ts.
- CEYHAN, Semih, “Zühd”, **DİA**, TDV Yay., C. XLIV, İstanbul 2013.
- CİRİT, Hasan “Kussâs”, **DİA**, TDV Yay., C. XVI, Ankara 2002.
- _____, **Hadiste Vaaz, Kıssacılık ve Kussâs** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.
- CÛRCANİ, Seyyid Şerif, “vky”, **Kitabut-Ta'rifat**, Darûl-Fikr, Beyrut 1998.
- _____, **Ta'rifat Tasavvuf İstılahları**, (çev. Abdurrahman Acer ve Abdülaziz Mecdi Tolun), Litera Yay., İstanbul 2014.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Fitne”, **DİA**, TDV Yay., C. XIII, İstanbul 1996.
- ÇAKAN, İsmail L, “Bekkâin”, **DİA**, TDV Yay., C. V, İstanbul 1992.
- _____, “Abdullah b. Mugaffel”, **DİA**, TDV Yay., C. I, İstanbul 1988.
- ÇETİN, İsmail, **Mü'minin İstikameti Velinin Kerametidir**, Dilara Yay., Isparta 2005.
- ÇETİN, Osman, “Horasan”, **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1998.
- ÇİFT, Salih, “Ruveym b. Ahmed”, **DİA**, TDV Yay., C. XXXV, İstanbul 2008.
- ÇUBUKÇU, Hatice, Tasavvuf Hareketi İçinde Yer Alan Bayan Mutasavvıflar (H. I-V M. VII-XI), **Yüksek Lisans Tezi**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2004.
- DAHLÂN, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Zeynî Dahlân el-Mekkî, **el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye Mudi'l Futuhatu'n Nebeviyye**, Mektebetü'l Helbi, C. I, Kahire 1387/1968.
- DEMİRCAN, Adnan, “Hz. Hasan ve Halifeliği”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. I, Şanlıurfa 1995.
- DEMİRCİ, Mehmet, “Mâlik b. Dînâr”, **DİA**, TDV Yay., C. XXVII, Ankara 2003.
- _____, **Yahya Kemal ve Mehmet Akif'te Tasavvuf**, Akademi Kitabevi, İzmir 1993.
- DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî el-Ahbârü't-tivâl, nşr. Abdülmü'min Amir), Kahire 1960.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as, **es-Sünen**, Mısır, 1952.

- EBÛ MİHNEF, Lût b. Yahyâ b. Saîd b. Mihnef el-Ezdî el-Gamidî, **Maktelü'l-Hüseyn (Masraul-Hüseyn ve mâ cerâ lehû veya Ahbâru makteli'l-Hüseyn)**, Bağdad 1977.
- EBÛ NUAYM EL-İSFAHÂNÎ, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, **Hilyetü'l-Evliyâ**, Dar Kitabul Arabiyye, C. IV, Beyrut 1405.
- EBÛ YÛSUF, Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, **Kitâbü'l-Harâc**, (thk. Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî, nşr. Ahmed Abîd el-Kübeysî), Dâr el-Ma'rife, C. I, Bağdad 1973-75.
- EBÛ'L-FEYZ, Seyyid Muhammed Ebü'l-Feyz Menufi'l-Haseni, **Cemheretü'l-Evliya ve A'lâmu Ehli't-Tasavvuf Mustafa**, el-Babiyel-Hulbi, C. II, Kahire 1967.
- ED-DÛRÎ, Abdülazîz, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, (çev. Hayrettin Yücesoy), Endülüs Yay. İstanbul 1991.
- EFENDİOĞLU, Mehmet, "*Suheyb b. Sinân*", **DİA**, TDV Yay., C. XXXVII, İstanbul 2009.
- EL-EZDÎ, Ebû İsmail Muhammed b. Adullah, **Fütûhu's-Şâm**, (nşr. Abdülmün'im Abdullah Âmir), Müessesetü Secelü'l Arap, Kahire 1970.
- EL-HÂNÎ, Abdülmecîd b. Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh ed-Dımaşki el-Hânî, **el Hadaikul-Verdiyye fi Hakaik-ı Ecla-i Nakşibendiyye**, Kahire 1308.
- EL-İSFAHÂNÎ, Ebü'l-Ferec, **Mekatilü't-Tâlibiyyîn**, (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Darü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- EL-MALATÎ, Hamdî-i Vânî, **Zübdetü'l-İrfân fi Tedkîki'l-İtkân**, (nşr. Nevhibe Altunkaya, Mustafa Altunkaya), Çıra Yay., İstanbul 2016.
- EL-MEKKÎ, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî, **Kûtü'l-kulûb**, Matbaatu Mustafa Helbi, C. II, Kahire 1961.
- _____, **Kûtü'l-kulûb**, (tsh. Basel Uyunsud), Dar el-Kutub İlmiyye, C. II, 1. Baskı, Beyrut 1417/1996.
- _____, **Kûtü'l-kulûb: Kalplerin Azığı**, (trc. Muharrem Tan), C. I, IV İz Yay., İstanbul 1999.

- EL-MERVEZÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Saîd el-Mervezî el-Kureşî, **Müsnedü Ebî Bekri's-Sıddîk**, (nşr. Şuayb el-Arnâvut), Mektebül İslami, Dımaşk 1970.
- EL-MISRÎ, Cemîl Abdullah, **Eserü Ehli'l-Kitâb fi'l-Fiten ve'l-Hurûbi'l-Ehliyye fi Karnil Evveli'l Hicri**, Mektebetü'd- Dar, Medine 1410/1989.
- ERASLAN, Sadık, **Sosyo Politik Açından Asr-ı Saadet Fetihleri, Hz. Ömer Dönemi**, Ta-Ha Yay. Ankara 1999.
- ERAYDIN, Selçuk, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, M.Ü. İFAV, İstanbul 2016.
- ER-RÂFİÎ, Mustafa Sadık, **Tarih Âdâbi'l-Arab**, Dar İbn Hazm Yay., C. I, Beyrut 2008.
- ER-REŞÎDÎ, Ahmed, **Hüsnüs-Safâ ve'l-İbtihâc Bi-Zikri Men Vüliye İmârete'l-Hâc**, (nşr. Leylâ Abdüllatîf Ahmed), Kahire 1980.
- ERUL, Bünyamin, "*Zeyd b. Hârise*", **DİA**, TDV Yay., C. XLIV, İstanbul 2001.
- ERZURÛMÎ, Harputlu Osman Bedrüddîn, **Sohbetler I**, Marifet Yay., İstanbul 1994.
- ES'AD, Sahmerani, **Tasavvuf Menşei ve Istılahları**, (Terc. M.Tan), İz Yay., İstanbul 2000.
- EŞ-ŞEYBÎ, Kâmil Mustafa, **es-Sıla Beyne't-Tasavvuf ve't-Teşeyyû'**, Menşuratü'l-Cemel, C.I, Beyrut 2011.
- EZ-ZÛHAYLÎ, Muhammed, **Merciu'l-ulûmi'l-İslâmiyye**, Dârü'l-ma'rife, Dımaşk, ts.
- FAYDA, Mustafa, "*Bilâl-i Habeşî*", **DİA**, TDV Yay., C. VI, İstanbul 1992.
- _____, "*Cennetü'l-Muallâ*", **DİA**, TDV Yay., C. VII, İstanbul 1993.
- _____, "*Ömer b. Hattab*", **DİA**, TDV Yay., C. XXXIV, İstanbul 2009.
- _____, "*Ammâr B. Yâsir*", **DİA**, TDV Yay., C. III, İstanbul 1991.
- _____, "*Ebû Bekir*", **DİA**, TDV Yay., C. X, İstanbul 1994.
- _____, "*Kitâbü'l-Cihâd*", **AÜİF Dergisi**, Sy. XXI, Ankara 1976.
- _____, "*Yermük Savaşı*", **DİA**, TDV Yay., C. XLIII, İstanbul 2013.
- _____, **Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid**, Çağ Yay., İstanbul 1990.

- FEHMÎ CED'AN, **el- Mihne: Bahs fi Cedeliyyeti'd-Dînî ve's-Siyâsî fi'l-İslâm**, (2. Baskı), Darul Şuruk, Amman 1989.
- FIGLALI, Ethem Ruhi, “*Ali*”, **DİA**, TDV Yay., C. II, İstanbul 1989.
- _____, “*Cemel Vak'ası*”, **DİA** TDV Yay., C. VII, İstanbul 1993.
- _____, “*Hasan*”, **DİA**, TDV Yay., C. XVI, İstanbul 1997.
- _____, “*Hüseyn*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXVIII, Ankara 1998.
- _____, “*İlk Şî Olaylar: Tevvâbûn Hareketi*”, **AÜİF Dergisi**, C. XXVI, Ankara 1983.
- GANÎ, Kasım, **Tarih-i Tasavvuf der İslam ve Tatavvuratu Tahavvulat-i Muhtelifi-an ez Sadr-ı İslam ta Asr-ı Hafız**, Kitab-Furuşi-i Zevvar, Tahran 1340.
- GÜNGÖR, Erol, **İslam Tasavvufunun Meseleleri**, Ötüken Yay., İstanbul 1998.
- HAMÎDULLAH, Muhammed, **İslâm Peygamberi**, (çev. Salih Tuğ), İrfan Yay., C. I-II, İstanbul 1980.
- HASAN-I BASRÎ, Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basr, **Tefsîrü'l-Hasan el-Basrî**, (nşr. M. Abdürrahîm), Dârü'l-Hadîs, C. I, Kahire, ts.
- HÂŞİM, Cemîl Abdullah, **Fıkul-imâm Saîd b. el-Müseyyeb**, Matbaatü İrşad – Riasetü Divanül Evkaf, C. I, Bağdat 1394/1974.
- HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, Dar Garb-ı İslam, Beyrut 1422/2002.
- HATİPOĞLU, İbrahim, “*Selmân-ı Fârisî*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXXVI, İstanbul 2009.
- HEYSEMÎ, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, **Mecmaü'z- Zevaid ve Menbau'l Fevaid**, (thk. Hüsameddin Kutsi), Mektebetü'l Kutsi, C. IV, Kahire t.s.
- HİTTİ, Philip Khuri, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, Boğaziçi Yay., (çev. Salih Tuğ), C. II, İstanbul 1980.
- HÜCVÎRÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî, **Keşfü'l-mahcûb, Hakikat Bilgisi**, (trc. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., (1. Basım), İstanbul 1982.

- İBN A‘SEM EL-KÛFÎ, Ebû Muhammed Ahmed b. A‘sem el-Kûfî el-Ahbârî, **Kitâbü’l-Fütûh**, Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, C. I, Haydarâbâd 1388/1968.
- İBN ABDÛLBER, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, **el-İstîfâb fi Ma’rifetil Ashabi**, (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Mektebetü Nahda Mısır, C. I-IV, Kahire t.s.
- İBN EBÛ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, (thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî), Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, C. I, Haydarâbâd 1360/1953.
- _____, **İlelü’l-Hadîs**, (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Darul Marife, C. II, Beyrut 1405/1985.
- İBN HACER, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **el-İsâbe fi Temyizi’s Sahabe**, (nşr. Ali Muhammed Bicâvî), Dar el-Cil, C. III, Beyrut 1412/1992.
- İBN HALLİKÂN, Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, **Vefeyâtü’l Ayan ve Ebna’ü Ebna’iz, Zaman**, (thk. İhsan Abbas), Daru’s Sadr, C. I-V, Beyrut 1994.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî, **es-Sîretü’n Nebeviyetü’n Nebeviye**, (nşr. Ömer Abdusselam et-Tedmürî), C. I, Dar Kitabül Arap, 1410/ 1990.
- İBN KESÎR, Ebü’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşki eş-Şâfîî, **Tefsîrû’l-Kur’ân-ul Azim**, (thk. Sami b. Muhammed es- Selame), Daru Tayyibe, C. I, Riyad 1422/2002.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, **el-İmâme ve’s-Siyâse**, Menşurâtı Rıza, C. I-II, Kum 1969.
- _____, **el-İmâme ve’s-Siyâse**, (thk. Taha Muhammed Zeyni), Müessetü Helbi, C. I, Kahire 1378/1967.
- _____, **el-Ma‘ârif**, (thk. Servet Ukkâşe), Hey’etül Mısrıyye Amme lil-Kutub, Kahire 1992.

İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd, **es-Sünen**, Mısır, trs.

İBN SA‘D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa‘d b. Menî el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, **et-Tabakatü'l-Kübrâ**, (nşr. Edvard Sachau), Brill, C. III, V, VII, Leiden 1322/1940.

_____, **et-Tabakatü'l-Kübrâ**, (nşr. İhsan Abbas), Daru's Sadr, C. III, IV, VII, Beyrut 1388/1968.

_____, **Kitabü't-Tabakati'l-Kebir**, (nşr. Ali Muhammed Ömer), C. V, VIII, Kahire 1421/2001.

İBNÜ'L-ARABÎ, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî, **Fütuhat-ı Mekkiyye**, (trc. Ekrem Demirli), Litera Yay. C. VI, İstanbul 2007.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, **Telkihu Fühûmi Ehli'l-Eser fi 'Uyûni't-Târîh ve's-Siyer**, (nşr. Ali Hasan), Mektebetül Adab, Kahire 1975.

_____, **Telbîsü İblîs**, (nşr. M. Münîr ed-Dımaşki), Kahire 1368.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, **el-Hasan el-Basrî**, Kahire 1350/1931.

_____, **el-Muntazam fi Tarihi'l Müluk ve'l Umem**, (nşr. Süheyl Zekkâr), Daru'l Fikr, C. III, Beyrut 1415/1995.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **Üsdü'l-Gabe fi Mârifeti's-Sahabe**, (nşr. Halîl Me'mûn Şîhâ), Daru'l-Ma'rife, C. I, II, Beyrut 1997.

_____, **el-Kâmil fi't-Târîh**, (thk. Ebu'l Fida Abdullah el-Kadi), Dâr el-Kütüb İlmiyye, (1. Baskı), C. II, III, V, VIII, IX, X, Beyrut 1407/1987.

İBNÜ'L-MURTAZÂ, el-Mehdî-Lidînellâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, **Tabakaü'l-Mu'tezile**, (thk. Susenne Dıfeld), Dar Mektebetü'l Hayat Beyrut 1380/1961.

İBNÜ'L-MÜLAKKIN, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî, **Tabakatü'l-Evliyâ**, (thk. Nureddin Şeribe), Mektebetü Hancı, Kahire 1406/1986.

_____, **Tabakatü'l-Evliyâ**, (thk. Nureddin Şeribe), Mektebetü Hancı, Kahire 1415.

KADÎ İYÂZ, **Tertîbü'l-medârik ve Takribü'l-Mesalik**, Vezaretu-l Evkaf ve Şuunil İslamiyye, C. II, Mağrib 1403/1983.

KAM, Ferid, AYNÎ, Mehmet Ali, **İbnü'l Arabî'de Varlık Düşüncesi**, İnsan Yay., İstanbul 1992.

KANDEMİR, M. Yaşar, "*Habbâb b. Eret*", **DİA**, TDV Yay., C. XIV, İstanbul 1996.

_____, "*Hatice*", **DİA**, TDV Yay., C.XVI, İstanbul 1997.

_____, "*Osman b. Maz'un*", **DİA**, TDV Yay., C.XXXIII, İstanbul 2007.

_____, "*Saîd b. Müseyyeb*", **DİA**, TDV Yay., C. XXXV, İstanbul 2008.

KARA, Mustafa, "*Dâvûd et-Tâî*", **DİA**, TDV Yay., C. IX, İstanbul 1994.

_____, **Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri**, Dergâh Yay., İstanbul 2002.

KASIM, Refik, **el-Kıyemu Terbuyetü'l Ulya fi Suretu'l Yusuf**, Çıra Akademi Yay., İstanbul 2018.

KÂŞÂNÎ, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî, **Tasavvuf Sözlüğü**, (trc. Ekrem Demirli), İz Yay. İstanbul 2004.

KELÂBÂZÎ, Ebubekir Muhammed b. İshak Buhari, **Doğuş Devrinde Tasavvuf, Taarruf**, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul 1979.

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, **et-Terâtîbü'l-İdâriyye**, (trc. Ahmet Özel), İz Yay., C. I, İstanbul 1993.

KILIÇ, Mahmut Erol, **Tasavvufa Giriş**, Sufi Kitap Yay., İstanbul 2012.

KILIÇ, Sadık, "*Suheyb er-Rûmî el-Bedrî*", **Diyanet Dergisi**, XX/4, Ankara 1984.

KLAVUZ, Ahmet Saim, "*Zeynelâbidîn*", **DİA**, TDV Yay., C. XL, İstanbul 2013.

KOTKU, M. Zahid, **Tasavvufi Ahlak**, Seha Neşriyat, C. II, İstanbul 1981.

- KÖKSAL, M. Asım, **İslâm Tarihi: Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Fâciası**, Akçağ Yay., Ankara 1979.
- KÖTEN, Akif, “*Asr-ı Saadette Süffa Ashâbi*”, **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam**, Beyan Yay., İstanbul 2006.
- KUŞEYRÎ, Ebü'l-Kasım Zeynülişlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, **Kuşeyri Risalesi (Sûfilerin İnanç ve Ahlakları)**, (haz. Dilaver Selvi), Semerkand Yay., İstanbul, 2009.
- KUŞEYRÎ, Ebü'l-Kasım Zeynülişlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, **Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi**, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay. İstanbul 2014.
- KÜÇÜK, H. ve S. CEYHAN, “*Râbia el-Adeviyye*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXXIV, İstanbul 2007.
- KÜÇÜK, Hülya, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş**, Ensar Yay., İstanbul 2015.
- KÜÇÜK, Raşit , “*Abdullah b. Mübârek*”, **DİA**, TDV Yay., C. I, İstanbul 1988.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, “*Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*”, **IRCICA İslam**, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 2003.
- _____, “*Hârre Savaşı*”, **DİA**, TDV Yay., C. XVI, İstanbul 1997.
- KÜÇÜKAŞCI, M. ve N. BOZKURT, “*Mescid-i Harâm*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXIX, Ankara 2004.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri: 1578-1612**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1993.
- MA‘MER B. MÜSENNÂ, Ebu Ubeyde, **Tesmiyetü Ezvâci'n-Nebî ve Evlâdihî**, (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), (2. Baskı), Darel Jinan, Beyrut 1410/1990.
- MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an**, (nşr. Murteza Bedir), Mizan Yay., C. XIII, İstanbul 2008.
- _____, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, (nşr. Ali Haydar Ulusoy), C. XI, Mizan Yay., İstanbul 2006.

- MEDKUR, Abdulhamid, “*İslamda Tasavvuf*”, **S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. I, Isparta 1994.
- MES‘ÛDÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes‘ûdî el-Hüzeli **Mürûcü’z-Zehab**, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Mektebetü'l Ticariyyeti'l Kübra, C. II, Kahire 1958.
- MİCHON, Jean ve L. GAETANİ, Roger, **Aşk ve Hikmet Yolu Tasavvuf**, (çev. Nurullah Koltaş), İnsan Yay., İstanbul 2012.
- MUHÂSİBÎ, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, **er-Riâye Lihukukillâh**, (nşr. Abdülkadir Ahmed Atâ), Darul Kutubil İlmiyye, Kahire 1390/1970, s. 61.
- MÜBÂREK, Zekî, **et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlâk**, Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaikü'l-Kavmiyye, C. I, Kahire 2009.
- NASR B. MÜZÂHİM, **Vak'atü Sıffîn**, (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Mektebetü'l Hancı, Kahire 1401/1981.
- NEDVÎ, Süleyman, **İslâm Tarihi, Asr-ı Saâdet: Hz. Âişe**, (haz. Ömer Rıza Doğrul), Asar-ı İlmiye, C.V, İstanbul 1928.
- NURSÎ, Bediüzzaman Said, **Mektubat**, TDV Yay., (1. Baskı), Ankara 2015.
- OCAK, Ahmet Yaşar, **Tasavvuf, Sûfiler ve Tarikatlar, Tekkeler, Osmanlı Uygarlığı**, (haz. Halil İnalçık), Günsel Renda, C. I, İstanbul 2003.
- _____, **Veysel Karanî ve Üveysîlik**, Dergâh Yay., İstanbul 1982.
- ÖNGÖREN, Reşat , “*Tasavvuf*”, **DİA**, TDV Yay., C. XL, İstanbul 2011.
- ÖNGÖREN, Reşat, “*İbrâhîm b. Edhem*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXI, İstanbul, 2000.
- _____, “*Sûfî*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXXVII, İstanbul 2009.
- ÖNKAL, Ahmet , “*Bi'rimaüne*”, **DİA**, TDV Yay., C.VI, İstanbul 1992.
- ÖZ, Mustafa, “*Cafer es-Sâdik*”, **DİA**, TDV Yay., C. VII, İstanbul 1993.
- ÖZAFŞAR, Mehmet Emin, “*Zühd ve Rekaik*”, **DİA**, TDV Yay., C. XLIV, İstanbul 2013.
- ÖZAYDIN, Abdulkerim, “*Aynülverde Savaşı*”, **DİA**, TDV Yay., C. IV, İstanbul 1991.

- ÖZCAN, Ali, “*Hicri birinci asırda zühd hareketini doğuran amiller*”, **Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2000.
- ÖZDİREK, Recep, ÇAVUŞOĞLU, Ali Hakan, “*Süfyân es-Sevrî*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXXVIII, İstanbul 2010.
- ÖZKÖSE, Kadir, **Tasavvuf ve Gönül Eğitimi**, Nasihat Yay., Ankara 2012.
- POLAT, Salahattin, “*İrbâd b. Sâriye*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXII, İstanbul 2000, s. 438.
- RÛMÎ, Mevlânâ Celâleddîn-i, **Mesnevi** (haz. Veled İzbudak), MEB Yay., C. I, İstanbul 1988.
- SABUNCU, Ömer, “*Suheyb er-Rûmî, Hayatı, Kişiliği ve Faaliyetleri*”, **İSTEM: İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikî Dergisi**, Sy. IV/7, Konya 2006.
- SÂDİK, Vicdânî, **Tomar-ı Turuk-ı Aliyye: Sûfî ve Tasavvuf**, Amire Matbaası, İstanbul 1340-1342.
- SARIÇAM, İbrahim, “*Nihavend*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXXIII, İstanbul 2007.
- SCHİMMEL, Annemarie, **İslamın Mistik Boyutları**, (çev. Ergun Kocabıyık), Alfa Yay., İstanbul 2018.
- SCHİMMEL, Annemarie, **Tasavvufun Boyutları**, (çev. Yaşar Keçeci), Kırkambar Kitaplığı Yay., İstanbul 2001.
- SMİTH, Margaret, **Bir Kadın Sûfî Rabia**, (haz. Özlem Eraydın), İnsan Yay., İstanbul 1991.
- SOYSALDI, İhsan, “*Osman Bedrüddin Erzurumi'nin Mektubat İsimli Eserindeki Bazı Tasavvufî İstilahlar*”, **Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi**, C. II, Elazığ 2015.
- SUNAR, Cavit, **Tasavvuf Tarihi**, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yay., C. VII, İstanbul 2003.
- ŞEHİD, İrfan, “*Esrârü'n-nasri'l-Arabî fî fütûhi's-Şâm: Ma'reketü'l-Yermûk*”, el-**Mü'temerü'd-Devliyyü'r-Râbi li-Târîhi Bilâdi's-Şâm fi Sadri'l İslam**, (nşr. M. Adnân Bahât - İhsan Abbas), C. III, Amman 198.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, **el-Milel ven Nihal**, (thk. M. Seyyid Kîlânî), Darul Marife, C. I, Beyrut 1381/1961.

TABERÂNÎ, Ebü'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, **el-Mucemü'l-Kebîr**, (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi), Dar İhyai-t Turasil Arabiyye, C. VIII, Beyrut 1405/1985.

_____, **Müsnedü's-Şâmiyyîn**, (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi), Müessetü r-Risale, C. II, Beyrut 1409/1989.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Daru'l Mearif, C. I-XI, Kahire 1960-70.

_____, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk**, (nşr. Michael Jan de Goeje), Leiden 1879-1901.

TANSEL, Abdullah “*Üveys Karanî Hakkında Notlar ve Türk Edebiyatı'nda Şiirler*”, **AÜİF İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Sy. 2, Ankara 1975.

TATAR, Burhaneddin, “*Dünyevileşme*”, **Diyanet Aylık Dergi**, Sy. 149, Ankara 2003.

TAFTÂZÂNÎ, Muhammed Ebü'l-Vefâ et-Taftâzânî el-Guneymî, “*Zühd Hareketinin Tasavvufa Dönüşüm Süreci-Râbiatü'l-Adeviyye Örneği*” **Sosyal Bilimler EKEV Akademi Dergisi**, (trc. Ahmet Ögke), C. III/1, Ankara 2001.

TEK, Abdurrezzak, “*Süfyân es-Sevrî*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXVIII, İstanbul 2010.

TEKELİ, Hamdi, **Tasavvuf Kültürüne Giriş**, Uludağ Yay., Ankara 2011.

TOSUN, Necdet, “*Veysel Karanî*”, **DİA**, TDV Yay., C. XLIII, İstanbul 2013.

TÜRER, Osman, “*Fudayl b. İyâz*”, **DİA**, TDV Yay., C. XIII, İstanbul 1996.

_____, **Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, Seha Neşriyat, İstanbul 1995.

UĞUR, Mücteba, “*Cebele b. Hârise*”, **DİA**, TDV İstanbul 1993, C. 7.

_____, “*Vaaz, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs*”, **AÜİF Dergisi**, Sy. XXVIII, Ankara 1986.

ULUDAĞ, Süleyman, “*Takvâ*”, **DİA**, TDV Yay., C. XIII, İstanbul 2010.

_____, “*Mutasavvif*”, **DİA**, TDV Yay., C.XXXI, İstanbul 2006, s.379.

- _____, “*Abdülvâhid b. Zeyd*”, **DİA**, TDV Yay., C. I, İstanbul 1988.
- _____, “*Bekkâîn*”, **DİA**, C. V, TDV Yay., İstanbul 1992.
- _____, “*Hasan-ı Basrî*”, **DİA**, TDV Yay., C.XVI, İstanbul 1997.
- _____, “*Vera*’”, **DİA**, TDV Yay., C. XLIII, İstanbul 2013.
- _____, **Tasavvuf ve Tenkit**, Dergâh Yay., İstanbul 2001.
- UYVAL, Enver, **İhvânı-ı Safa Felsefesinde Tanrı Alem**, MÜİFV Yay., İstanbul 1998.
- ÜNAL, Sadettin, “*Kâbe*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXIV, İstanbul 2001.
- ÜNVER, A. Süheyl, **İstanbul’da Sahâbe Kabirleri**, İstanbul Fethi Yay., 1. Baskı, İstanbul 1953.
- _____, “*Ebû el-Derdâ*”, **DİA**, C. IX, İstanbul 2001.
- ÜZÜM, İlyas, “*Hüseyin*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXVIII, Ankara 1998.
- VASSÂF, Hüseyin, **Sefîne-i Evliyâ**, (haz. Mehmed Akkuş ve Ali Yılmaz), Kitabevi, C. I, İstanbul 2006.
- WATT, Montgomery, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (haz. Ethem Ruhi Fığlalı), Sarkaç Yay. Ankara 1981.
- WELLHAUSEN, Julius, **Arap Devleti ve Sukûtu**, (trc. Fikret İşıltan), AÜ İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1963.
- YAKUBÎ, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya’kub İshâk b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Yakubî **Târih (Târihu’l-Yakubi)**, C. II, Necef 1384.
- YÂKUT EL-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, **Mu’cemü’l-büldân**, (nşr. Ferîd Abdülazîz el-Cündî), Dâr el-Kütüb İlmiyye, C. I, Beyrut 1410/1990.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “*Hasan el-Basrî*”, **DİA**, TDV Yay., C. XVI, İstanbul 1997.
- YAYLALI, Kâmil, **Mevlâna’da İnanç Sistemi**, Sebat Ofset, Konya 1974.
- YETİK, Erhan, “*Habîb el-Acemî*”, **DİA**, TDV Yay., C.XIV, İstanbul 1996.
- YILDIRIM, Ahmet, **Din, Dünyevileşme ve Zühd**, Ankara Okulu Yay., Ankara 2014.

- YILDIRIM, Mustafa, *İlk Dönem Zahidleri ve Zühd Anlayışları (Sahabe Dönemi, Hicri I. Ve II. Asır)*” **Yüksek Lisans Tezi**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “*Ecnâdeyn Savaşı*”, **DİA**, TDV Yay., C. X, İstanbul 1994.
- YILMAZ, Hasan Kâmil, “*Tasavvufî Açından Ashâb-ı Suffa*”, **Tasavvuf Dergisi**, Sy. 7, Ankara 2001.
- _____, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- _____, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- _____, **Tasavvuf Mes’eleleri**, Erkam Yay., İstanbul 2001.
- _____, **Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî’nin Kırk Hadis Şerhi**, MÜİFV Yay., İstanbul 1990.
- _____, **Ebu Nasr Serrac Tusi, el-Luma, İslam Tasavvufu, Tasavvufla İlgili Sorular Cevaplar**, Altınoluk yay., İstanbul 1996.
- YİĞİT, İsmail, “*Osman*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXIII, İstanbul 2007.
- _____, “*Sıffin Savaşı*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXXVII, İstanbul. 2009.
- _____, “*Tevvâbîn*”, **DİA**, TDV Yay., C. XLI, İstanbul 2012.
- YÜCESOY, Hayrettin, “*Kadisiye Savaşı*”, **DİA**, TDV Yay., C. XXIV, İstanbul 2001.
- ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, **Siyeru A’lâmi’n-Nubela**, (thk. Beşşar Avvad Ma’ruf), Müessesetü’r- Risale, C. VII, Beyrut 2001.
- ZERRİNKUB, Abdülhüseyin, **Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu**, (çev. Nurcan Altun), (1.baskı), Önsöz Yay., İstanbul 2014.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Bayram ADIGÜZEL
Doğum Yeri ve Tarihi : Ağrı/1988
Medeni Durumu : Evli
e-posta : bayramadiguzel04@gmail.com
Telefon : 0553 5989536

EĞİTİM DURUMU

2018 : Yüksek Lisans, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Tasavvuf Ana Bilim Dalı, Malatya.

2013 : Lisans, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Elazığ.

2010 : Arapça Hazırlık, Yüzüncü yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Van.

2008 : Önlisans İlahiyat, Anadolu Üniversitesi, AÖF, Eskişehir.

2006 : İmam-Hatip Lisesi, Ağrı.

İŞ DENEYİMİ

2018- : T.C. Deventer Din Hizmetleri Ataşeliği - Din Görevlisi, Hollanda.

2014 : Malatya İl Müftülüğü - Murakıp

2013 : Ağrı İl Müftülüğü - Müezzin Kayyım

2011 : Ağrı İl Müftülüğü - İmam Hatip

2007 : Ağrı, Hamur Müftülüğü - İmam Hatip

YABANCI DİL

Arapça, Farsça, İngilizce.

KATILDIĞI KURS VE EĞİTİM PROGRAMLARI

2013-2014 : Tashihi Huruf, Abdülhakim Arvasi Diyanet Eğitim Merkezi, Van.

2017-2018 : Pedagojik Formasyon, İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Malatya.

2017-2018 : Farsça C1, İNÜSEM, İnönü Üniversitesi, Malatya.

BİLDİRİLER:

Kurumsallaşma Çağı “Sûf Hareketi”nde Bir Dönüm Noktası: Abdülhâlik Gucevânî el-Malatî, Vasâya ve “Usûl-i Semâniye”si”, Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu, Kasım 2017, Malatya.